

В.С. Власов

Украина Тарихы

(Тарихке кириш)

5-инджи сыныф

Умумтасиль окъув юртлары ичюн

*Украина тасиль ве илим, генчлик ве спорт
Назирлиги тарафындан тевсие этильди*

Къырымдевокъувпеднешир
2013

УДК94(477)(075.3)
ББК63.3(4Укр)я721
В58

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Наказ № 10 від 04.01.2013 р.)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експертизу здійснювали:

- заступник директора Інституту історії НАН України, член-кореспондент НАН України *Боряк Г.В.*;
- канд. пед. наук, старший науковий співробітник НАПН *Мацейків Т.І.*

ДжаОЮ «КъМПУ» къырымтатар ве эдебияты ильмий-араштырув меркезининъ лабораториясы хадимлери тарафындан терджиме этильди.

Власов В.С. Вступ до історії : підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.С. Власов; заг. ред. С.В. Кульчицького. – К. : Генеза, 2013. – 256 с. : іл. дерслигинден терджиме этильди.

Власов В.С.

В58

Украина тарихы (Тарихке кириш). 5-инджи сыныф: *умумта-силь окъув юртлары ичюн / украин тилинден терджиме эткен.: Сялядинов Къ.У., Сейтягъяев Н.С.* — Симферополь: КъДЖИ «Къырымдевокъувпеднешир» нешрияты», 2013. — 256 с. : рес. — Къырымтатар тилинде.

ISBN 978-966-354-552-3

УДК94(477)(075.3)
ББК63.3(4Укр)я721

Власов В.С.

В58

Історія України (Вступ до історії). 5 клас: *загальноосвіт. навч. закл. / пер. з укр.: Сялядинов К.У., Сейтягъяев Н.С.* — Симферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2013. — 256 с. : іл. — Кримськотатарською мовою.

ISBN 978-966-354-552-3

УДК94(477)(075.3)
ББК63.3(4Укр)я721

Підручник «Вступ до історії» створено відповідно до нової навчальної програми з історії України для 5 класу. Основний зміст навчальної книги побудовано на українознавчих засадах. Запропонована в підручнику методика дає змогу реалізувати в повному обсязі змістові лінії навчального курсу. У текстових (основний текст, адаптовані до вікових особливостей історичні документи) та позатекстових (апарат організації засвоєння та контролю, ілюстративний матеріал) компонентах підручника, спрямованих на формування історичного мислення у школярів, враховано принципи й підходи компетентнісно орієнтованого навчання історії.

© Власов В.С., 2013

© Сялядинов К.У., Сейтягъяев Н.С.,

переклад на кримськотатарську мову, 2013

ISBN 978-966-11-0263-6 (укр.)

© Видавництво «Генеза», оригінал-макет, 2013

ISBN 978-966-354-552-3

© КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2013

КЕЧМИШ СЕЯТЫНА ЁЛ АЛГЪАНДА...

ДЕРСЛИКНЕН НАСЫЛ ЧАЛЫШМАКЪ КЕРЕК

Ер юзюнде къадимий заманлардан берли адамлар яшай эди: богъдай осьтюргенлер, багъларны беслегенлер, балаларны тербие-легенлер, оларны окъутып исрарлы олмагъа огреткенлер. Оларнынъ ана топрагъы гуллеп ве зенгин олгъаныны самимиетлик иле истей эдилер. Кечкен несиллерден мирас олып къалгъан бинъйыллыкъ теджрибе шаатлыкъ эткенине коре, эгер оларнынъ омрюнинъ эр бир куню хатырада къалып ве несиллернинъ вариети олып къалса, оларнынъ гонъюльдеки арзулары керчек олур. Озьлерининъ балаларына: «Келеджек кечмишсиз ич мумкюм олмаз», деген халкъ икметини васиет эткенлер.

Бу дерсликнинъ вазифеси — Украинаны огренювде биринджи басамакъ олмакътыр. Дерслик Украинанынъ кечмишинен таныштыра, эвельки девирлерде олгъан вакъиаларны анъламагъа огрете, айыры инсанларнынъ такъдирлерини корьмеге ярдым эте. Украинанынъ тарихы ве онынъ мешур эдиплеринен, девлет рехберлеринен, алимлернен, сераскерлернен, яzydжы, шаирлер ве рессамларнен, намуслы ве самимий хадимлернен танышув, сизлерни лякъайд къалдырмаз ве сизлерге озь Ватанынъызда акъыкый хайырсеверлер олып етишмеге ярдым этер.

Дерслик ойле тизильген ки, сизлер Украина топракъларында эвель заманларда олып кечкен вакъиаларны бильмекнен бир заманда, озьлеринъизни бу кечмишининъ тедкъыкъатчылары сыфатында да ис этеджексинъиз. Энди биринджи дерслерден башлап, *кечмиштеки вакъиаларны тарихчы-алимлер насыл тедкъыкъ эткенлерини огренеджексинъиз*. Кечмиштеки левхаларны тасавур эткенде, янъылмамакъ ичюн, тарихчылар чыкъаргъан нетиджелерни *тарихий менбаларнен* къыяс этип — кечмиштеки вакъиаларнынъ шааты олгъан чешит мальземелерни косьтерелер. Дерслик сизлерни тарихий менбалар олгъан — къадимий китапларнынъ парчаларынен, хатырлавларнен, вакъиаларны корьгенлернен ве фоторесимлернен чалышмагъа огрете.

Сиз дерсликтен бильген бутюн вакъиалар белли бир вакъытта олып кечкен. Тарихчылар онынъ тарихы, яни олып кечкен йылы, айы ве кунюни тасдыкълайлар. Тарих ве арекетлерге коре хронологик меселелер къоюлгъан: оны чезмек ичюн сизлер кечмишни бильгенлер сыфатында белли бир вакъиадан шимдигедже, вакъиаларнынъ арасында къач йыл кечкенини эсап этеджексинъиз ве иляхре.

Кечмишнинъ эписи вакъиалары белли бир ерде кечкен. *Олып кечкен ерини* бельгилемек, тарихчылар ичюн пек муимдир. Тарихий хаританен мешгъулиет кечирип, онъа огренмек мумкюн.

Къайсы вазифелерни ве насыл беджермели, оны сизге кене де дерслик ярдым этер: тарихий метинлердеки менбалардан парчаларда, ресимли весикъаларда ве ресимлерде мустакъиль, экишер-экишер къошулып я да группаларда беджермек мумкюн. Оларгъа ресимли темсиллер:

— чифт олып чалышынъыз деп косътерир;

— группаларда чалышынъыз деп косътерир;

— мунакъаша этейик деп косътерир.

Дерсликнинъ метининде дерстеки вазифени насыл ве ненинъ артындан ишленмек керек олгъаныны тапарсынъыз. Буны

косътерген «дерсте огренирсинъыз» адлы болюмде, дерслик тертип этильген окъув программасына уйгъун олгъан косътеришлер ачыкъ-айдын берильген. Бу косътеришлерни эки кере — дерсинъ башында ве сонъунда окъуп, онъа коре нелер огренгенинъизни тешкеринъиз.

Эр бир дерстеки метиннинъ башы суаль-серлеванен башлана. Онынъ джевабыны сиз окъуп, алгъан фикирлеринъизнен толдурынъыз.

Сизнинъ дикъкъатынъызны «Бош вакъытта окъунъыз» адлы болюкке джелъп этемиз. Анда сиз эр бир болюктен сонъ расткельген тарихий икяелерни тапарсыз. Икяени окъугъанда сизлер кечмишнинъ акъикъий вакъиаларыны, тарихий вакъиаларнынъ шаатлыкъларыны бильмекнен бир девирде, кечмиште олып кечкен вакъиаларнынъ шааты оласынъыз. Онынъ ичюн де бу икяелерни роллерге болюнип окъунъыз ве оларны саналаштырынъыз. Икяени окъуп чыкъкъан сонъ бири-биринъизнен мытлакъа озь теэсуратларынъизнен пайлашынъыз, тарихий икяелер сизни уйдурма вакъиалардан фаркъ этмеге огретир.

Дерстеки малюматларны менимсенильгенини бильмек ичюн сизге «Озюнъизни тешкерип бакъынъыз ве бааланъыз»

деген вазифелер ярдым этер. Бу болюмде теклиф этильген вазифелер иле сиз эр бир вазифе ичюн 1 балдан 3 балгъадже къойып озюнъизни бааламанъыз мумкюн.

Сизнинъ дикъкъатынъызны, дерслик насыл болюклерден ибарет олгъаныны джелып этмеге истеймиз. Мундериджени ачып, оны окъуп чыкъынъыз. Сиз эслегендирсинъиз, биринджи болюк танышув хусусиетини алгъан: О «**ТАРИХЧЫЛАР КЕЧМИШ АКЪКЪЫНДА КЪАЕРДЕН ВЕ НАСЫЛ ХАБЕР АЛАЛАР**» — деп адлана. Невбеттеки болюк белли тарихий эдиплер ве Украинанынъ тарихында эмиетли вакъиаларгъа багъышлангъан. О «**ТАРИХ НЕ ВЕ КИМ АКЪКЪЫНДА ИКЪЯЕ ЭТЕ**» деп адлана. Дерслик «**ДИКЪКЪАТКЪА ЛЯЙЫКЪ ЕРЛЕР ВЕ МЕДЕНИЕТ НЕ ИЧЮН ТАРИХИЙ АСАБАЛЫКЪКЪА МЕНСЮПТИР**» деген болюкнен екюнлене.

Дерсте окъугъан ве эшиткенинъиз, озюнъизни дерсте чалышкъанынъыз акъкъында, тасвир этильген ресим асыл суаль догъургъаны акъкъында, эр бир дерсининъ сонъунда озь теэсуратларынъызны айтынъыз.

Озюнъизнинъ ве сыныфдашларынъызнынъ фикирлери сизге кечмишни даа да яхшы анъламагъа ярдым этер.

Бойле меселелер сизни бифаркъ къалдырмайджагъына, сизлер эвлеринъизде дерсликни бир даа ачып, озь якъынларынъызнен алгъан теэсуратларынъызнен пайлашаджагъынъызгъа эминмиз. Онынъ ичюн де

— эвде;

— бош вакъытта деп язылгъан саифелерни ташлап кечменъиз.

Ишни чифт олып, такъымнен ве умумий даиреде догъру тешкиль этмек ичюн ашагъыдаки тевсиелерге дикъкъат этинъиз.

Чифт олып насыл чалышмакъ керек

Чифт олып чалышмакъ сизге эмекашлыкъ, озь фикирлеринъизни айтмакъ ве фааль суретте динълемек алышкъанлыкъларыны огренмеге ярдым этер.

Ишинъизни чифт олып бойле тертипте тешкиль этинъиз:

- 1) берильген вазифе ве тевсиелерни окъунъыз;
- 2) ким биринджи оладжагъыны бельгиленъиз;
- 3) неветнен озь фикирлеринъизни язынъыз;

4) умумий бир фикирге келинъиз;

5) ишнинъ нетиджелери акъкъында ким айтаджагъыны бельгиленъиз.

Чифт олып мувафакъиетли чалышмакъ ичюн бойле шейлерни унутманъыз:

- эр вакъыт субетдешинъизнинъ козьлерине бакъынъыз;
- субетдешинъизни «эльбетте», «шубесиз», «сен акълысынъ», «яхшы фикир» ве иляхре киби сёзлернен такъдирленъиз;
- фикирни айдынлаткъан суаллер бермеге унутманъыз, мисаль ичюн: «Сен акъикъатен де бойле... олгъаныны тюшюнесинъми?», «Бу ... бойле олгъаныны мен догъру анъладыммы?»;
- сизинъ айткъан фикиринъиз мундериджели, инандырыджы, план боюнджа джевап бермели, яни — кириш, эсас ве екюнлейиджи къысымлары олмалы, унутманъыз, тек айткъан дегильде, динълейиджи де базы бир къаиделерге риает этмек керек.

Хусусан, динълейиджи ашагъыдаки аракетлерни япмамалы:

- айткъаннынъ сёзюни болип, тевсиелер бермек;
- субетнинъ мевзусыны денъиштирмек;
- айткъан адамнынъ къыйметини кесмек;
- озъ теджрибеси акъкъында беян этмек.

Кичик такъымларда насыл чалышмалы

Унутманъыз, кичик такъымлар — бу дёрт-беш талебе олгъан, бир вазифени беджермеге меджбур олгъанлардыр. Талобелерни такъымгъа оджа бирлештире. Такъым 3—5 дакъикъа девамында чалыша. Беджерильген вазифе акъкъында такъым мытлакъа сыныф огюнде эсабат бере.

Такъымларда чалышкъан девирде мусбет нетидже олмасы ичюн, ашагъыдаки къаиделерни унутманъыз.

1. Такъымда тез-тез роллерни такъсимленъиз.

Такъым рехбери:

- вазифелерни окъуй;
- беджерген тертибини тешкиль эте;
- такъым азаларына невбетнен фикир айтмагъа теклиф эте;
- такъымны ишке илъхамландыра;
- иш нетиджелерини чыкъара;
- такъымнынъ разылыгъынен марузаджыны бельгилей.

Кяттип:

- кыыскъадан ве анълайышлы этип такъымнынъ иш нетиджелерини къайд эте;
- нетиджелерни чыкъаргъан вакъытта такъымнынъ фикирини айтмагъа азыр олмалы я да марузаджыгъа ярдым этмели.

Араджы:

- вакъытны козете (бакъа, незарет эте);
- такъымны ишке такъдирлей.

Марузаджы:

- мунтазам шекильде такъымнынъ фикирини айта;
 - такъымнынъ иши акъкъында малюмат бере.
2. Муакемеде эвеля истек боюнджа, сонъра исе невбетнен эпинъиз иштирак этинъиз.
 3. Бир-биринъизнинъ сёзюни больменъиз.
 4. Талелелернинъ шахсларыны дегиль де, гъаелерини муакеме этинъиз.

*Меселени умумий даиреде муакеме эткенде,
насыл иштирак этмек керек*

Муакеме — бир де бир меселе боюнджа энъ чокъ фикир динълемеге имкяниет бере.

Ойле муакеме меракълы ве махсулдар олмасы ичюн бойле тертип олмасы муимдир:

— невбетнен сёзлемек ве муакеме иштиракчилерининъ сёзлерини больмемек (невбет алмакъ ичюн къолунъызны котеринъиз);

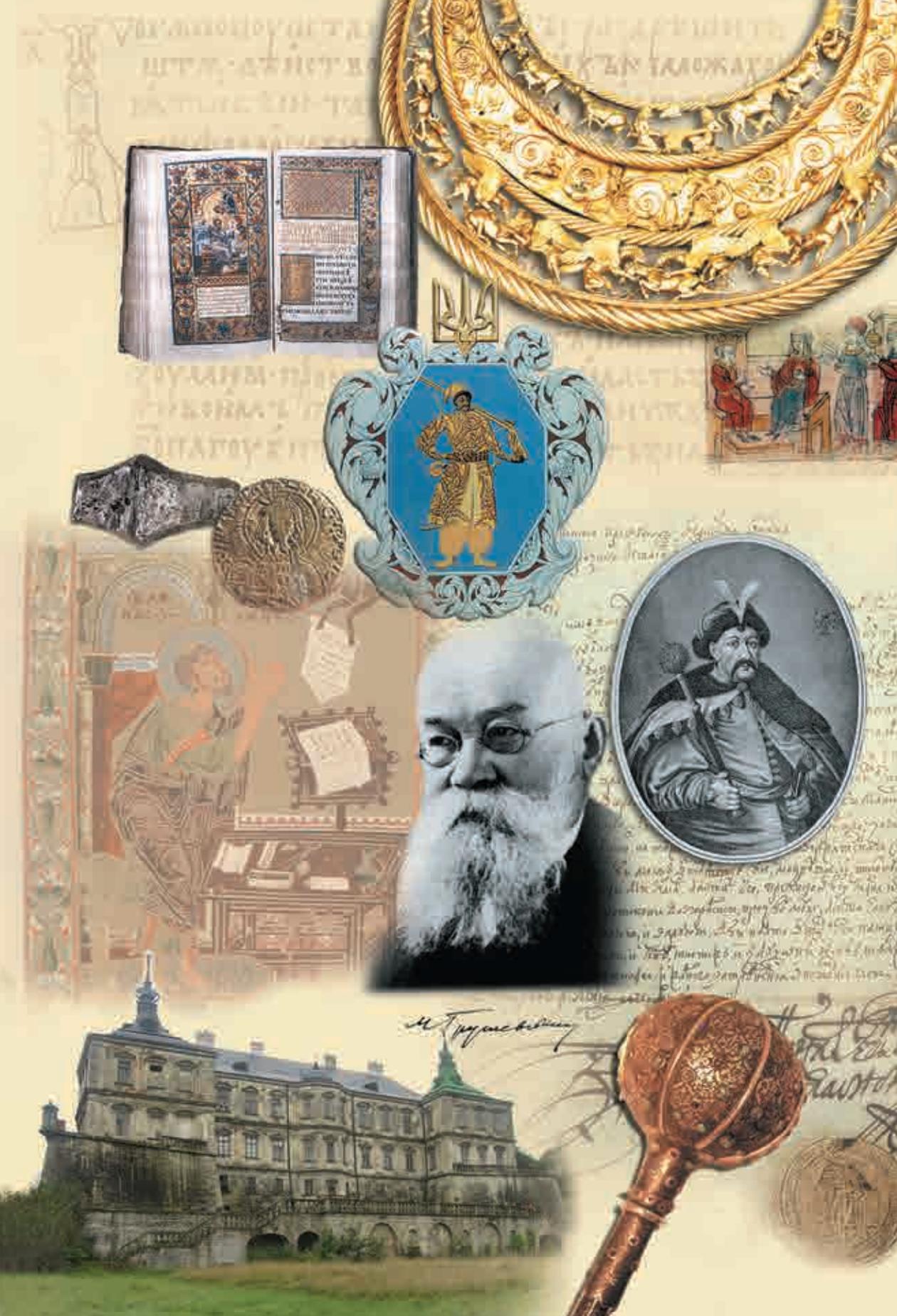
— дикъкъатнен динълеп, энди айтылгъан фикирлерни, гъаелерни текрарламанъыз (эгер сиз энди айтылгъан фикирге къошулмагъа истесенъиз, оны ачыкъ-айдын айтынъыз, ве озь нокътайы назарынъызны янъы мисаль ве я да акъыкый олгъан шейнен тасдыкъланъыз;

— айткъанларынъызны озь сёзлеринъизнен ве мантыкый шекильде къурмакъ керек;

— сыныфта ишанч ве бири-бирине урьмет муитини яратып, муакемеде мумкюн олгъаны къадар чокъ талелелерни джелъп этмели;

— эгер сизнинъ фикиринъиз энди айтылып тасдыкъланса, невбеттеки сефер муакемеде иштирак этильмесин.

Кечмишни билювде сизге самимий мувафакъиетлер тилеймиз!

1 болюк

Тарихчылар кечмиш акъкъында къаерден ве насыл хабер алалар

§ 1.

СЕЯТ БАШЛАНА я да ТАРИХ БИР ИЛИМДИР

Дерсте огренирсинъыз

1. Тарих инсаниетнинъ кечмиши акъкъындаки илимининъ хусусиетлери ни бельгилемеге огренинъыз. 2. Тарихчылар кимлер, олар инсаниетнинъ кечмиш заманлары акъкъында къайдан ве насыл билип алалар? 3. Тарихий менбаларнынъ мисаллерини кетиринъыз. 4. Михаил Грушевский акъкъында икяе уйдурынъыз.

Ресимни козьден кечиринъыз. Ресимде тасвир этильген адамлар не вакъыт яшагъанлар, сиз насыл тюшюнесинъыз? Украинада 100 йыл эвель яшайыш насыл олгъаны акъкъында бир де бир шейлер билесинъызми? Онынъ акъкъында къаерден бильмек мумкюн? Эвель заманларда адамлар насыл яшагъанлары акъкъында, бильмек сизге меракълымы? Сизлер къайсы заманлар акъкъында чокъча бильмек истер эдинъыз?

Тарих недир ве не ичюн ана-Ватанны огренмек муимдир?

Кечмишнен урьметли мунасебетте олмакъ — украин халкъынынъ фаркъ эткен чизгисидир. Украинанынъ кечмиши акъкъында эр даим — *яхшылыкъ* байрамлары деп сёйлегенлер. Бу куньлергедже украин тилинде онъа аит аталар сёзлери айтыла.

Эвель заманлардан берли кечмиш акъкъындаки хатыра тек уйдурмаларда, эфсанелерде, риваетлерде, йырларда сакъланып къалгъандыр. Сонъундан, язы пейда олгъан сонъ, кечмиштеки вакъиалар акъкъында, йылнамелерден бильгенлер. Кечмишнинъ вакъиаларыны келеджек несиллер ичюн джанландырмакъ, йылнамелернинъ кешф этиджилери бир вакъытта анъламагъа арекет этип, онынъ себеплери ве акъибетлерини сорап бильгенлер. Тарихий бильгилер ойле этип яваш-яваш топлангъан.

Йылнаменинъ саифеси.
Йылнаме — йылдан-йылгъа, о девирде айткъанлары киби «яздан-язгъа» олгъан муим вакъиаларнынъ язысыдыр.

Ойле этип, *тарих* — бу инсаниетнинъ кечмиши акъкъындаки илимдир. О, адамнынъ аяты ве фаалиетини огрене, къадимий замандан тюневингедже олгъан чешит тюрлю буюк ве кичик вакъиаларны тедкъыкъ эте, адамнынъ аяты насыл ве не ичюн денъишкени ве мукеммеллешкени ве бугунъки киби олгъаныны бельгилей.

«Тарих» сёзюни даа башкъа къайсы маналарда къулланалар. «Тарих» сёзю «адисе», «икъе», «кечмиш» манасыны ифаде эткен диалоглар саналаштырынъыз.

Ресимлерни козьден кечиринъыз. Тюшюнип бакъынъыз, не ичюн тарихкъа теджрибе — бильги, яшайыш алышкъанлыкълары, кешфият ве техник мукеммелештирюв къазнасы деп айталар.

1. Фоторесимлер насыл кешфиятлар ве техник мукеммелештирювлерни тасвир этелер?
2. Земаневий техниканынъ севиеси, ильк мувафакъиетлерсиз бойле севиеге етмек мумкюн эдими? Не ичюн?
3. Сизинъ фикиринъиздже, къадим заманларда теджрибе ве бильгилерни насыл сакълап туткъанлар?

*Чумакълар—тузджылар
арабасы.
18 асырнынъ сонъу —
19 а. башы. Киев виляети.*

*Инглиз «Роллс Ройс»
компаниясынынъ
автомашинасы,
1907 с.*

*Юк ташув учагъы Ан-225 «Мрия». Дюнъяда энъ балабан юк ташув учагъы
сайыла. 1984—1988 сс. Киев шеэринде кешиф этильген ве кѳурулгъан.*

Мешур адамларнынъ ве вакъиаларнынъ хатырасына эйкель-мимарий такъымлар, бюстлар, диреклер, тикли ташлар ве иляхре къуралар. Дикъкъаткъа ляйыкъ ерлер ве эйкеллер халкънынъ медений вариети сайыла.

1. Украинанынъ мустакъиллигине багътышлангъан абиде. Киев шеэри.
2. Белли олмагъан аскернинъ мезарына багътышлангъан эйкель. Киев.
3. Михаил Грушевскийнинъ эйкели. Киев шеэри.

Тарихчы-алимлер кечмиштеки заманлар акъкъында насыл огренелер?

Дерсликнинъ биринджи саифелеринде нумайыш этильген иллюстрациялар — бу ресимлер. Тарихчылар оларны ресимли весикъалар дейлер, чюнки олар кечмиш заманлары акъкъында муим менбалар олалар. Фоторесимлерде кечмиштеки вакъиаларнынъ шаатлары, тюрлю-тюрлю адам къолунен ясалгъан ишлемелер, айтылгъан ве язылгъан сёз олмакъ мумкюн. Буларгъа **тарихий менбалар** дейлер. Олардан алимлер кечмиштеки яшайышны огренелер. Тарихий менбалардан **маддий, язма** ве **агъзавий** кибилерини къайд этелер.

Маддий менбаларгъа къадимий капиклер, ходжалыкъ алетлери, эв эшъялары, савутлар, урба, ильванлар ве иляхре кирелер. Олар тарих ичюн не къадар къыйметли олмасын, кечмишнинъ тасвири буларсыз толу олмаз эди. Чюнки маддий менбаларнынъ омюри пек девамлы дегильдир. Онынъ ичюн де тарихчылар даа сёзлю менбаларнен — язма ве агъзавий менбаларнен къуулланалар. Алимлернинъ тырышкъанлыгъынен «ташлар», «кемиклер», «демирлер» устюндеки язылар «лаф этип» башлайлар, йылнажелер, мектюплер, кунъделиклер анълайышлы олып, тарихнынъ язма менбалары олып къалалар.

Эр бир халкънынъ тарихында язысы олмагъан девирлер олгъан ве бутюн бильгилер агъыз-агъыздан келип еткенлер. Ойле этип, къадимий мифлер ве эфсанелер, риваетлер, масаллар ве мерасим йырлары — булар халкъ хаялынынъ эсерлери, несиллер хазине-си олгъаны ичюн тарихчынынъ къыйметли менбасыдыр.

Тарихий менба олгъан шейнинъ ресимини сызынъыз. О менба тарихчыгъа насыл ярдым этеджеги акъкъында икяе тизинъиз. Тасвир этильген шейлер тарихий менбаларнынъ къайсы тюрюне менсюплер.

О, дикъкъаткъа ляйкък шейлер насыл вакъиаларнынъ шаатлары олмалары мумкюн, ве не акъкъында шаатлыкъ этип оламазлар? Озюньизнинъ фикиринъизнен сыныф талелелеринен пайлашынъыз.

Украинада тарих илими озь инкишафынен кимге миннетдар?

Дерсликни окъугъанда, сизлер Украинанынъ тарихчы-алимлеринен таныш оладжакъсынъыз. Украина тарихынынъ атасы акълы оларакъ — Михаил Грушевский сайыла. Онынъ къалемине Украина тарихына аит 2000 эсер бар, оларнынъ арасында 10 томлукъ «Украина-Русие тарихы» муим ерни ала.

Михайл Грушевский (1866 — 1934) о эр тарафлы истидат адамы эди. Алим сыфатында о озюни даа тарихкъа, эдебиятшынаслыкъкъа иссесини къошты, халкъ яратыджылыгъыны тедкъикъ этти. О, даа икяелер, пьесалар, шиирлер, язды. Оджалар къорантасында догъгъан Михайлге, бильгиге авеслик ве сёзге незет ашланды.

1. Михайл Грушевский.

2. М. Грушевский догъмушларынынъ арасында. Янында къадыны, агъасы ве татасы. Отургъанлар неверелери, къызы Екатерина ве анасы. 1907с.

Келеджекте оладжакъ алимни ана-бабалары огреткен шейлерден энъ муими — ана топраккъы севгидир. Онынъ ичюн де Украинадан узакъта осер экен (Эвеля Ставропольде, сонъра исе Владикавказда, Россия топракъларында), о эп украин аятынен меракълангъан. Сонъра М. Грушевский айткъанына коре, бабасынынъ икяелери тесиринде, о озюни украиналы олгъаныны сезди.

Тифлис гимназиясында (шимди Тбилиси, Гурджистан) окъугъанда о Украинанынъ кечмишинен меракълана. Догъмуш халкъынынъ тарихыны терендже англамакъ истеги, оны Киев Университетине алып кельди. Озь такъдирини Украинанынъ тарихынен багълап, зенааты боюнджа да тарихчы-алим олып етишти.

1. Дерсликте тасвир этильген фоторесимлерде мешур тарихчынынъ къайсы табият чизгилери тасвирленген? 2. Михаил Грушевскийни тасвирлемек ичюн учер исим, сыфат, фииль сайлап алынъыз.

1. Сизинъ янъы окъув фенинъизнинъ ады недир? Дерсликте насыл болуклер бар? Метиндеки шартлы бельгилер нени бильдире? 2. Тарих дегени недир? Янъы «тарихий» сёзлер ве ибарелерни айтынъыз, олар насыл мана бильдирелер. 3. Тюрлю-тюрлю тарихий менбалардан мисаллер язынъыз. 4. Метинден Михаил Грушевский акъкъында лаф кеткен джумлелерни сайланъыз, онынъ акъкъында икяе тизинъиз.

1. Бабасындан ве китаплардан о Украина акъкъында чокъ бильди.
2. Мешур шаир ве рессам эди.
3. Койлю къорантасында догъды.
4. 10 томлукъ иши «Украина-Русие тарихы»нен мешур олды.
5. Киев университетинде окъуды.
6. «Кобзарь» адлы ширий джыйынтыкынынъ муэллифидир.

Сизлер окъуп башлагъан янъы фен — тарихнен таныш олмакъ меракълы корюндими? Тарих фенинде сизни не джелъп этти? Сизинъ фикиринъиздже, бу фен келеджек девирлер ичюн керекми? Не ичюн? Эр бир адам тарихчы олмакъ мумкюнми?

1. Эвинъизде тарихий менбалар бармы? Олар насыл менбалар? Олар нелер акъкъында шаатлыкъ этелер?

Къартана ве къартбабаларынъыздан (я да башкъа буюклерден) оларынъ яшлыгъы акъкъында соранъыз. О девирге келишкен ресимлер тапып «Меним къартбабам ве къартанамнынъ (анам ве бабамнынъ) яшлыгъы акъкъында хатырлавлары» акъкъында бир икье азырланъыз.

2. Оларынъ айткъанынен файдаланып «тарих» сезюнен джумлелер тизинъиз. Бу джумлелерде «тарих» сезю бир манада къулланылгъанмы?»

• *Тарих копчеги;* • *тарихке кирмек;* • *бир вакъиа тарихкга алтын арифлернен язылмакъ.*

3. Мектепнинъ тарих одасындаки тарихий эшьялар сергиси ичюн «Къоранталар тарихы — халкънынъ тарихы» деген бир эшья азырланъыз.

§2. ОНЫНЪ АЗРЕТЛЕРИ ВАКЪЫТ я да ХРОНОЛОГИЯ ДЕГЕНИ НЕДИР?

Дерсте огренирсинъиз

1. Хронология дегени недир, ве онынъ тарихчылар ичюн насыл эмиети бар.

2. Вакъыт сызыгъыны чызып, о ерде вакъытларны къайд этип, йылнен асырнынъ нисбетини айырынъыз.

3. Хронологик меселелерни чезюв къаиделерини къулланынъыз.

Фоторесимлерни козьден кечиринъиз. О ресимде тасвир этильген адамлар нени байрам этелер? О байрам нени бильдире? Сиз о байрамны къайд этесинъизми? Къайсы ресим эвельдже чыкъарылгъан, тюшюнип бакъынъыз. Вакъытны эр даим шимдики киби сайгъанлармы, сиз насыл тюшюнесинъиз? Сиз не ичюн ойле тюшюнесинъиз?

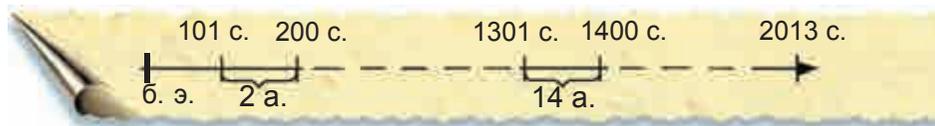
Вакъиаларнынъ олып кечкен вакъытыны тарихчылар насыл бельгилейлер ве хронология дегени недир?

Кечмишни тедкъикъ этип, тарихчы-алимлер бири-бири артындан бир суальге джевап берелер: о я да бу вакъиа не вакъыт олып кечти. Белли бир вакъианынъ акъыкый олгъан вакъытыны, яни кунюни, айыны, йылыны саюв усулыны огренген — **хронология** деген илим ярдым эте.

Эр даим вакъытны шимдики киби саймагъанлар. Къадимий вакъыт ольчев бирлеми, бир кунь (кунь ве гедже), афта, ай, ве йыл олгъан. Адамлар ольчевни кунешнинъ, айнынъ ве йылдызларнынъ арекетине бакъып, къулланып башлагъанлар. Лякин табиат адиселерини менимсемек ве догъру анъламакъ пек къыйын олгъан. Онынъ ичюн къадимий девирде йыл чешит халкъларда 300 куньден 400 куньгедже девам эткен, ве йылнынъ эр бир мевсиминде, я да бир вакъиа себебинден де башлагъан (озен ташкъыны, шеэр мейдангъа келюви ве ил.). Белли бир вакъиадан сонъ эсаплангъан вакъыткъа **такъвим системасы** деп айтыла.

Биринджи йылдан бизим кунюмизгеджек кечкен замангъа **милядий (бизим эрамыз)** я да **Иса Пейгъамбернинъ догъувындан сонъ кечкен йыллар** дейлер. Эр юз йылгъа **асыр** я да **чагъ** дейлер. Бинъ йыл — бу **бинъйыллыкъ**.

Вакъыт кечюв джерьяныны тасавур этмек ичюн бир догъру сызыкъ сызынъыз. Онынъ устюнде бири-бири артындан тюрлю-тюрлю йылларны къайд этинъиз. Сагъ тарафта биз шимди яшагъан йылны къайд этинъиз, сол тарафта исе кечкен йылларны я да юз йыллыкъларны къайд этинъиз.

Бизим милятымызнынъ биринджи асыры биринджи йылда башланып ве юзюнджи йылда бите. Онынъ киби экинджи асыр 101 йылда башлап 200-инджи йылда бите. Ойле этип асырларнынъ башлангъан йыллары бу — 101, 201, 301,... 1901, лякин ноллернен олгъан йыллар (100, 200, 300, 2000) — бу асырларнынъ сонъки йылларыдыр. Асырларнынъ башланмасыны, сонъуны менимсемек ичюн таблицанен файдаланынъыз:

1— 100 сс.	801— 900 сс.	901 — 1000 сс.	1001 — 1100 сс.	1101 — 1200 сс.	1201 — 1300 сс.	1901 — 2000 сс.
1 а.	9 а.	10 а.	11 а.	12 а.	13 а.	20 а.

Метиннинъ эр бир сатыр башына (абзацына) суаль уйдурынъыз, бири-биринъизнинъ джевапларынъызны динъленъиз.

Вакъыт шертинде Украина тарихынынъ девирлери къайд этильген. Ашагъыда теклиф этильген ресимлерни козетип, суаллерге джевап беринъиз. 1. Теклиф этильген ресимлернинъ яратыджылары кечмишни тасвир этмек ичюн насыл тарихий менбаларнен къулландылар? 2. Сизинъ фикиринъиздже, бу ресимлерни вакъыт шертининъ къаеринде ерлештирмек керек. 3. Эр бир ресим Украина тарихынынъ къайсы деврини акс эте? 4. Тюшюнип бакъынъ, тюрлю заманларда адамларнынъ аяты бири-биринден фаркъ эте эдими?

Къадимий заман

Русь-Украина
Князьлыгы

Казаклар
Украинасы

Украина
бугунь

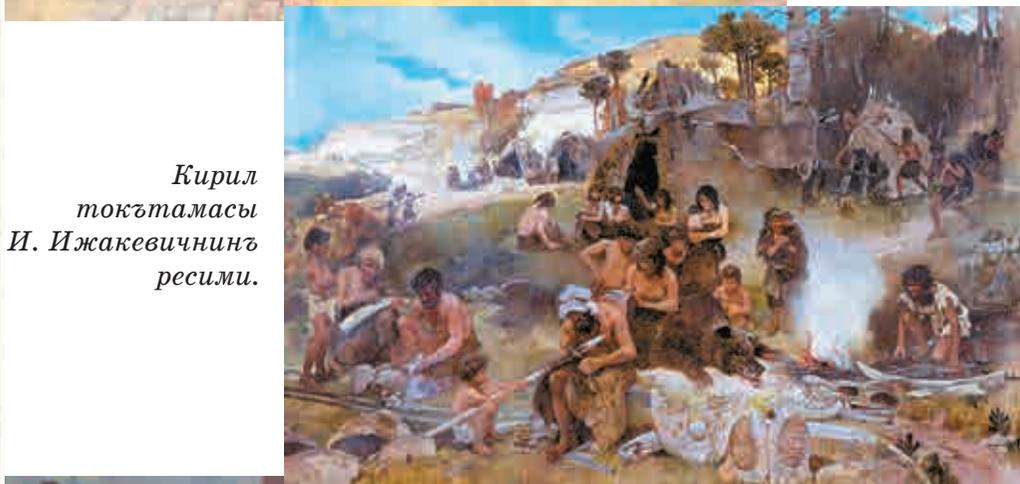
Ярослав Икмет-лиде Франсыз эльчилери. П. Андрусов ресими.

Максим Кривоноснынъ Ярема Вишневецкийнен ялкъан дженки. Н. Самокишининъ ресими.

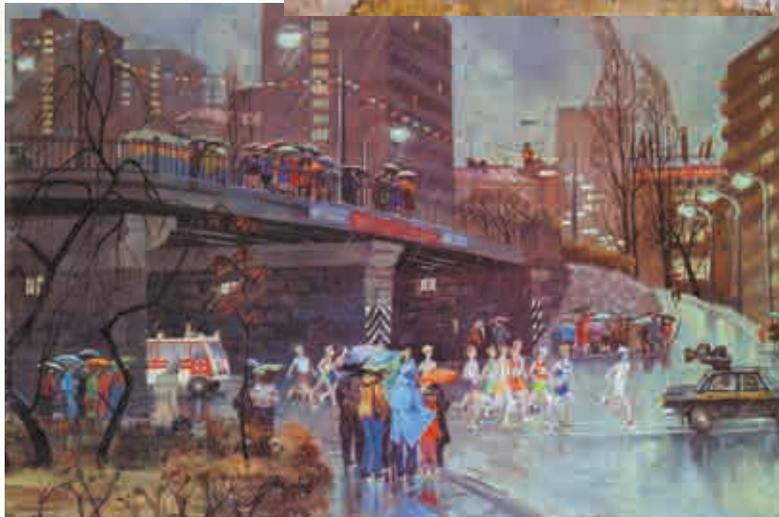

Галич князьлыкъ девринде М. Фигольнинъ ресими.

Кирил токтамасы И. Ижакевичнинъ ресими.

Брест-Литов джаддесинде марафон (Ггалебе джаддеси. Киев ш.) С. Капланнынъ ресими.

Полтава ш.
Александров
мейданы.
Е. Крендовс-
кийнинъ
ресими.

Мизин
токътамасы.
И. Ижакевичнинъ
ресими.

Сечке озгъарув. А. Сластионнынъ ресими.

Хронология меселелерини насыл чезмели?

Бешинджи сыныфта тарих дерслеринде сизлер хронология меселелерини чезмеге огренеджексиз. Бойле меселелерни догъру беджермек ичюн, белли бир тертип сакъламалы, яни:

1. Вакъыт шерти — догъру сызыгъы сызынъыз, сызыкъларнен узунлыгъы бир, вакъыты белли бир йылларны акс эткен узун вакъыт кесигине болюнъыз.

2. Сызыкънынъ башында балабан ве айдын сызыкъ къоюнъыз — бу саювнынъ башланувы, сонъуна исе вакъыт юрюшини (кетишини) акс эткен окъ ишаретини къоюнъыз.

3. Девирде исе, биз яшагъан йылны къоюнъыз.

4. Хрононологик меселесини чезмек ичюн сизге девирни акс эткен (асырлар ве бинъйыллар) сызыкъларны сызмагъа керек олмаса, о сызыкъны пунктир сызыгъынен токътатынъыз.

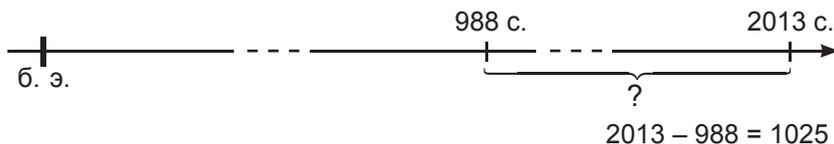
5. Вакъыт шертининъ устюнде косьтерильген вазифенинъ шартыны язынъыз (юйыллар я да бинъйыллар).

1. Бири-биринъизге айтынъыз, хронология меселесини чезмек ичюн нерге риает этмек. Бу меселелер, сиз математика дерслеринде беджерген меселелеринъизге ошаймы? Ненен? Ненен фаркъ эте. 2. Ашагъыда берильген меселелерден бир тюрюни сайлап, оны чезмек ичюн окъунъыз. 3. Меселени озюнъиз чезмеге огренинъиз. 4. Бири-биринъизнинъ языларынынъизни тешкеринъиз, дерсликнен къыясланъыз.

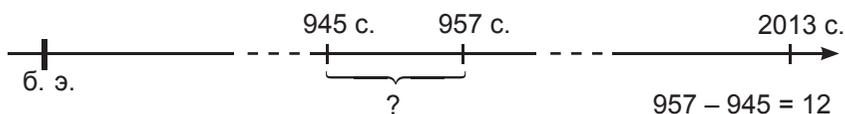
■ **Вакъианынъ бири-биринден яни бугунъкинден узакълыгъыны тесбит этмек ичюн вазифелер (эгер белли олса, бу вакъиа къач йыл эвель олып кечти?).**

Христианлыкъны девлет дини сыфатында киритильмесинден 988 с. бу кунъгедже къач йыл кечти, оны эсапланъыз.

■ **Бир вакъианынъ бири-биринден узакълыгъыны бельгилемек ичюн вазифелер (меселелер: Бир вакъиадан башкъа вакъиагъа къач йыл кечти? Вакъиа башкъа вакъиадан къач йыл эвель олып кечти?)**

Къыраличе Ольганынъ укюмдарлыкъ этип башлагъанындан (945 с.) Бизанс пайтахтына бармасына къадар (957 с.) къач йыл кечти, эсап этинъиз.

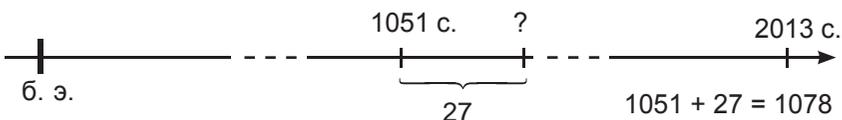
■ **Вакъианынъ бугунге коре олып кечкен йылы, айыны бельгилемек ичюн вазифе.** (Вакъиа къачынды сене олып кечти, белли олгъанына коре, о ... йыл эвель олып кечти?)

1989 сенеси Украинада казакларнынъ мейдангъа кельмесининъ танталы шекильде 500 йыллыгъы къайд этильди. Язылы менбаларда казаклар акъкъында биринджи хатырлавлар къачынды сенеси пейда олгъан эди?

■ **Бир вакъианынъ олып кечкенини башкъа вакъиагъа коре вакъытыны бельгилемек ичюн вазифелер.** (Вакъиа къачынды сене олып кечти, чюнки о вакъыты белли олгъан вакъиадан сонъ, белли бир йылдан сонъ олып кечти?)

Киев-Печер лаврасынынъ Успен кильсеси, кешишханенинъ мейдангъа кельмесинден 27 йылдан сонъ къурулды. Оны не вакъыт къурулдылар. Эсаплап чыктынъыз?

 1. Хронология дегени недир? Тарих ве хронология акъкъында 6—7 сёзден ибарет лугъат тизип, оларны анълатынъыз. 2. Вакъыт шерти сызыгъыны чызынъыз, онда догъгъан ве мектепке баргъан йылынъызны къайд этинъиз. Мектепни битиргенде къач яшыны толдурад жакъсынъыз? О йылны вакъыт шертинде къайд этинъиз. 3. Вакъыт шерти сызыгъыны чызынъыз, онда керек йылларны къайд этип, хронология меселесини чезинъиз.

Михаил Грушевский язгъан «Украина-Русие тарихынынъ» биринджи джылты алим Львов университетинде чалышкъанынынъ дёртюнджи сенеси — 1898 сенеси чыкъты. М. Грушевский Украина тарихы кафедрасынынъ рехбери не вакъыт олды?

4. Аталар сёзлери ве айтымларыны окъунъыз. Оларда вакытнынъ къайсы алямети акъкъында лаф кете? Айтымлардан бирини сайлап, оны насыл анълагъанынъызны анълатынъыз.

- Вакъыт, сув киби — эп огге кете.
- Эр шейнинъ озь вакъыты бар.
- Кечкен вакытнынъ артындан атнен етип оламазсынъ.
- Вакъыт озю — шифадыр.
- Йыллар китаплардан чокъ билелер.

Вакъыт машинасынен сеят этип, Украина тарихынынъ къайсы деврине тюшмек истер эдинъиз? Не ичюн?

1. Къорантанъызнынъ фотоальбомында 5, 10, 20, 50 йыл эвель чыкъарылгъан ресимлерни тапынъыз. Олар тарихий менбалар олмасы мумкюнми? Сиз сайлагъан ресимлер о девирдеки адамларнынъ яшайышыны насыл акс этелер? Бугунге коре сизинъ дикъкъатынъызны насыл фаркълар джелъп этти?
2. Озь яшайышынъызнынъ чешит девирлериндеки ресимлерни сайланъыз. Оларны бири-бири артындан къайсы бири эвель, къйсы бири кеч олгъанына коре ерлештиринъыз.

§3. ШЕЙЛЕР НЕ ВАКЪЫТ ЛАФ ЭТИП БАШЛАЙЛАР

я да АРХЕОЛОГИЯ ДЕГЕНИ НЕДИР?

Дерсте огренирсинъыз

1. Тарихны билювде археология насыл рольни ойнай? 2. Тарихий ядикярлыкъларны къаерде сакълап туткъанларыны айтмагъа огренинъыз. 3. Не ичюн тарихий ядикярлыкълар медений мираскъа киргенлерини анълатынъыз.

Ресимге бакъынъыз. Ресимде тасвир этильген адамлар ненен огърашалар? Тюшюнип бакъынъыз, олар оны не ичюн япалар? Эр бир адам ойле ишни япып олурмы? Не ичюн сиз ойле тюшюнесиз?

1. Киев шеэринде Подолье къысымында япылгъан къазылмалар: 20 асырнынъ 70-инджи сенелеринде япылгъан ресим. 2. Археологлар эски бардакъларны янгылатуш ишини япалар. 1959 сенесининъ ресими, Киев шеэри.

Археология дегени недир ве археологик къазылмалар насыл япылалар?

Инсаниетнинъ кечмиш заманлары энъ чокъ сырларны сакълайлар. Чюнки о девирден пек аз шаатлыкъ къалды. Булар

вакъытнынъ кечкенинен бозулгъан, адам иджадынынъ къалдыкълары иш алетлерининъ сынгъан парчалары, къадимий койлернинъ виранелери, мезарлыкълар ве иляхре. Лякин бойле дикъкъаткъа ляйыкъ ерлер эр кеске ачылмай. Оны анълап ве иза бермек, тек адлары **археолог** олгъан теткикъатчыларнынъ къолундан келе. Кечмишни эшъявий ве тарихий менбаларнен огренген илимге **археология** дейлер. Эльбет, анълашылгъанына коре, эшъявий абиделерни тедкъикъат этмек махсус бильги талап эте. Археологлар къадимий абиделернинъ къыдырув ве къазув къаиделерини яраттылар. Онынъ ичюн къазылмалардан эвель археологик къыдырув ола. Энъ эвеля язма менбаларны огренелер, сонъ къазылма оладжакъ ерни козьден кечирелер. Ондан сонъ биринджи къазылмалар — бир эндек къазалар. О топракъ ичинде археологларны меракъландыргъан, адам иджадынынъ нумюнелерини къыдыралар. Эгер бир де-бир шей тапсалар, буюк къазма азырлайлар. Ишлерини япкъанда археологлар ашыкъмайлар. Къадимий абиделерге зарар кетирмемек ичюн, олар енгиль куреклер, пычакълар, чёткилернен къуullanалар. Къазыладжакъ ернинъ тѳесини тарафларыны 10 метрогъадже дѳрткошелерге болелер. Тек четлери 10 см. олгъан дѳрткошелерни къягъыткъа да сызалар. Бу къаиде бутюн тапылмаларны къайд этип ве ресим сызмагъа ярдым эте. Ондан да гъайры, археологлар къазылмалар насыл кечкенини кунъделиклерине язалар. Тапылгъан шейлерни лабораториягъа ѳнетелер. О ерде оларнынъ яшы ве вазифесини, кичик аляметлери акъкъында язалар. Кичик парчалардан бутюн бир шейлер топлайлар. Ойле этип тапылмаларгъа янъы омюр берелер.

Не ичюн археологик къазылмалар белли бир къаиделернен алып барыла? Не ичюн олар махсус бильги талап этелер? Къыдырувджылар ве археологлар арасында насыл фаркъ бар? Я да оларны не фаркъ эте?

Тарихий абиделерни къаерде сакълап туталар ве музей дегени недир?

Археологлар тапкъан шейлерини чешит музейлерде сакълап туталар. **Музей** (юнани тилинден — ильхам перилерининъ, мабуделернинъ яни санатнынъ къорчалайыджыларыдыр) — башкъа заманлардан кельген санатнынъ, медениетнинъ, илимнинъ, техниканынъ ве чешит саалардан сакъланып тутулгъан муѳссиседир. Тарихий, техника, табий, улькешынаслыкъ, санатшынаслыкъ музейлери бар. Белли бир вакъиаларгъа, тарихий шахсларгъа, оюнджакъ, китап ве китап нешири, мебель (мефрушат) ве чини,

бир сокъакъ музейлери ве иляхре музейлер бар. Бизим девлетимиз Украинанынъ энъ эски музей муэссиселеринден бири — Киев шеэриндеки *Украина тарихынынъ Миллий музеидир*.

Анда эмсальсиз археологик, акъча коллекциялары, урба, савут, эв эшьяларынынъ орьнеклери, ойле де сила, эски китаплар, хачлар, ресимлер, халкъ усталарынынъ ишлемелери — эписи Ураина тарихынынъ къадимий замандан бугунъгедже кечкен деврини акс этелер.

Ресимлерни бакъынъыз. Ресимде музей экспозицияларынынъ тасвир олунгъаныны неден нетидже чыкъармакъ мумкюн? Музейлер не ичюн мейдангъа кетириле, олар не ичюн ойле чешитлер — тюшюнип бакъынъыз? Эгер сиз озюнъиз кезинти кечирген олсанъыз, тасвир этильген композицияларны насыл анылатыр эдинъиз? Оларгъа олгъан анылатманы бойле сёзлернен башланъыз: «Музейнинъ бу экспозициясында... бакъмакъ мумкюн». Эписи группаларнынъ фикирлерини динълеп, умум даиреде нетидже чыкъарып, сеятчы олмакъ ичюн, не бильмек керек.

Украина китап ве китап басмакъ музееининъ нумюнеси.

Бир сокъакъ музей экспозициясынынъ нумюнеси. Киев шеэри.

«19 а. Украин свитлицасы». Украин Миллий тарих музеи. Киев ш.

Украина Миллий тарих музейингъ «Украинанынъ къадимий тарихы» экспозициясы.

Казакларнынъ турмуш урбалары. Д. Яворницкий адында Днепрпетровск миллий тарихий музейи.

Украина Миллий тарих музеинде насыл экспонатлар сакъланып тутула? Ресимге бакъып тюшюнинъиз, археологлар тек къадимий заманларны тедкъикъ этелерми?

Археология абиделери адамларнынъ аяты акъкъында насыл икяе этелер?

Киевдеки Украинанынъ тарихий зенгинликлер музейи буюк къыйметке маликтир. Олардан энъ беллиси искифлернинъ тугърасыдыр. Искифлер — украина топракъларына 2,5 йыл бинъ эвель кельген къадимий адамлардыр ве онынъ ичюн де бир къач асыргъа шималий къараденъиз бойларында ерлешелер. Искифлер ида реджилерининъ зенгинликлери акъкъында археологик диккъъаткъа лайыкъ шейлершаатлыкъ этелер. Бу абиделер къургъанларнынъ къазылмалары девринде тапылгъандыр. **Къургъанлар** — бу зенгин искифлернинъ мезарларыдыр. Днепрпетровск виляетинде Толстая Могила къургъанында тапылгъан бир искиф чар къорантасынынъ мезары айырыджа боллукънен фаркъ эте эди. Бу ерде 1971 с. июнь 21 куню бир девирде чарнынъ мулъкю олгъан алтын ильван пектораль тапылды. Ильван алтындан юксек сыфатлы ясалгъан олып 1150 грамм чекиси олгъан. Бу тапылма украин археологы Борис Мозолевскийнынъ адыны пек мешур этти.

Искиф чарынынъ Толстая Могила къурганындан тапылгъан пекторали.

Пектораль искифлернинъ аятындан алынгъан левхаларнен безетильген. Пекторальнынъ тѣпедеки къысымынынъ меркезинде эки адам бир къылыфны тамир этелер. Тарафларында озъ балаларынен эв айванлары ерлешкен. Ашагъы къысымда къансевер кийик копеклер атларны тишлейлер, арслан ве бобур кийик домузны ве сыгъынны парчалайлар, копеклер тавшанлар артындан чапалар.

Тасвирленген пекторальни дикъкъатнен козетинъиз. Метинде айтылгъан левхаларны тапынъыз. Ильванда даа не тасвир этильген?

Искифлернинъ абиделерини козьден кечиринъиз. Олардан бирини сайлап, онынъ акъкъында план боюнджа бир чыкъыш азырланъыз:

1. Абиделерде ким тасвир этильген? Адамлар не япалар?
 2. Олар устьлерине не кийгенлер?
 3. Дикъкъаткъа ляйкъкъ шейлер неден ясалгъан? Усталарнынъ меаретине насыл фиат кесмек мумкюн?
- Сыныфдашларынынъизнен искифлернинъ аяты акъкъында фикир юрютинъиз.

1. Алтын ве кумюшинъ къарышмасындан ясалгъан бардакъ. Къырымнынъ Керичке якъын Куль Оба къургъанындан.

2. Запорожьедеки Гайман Мезарлыгъы адлы къургъандан тапылгъан къазанчыкъ (савут).

3. Запорожьедеки Солоха адлы искифлернинъ къургъанындан тапылгъан алтын таракъ.

1. Археология ве музейлер акъкъында 6—7 сёзден ве сёз бирикмелеринден ибарет лугъатчыкъ тизинъиз ве оларны анълатынъыз.

2. 1—3 болюклердеки «хронологик басамакъ» боюнджа кечип бутюн берильген тарихлернинъ къайсы асыр башы ве сонъуны къайд этинъиз.

3. Вакъыт шертини сызынъыз, анда керекли тарихлерни къайд этип, хронологик меселени чезинъиз.

Искифлернинъ пекторали 1971 с. тапылды. О дикъкъаткъа ляйыкъ шей бутюн дюньягъа къач йылдан берли белли?

4. Кечмишнинъ абиделерине насыл мунасебетте олмакъ кереклиги акъкъында бир къач къаиде уйдурынъыз.

Дерсте олгъан малюматлардан энъ чокъ сизни не меракъландырды? Бильген малюматны озюньиз ичюн муим саясынъызмы? Кечкен дерслерде айтылгъан шейлернен онынъ насыл багъы бар?

Искифлернинъ абиде сюжетлеринден файдаланып, оларнынъ аятыны насыл тасавур эткенинъиз акъкъында бир ресим сызынъыз.

Берестеч муаребеси (1651 с. 18—30 июньде) олып кечкен ерден алынгъан археологик тапылмалар акъкъында окъунъыз. Бу муаребе гетман Богдан Хмельницкий башлыгъында олып кечкен Миллий-азатлыкъ муаребенинъ энъ буюклеринден биридир.

1970 сенесининъ язында Берестеч муаребеси олгъан ерде археологик къазылмалар башланды. Онынъ нетиджелери, казакларнынъ батакъ озенинден кечип кери чекилювининъ ресимини гъайырдан тиклемеге ярдым этти. Къазылмалар япылгъан девирде полковник Иван Богуннынъ эмиринен кериге чекильмек ичюн къурулгъан бентнинъ къалымтылары тапылды. Озен кечитинден кечкенде ольген аскерлернинъ ве оларнынъ атларынынъ такълетлери тапылды, эмсальсиз (6000 экспонат) топлам казакларнынъ эшьялары торф топрагъында сакъланып къалды ве айдын тарихы — 30 июнь 1651 с. белли олды. Ольген аскерлеринъ такълетлерини огренген девирде, алимлер оларнынъ къолунда сиянен, амансыз дженкте эляк олгъанларыны бельгиледилер.

Казакларнынъ турмуш эшьялары. «Казакларнынъ мезарлары» музей-къоругъынынъ экспонатлары, Берестеч муаребесининъ Пляшево кою Ровен виляети янында (1651 с.).

Тапылмалар арасында эвель ич бир ерде расткельмеген сойлары пек чокъ. Мисаль оларакъ, казакларнынъ баротыны тапмакъ онъундан кельди. Торфнынъ консервация аляметлери бизлер ичюн казакларнынъ агъач ве мешинден олгъан шейлерни сакълап къалды. Хусусан, агъач къашыкълар топламы тапылгъаны да пек меракълы. Базы бир оюп сюсленген саплар да тапылды. Эвель даркъагъан фикирге къаршы, санъким казак къашыгъыны чызмасынынъ къонучында ташыгъаны лягъу этилип, къазылмалар нетиджесинде о къашыгъыны мешин зарфында белинде алып юргени бельгиленди. Берестеч муаребеси олгъан ерде Украинада биринджи кере 17 асырнынъ бир чифт казакларнынъ чызмалары тапылды. Ондан сонъки йыллардаки къазылмаларда 200 чифттен арткъач чызма тапылды. Чызмаларда чокъусы, оларны казаклар сюрткен къатраннынъ къокъусы да сакъланып къалгъан.

■ Археологларнынъ ишлери акъкъында метинден насыл янъылыкълар бильдинъиз? Берестеч муаребеси олгъан ердеки къазылмалар нетиджесинде казакларнынъ тарихы боюнджа насыл янъылыкълар пейда олды?

Киев шеэриндеки ильмий-табиатшынаслыкъ ве Украина тарихы музейлерини барып сейир этинъиз.

§4. ТАНЫШ ОЛМАГЪАН ТАНЫШЛАР я да ТАРИХ ТИМСАЛЬ ВЕ БЕЛЬГИЛЕРДЕ

Дерсте огренирсинъиз

1. Кечмишни билювде акъчаларнынъ, тугъраларнынъ, муурьлернинъ ролю неден ибарет? 2. Учтишликнинъ келип чыкъмасы (мейдангъа кельмеси) акъкъында икяе этмеге огренинъиз.

Фоторесимде не тасвир этильген? Бинаны насыл бельги яраштыра? Бу бинанынъ хусусий эмиетини не коръсете? Насыл девлет тимсаллерини билесинъиз? Украинанъынъ тугърасы насыл? Бу тимсальни къаерде тасвир этелер? Не ичюн?

Тарих ичюн тугъра ве муурьлернинъ насыл къыймети бар?

Акъчаларда, байракъларда, китаплар саифелеринде, ресимлерде, сияда, кимерде бир савут-саба ве башкъа шейлерде махсус шартлы тасвирлер расткеле. Базы вакъыт бойле тасвирлер худжур ве муреккеп олалар. Шеэр диварларына таянгъан арсланлар, отъкюр тырнакълы ве ельпиреген къанатлы къарталлар, аждерхалар ве йыланлар, къылычлар, мызракълар, занбакълар ве гуллер, анахтарлар ве араба къапулар расткелелер.

Украинанынъ
кичик девлет
тугърасы.

Учь тишли тугъра
Киев шеэриндеки
Десятин кильсесининъ
дивар толасында.

Буюк (улу) Киев князи
Владимир Святослав
огълу девриндеки алтын
акъча. 10 а. сонгу.

Кимерде бир олар пек адий олалар. Мисаль оларакъ, эр заманки чокъкошеликлер сызыкъ ве чатышмаларынен. Ойле тасвирлерге *тугъра* дейлер, оларны тедкъикъ эткен илимге — *геральдика* дейлер. Асырлар девамында тугъраларны иджат эткен къаиделер мейдангъа кельди. Мисаль оларакъ, тугъранынъ меджбурий къысымы, онынъ шеклини бельгилеген бу къалкъандыр. Къалкъаннынъ шеклине коре тедкъикъатчылар тугъранынъ иджат этильген ерини, онынъ яшыны айталар. Геральдикада белли бир — къырмызы, мавы, ешилъ, къара тимсалий эмиети олгъан тюслерни къуullanалар. Бугунъ тугъра — эр бир девлетте олгъан тимсальдир. Девлет тугъраларыны пара банкнотларындан гъайры, даа байракъларда, муурьлерде, ресмий весикълаларда тасвир этелер. Земаневий Украина тугърасынынъ эсас къысымы бу *учътишликтир*, онынъ тарихы даа къадимий заманларгъа барып ете. Учътишлик не мана бильдиргени дос-догъру белли дегиль. Оны шаинге, ленгерге, яй ве окъкъа, демир башлыккъкъа, балтагъа я да балыкъ туткъан такъымгъа, богъдай башагъынынъ уджуна, я табиатнынъ учъ тимсали — ава, сув ве топраккъкъа ошаталар. Учътишлик 10 а. сонгунда улу Киев князи Владимир Святослав огълунынъ акъчаларында тасвир этильген. Учътишлик акимиетнинъ тимсали сыфатында украин топракъларында бир къач асыр девамында даркъалды.

Земаневий Украина тугърасынынъ эсас унсуры насыл мананы бильдире? Владимир Святослав огълунынъ князьлыкъ тамгъасынынъ тасвирини акъчада ве толада козетинъиз. Украин миллий тимсалининъ ирмакълары акъкъында нетиджелер этинъиз.

Сиз чевикликнен учтишликни сызып оласызмы? Озь ресиминъизни сыныфдашларынкнен тенъештиринъиз. Ким энъ яхшы сызды?

Князьлыкъ сюлялесининъ тимсали оларакъ, учтишликни пек кенъ халкъара анълашмаларны бири-бирине туттыргъан **муурьлерде** къулангъанлар. Тарихчы ичюн муурьнинъ эмиети шунда ки, олар весикъаларнынъ вакътыны айдынлатмагъа ярдым этелер, чыккъан ерини ве оларнынъ акъикъийлигини бильмеге ярдым этелер. Муурьдеки язылар вазифелерни, унванларны, тарихий эрбапларнынъ адыны, муэссиселернинъ бельгилемесинде акъикъий менба олалар. Археологларгъа князь Ярослав Икметлининъ Владимир Святослав огълунынъ муурини, онынъ ресиминен тапмакъ къысмет этти. Даа бир тапылгъан муурь бу Галиция-Волыньнинъ 14 асырдаки сайби Биринджи Юрий Львовичнинъ муури сакъланып къалды. Муурьдеки тасвирни къулланып, тарихчы ве рессамлар князьнинъ къыяфетини гъайрыдан сыздылар.

Муурь —
бу къатты
мальземеден
къесильген
басмакъфалып,
ойле де къагъытта
къалгъан изи,
алтын сугъучлар.

1. Ярослав Икметлининъ тасвиринен онынъ муури.
2. Биринджи Юрий Львовичнинъ муури. Муурьде Галиция-Волыньнинъ укюмдары, тахтта отургъан, мантияда, зынджырнен дегмеленген башында таджынен ве сагъ къолунда ашасы (жезл) тасвир этильген. Ресимнинъ тюбюнде — латиндже язы: «Укюмдар Юрий-Русьнинъ къыралы».
3. Биринджи Юрий Львович. Бедий янгъыдан къурув.

Казакларнынъ девринде эр бир муурьде оларнынъ тугърасыны корьмек мумкюн эди — казакнынъ бою-посту, къолларында тюфекнен къылычы. Энъ къадимий муурьнинъ изи бизге 1595 се-неден кельди. Казакларнынъ бутюн яшагъан девирлеринде бу тимсаль денъишмейип къалды. Оны биз тек муурьлерде дегиль

де байракъларда да, ресимлерде, иконаларда, эльязма китап-ларнынъ саифелеринде коремиз. Гетманларнынъ — казаклар украинасы рехберлерининъ де озъ тугъралары бар эди.

1. Къадимий казакларнынъ муури. 1595 с. Сырф колемде 27 мм. косьте-рильген.

2. Лубен полкы юзлюгининъ байрагъында Запорожье аскерий къуветлери тугърасынынъ тасвири. 18 а. ортасы.

Акъчалар не акъкъында айта ве нумизматика дегени недир?

Кечмишни огренювде джумерт менба бу акъчалардыр. Оларны чокъусы вакъыт саиплерининъ суретлеринен, турмуш левхала-рынынъ тасвиринен, мифлер ве эфсанелер къараманларынен бе-зеткенлер. Акъчаларнынъ устюндеки тасвирлер ве язылар ва-къиаларнынъ тарихыны, къадимий девлетлернинъ ерлерини, оларнынъ укъумдарларыны, ким-кимнен алып-вериш япкъаны-ны, къадимий заманда насыл урбагъа кийингенлерини шаатлыкъ этелер. Акъчалар шеэр къурув тарихчыларына да ярдым этти.

Ондан гъайры, къадимий акъча-лар — санатнынъ индже сийрек эсерлеридир.

Акъчаларны *нумизматика* илими тедкъикъ эте. Нумизматларнынъ къо-луна къадимий акъчалар археологлар-дан — акъча хазинесинден тюшелер. Къыйметли шей деп бир къач акъча-дан он бинълернен олгъан союны сая-лар. Лякин тарихчы ичюн, эр бир «окъулгъан» акъча фияты ольченмез бир менба олып къала, яни сырыны ачмакъ ве анълатмакътыр.

Херсонес ве Шималий
Къараденгиз бою ве
Къырымнынъ акъчалары.

Акъчаларны басмакъ къадимий замандан девлет къудретининъ алямети эди ве белли бир къаиделерге коре омюрге кечирильген. Кумюш парчасыны демир ташынынъ устуне къабартма ресим я да языны чёкючнен ургъанлар. Сонъра исе акъчаларны махсус-акъча устаханелеринде баскъанлар.

Украинада тапылгъан къадимий акъчаларны, 2,5 бинъ йыл эвель Къара денъиз боюндан кельген юнанлар баскъанлар. Юнанистандан кочип кельгенлер бу ерде озьлерининъ Тира, Ольвия, Пантикапей, Керкинитида (Кезлев), Херсонес ве онъа ошагъан шеэрлерини къурдылар. Эр бир юнан шеэринде озюнинъ акъчасыны баскъанлар.

1. Нумизматика археологиянен насыл багълы? 2. Метиннинъ мундери-джесине коре 3—5 суаль тизип оларгъа джевап беринъиз.

Озюнъизнинъ девлетинъизнинъ акъча суретини сызынъыз, онынъ адыны тюшюнип тапынъ, сызгъан ресиминъизни анълатынъыз.

Къадимий акъчаларнынъ тасвирини козьден кечиринъиз. Эр бир акъчанынъ тарихий менба сыфатында къыйметини анълатынъыз. Бу месселе боюнджа отургъан сыныфдашларынъызнен фикир алмашынъыз.

1. Акъчалар ве тугъралар акъкъындаки икяеде къуллаанмагъа мумкюн олгъан сёзлерни сайланъыз:

1. Вакъыт шерти. 2. Тарих. 3. Гривна. 4. Учъ тиш. 5. Къыйметли шей. Зенгинлик. 6. Эсап этмек. 7. Яшы.

2. Акъчалар, тугъралар ве муурьлер арасында насыл бир умумийлик бар? Ненен фаркъ этелер? Не ичюн олар кечмишни янъыдан косътермек ичюн пек муимлер?

3. Земаневий Украина тугърасынынъ пейда олувы акъкъында нелер бильдинъиз?

4. Бугунъ эр бир тешкилятнынъ озь муури бар: о сизинъ мектебинъизде де бар. Сыныфынъызнынъ муури ичюн ресим метинини теклиф этинъиз.

Дерсинъ мевзусы боюнджа насыл янъылыкъ бильдинъиз? Не акъкъында даа да чокъча бильмек истер эдинъиз? Не ичюн эски акъчаларны топламакъ кенъ даркъалгъан хобби сайыла? Эски акъча топлагъанлар арасында урьмет къазанмакъ ичюн нени бильмек керек? Эр биринъизнинъ озь шахсий тугъранъыз олмакъ мумкюнми?

Бизим эджатларымыз насыл параларнен файдалангъанлар?

Пара тарихы къадимий теренликке барып ете. Эльбетте, паралар эр даим акъча (капик) шекилинде олмагъанлар. Бир заманлары пара ерине чешит тюрлю шейлер къуллангъанлар. Озь фикиринъизнен пайлашынъыз. Бизим эджатларымыз о макъсатнен кийик айванларнынъ терилерини энъ эвеля сансар терилерини къуллангъанлар. Алыш-вериш джанланып чешит тюрлю олгъан сонъ, адамлар онъайтлы демир параларнен къулланып башлайлар. Эвель заманларда яшагъан украинлерде 11 а. ортасындан берли чекиде ве колемде кумюш кульчелери, яни гривналар олгъан. Тамам о параларнынъ адыны шимдики украин парасына бердилер.

Земаневий паралар эльбетте дюньяда къабул этильген кягъыт паранынъ корюнишини алып, шекили боюнджа къадимий парадан фаркъ этелер. Эгер къадимий гривналарны алсакъ, олар эр бир шеэрде бир олмагъанлар. Киев шеэринде оларны ялпакъ, алтыкошели эткенлер. Гривнанынъ фияты онынъ чекисинен белли олгъан. Бизим эджатларымызнынъ къолунда озьлеринде ве чешит мемлекетте чыкъкъан акъчалар олгъан. Сиз бильгенинъиз киби Украинанынъ биринджи акъчаларыны (капик) 10 а. сонъунда улу Киев князи Улу Владимир девринде басып башлагъанлар. Археологлар Владимир девринде кумюшни басылгъан (кумюшликлер) ве алтындан басылгъан алтынлыкъларны таптылар. Владимирнинъ акъчаларынынъ бир тарафында Иса Пейгъамбер тасвир этильген, дигер тарафында исе Владимир озю, тахтта отурып къолунен чарнынъ мукъяфатыны тута. Базы бир акъчаларда князь къорантасынынъ бельгиси — учътишликтир.

■ 1. Сиз бизим топрагъымыздаки паралар акъкъында нелер бильдинъиз? 2. Князьларнынъ ресимлерини тенъештиринъиз: Владимир Святослав огълуны алтынлыкъта, огълу Ярослав Икметлини — муурьде. Бу ресимлерде тышкъы корюнишининъ къайсы тафсилляты дикъкъатны джелъп эте? Сизнинъ фикиринъидже бу не акъкъында айта?

*Чернигов ве Киев
гривналары.
11 а. сонъу.*

ТАРАКЪ-ТАМГЪА ВЕ МАВЫ БАЙРАКЪ я да КЪЫРЫМТАТАРЛАРЫНЫНЪ МИЛЛИЙ ТЕМСИЛЛЕРИ

Таракъ-тамгъа — Къырым ханларынынъ сюляле бельгисидир. Тюркий халкъларда тамгъаларнынъ келип чыкъмасынынъ терең тамырлары бардыр.

Даа 1073 с. Махмуд Къашгъарлынынъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» — «Тюрк халкъларынынъ джыйма лугъаты» адлы белли эсеринде сюлялелер ве тамгъалар акъкъында хабер берильген.

Мисаль оларакъ, тек огъуз къабилесининъ 22 сюлялеси олгъан ве эр бирининъ озы тамгъасы олгъан.

Тюрк халкъларында олгъан эфсанелерге коре, энъ эвеля тамгъаларнен олар башкъасынен денъиштирмемек ичюн озы айванларыны тамгъалай эдилер. Бир къач заманлардан сонъ, тюрк халкъларынынъ девлетчилиги олгъан сонъ, тамгъаларыны акъчаларгъа, укюмдарларнынъ байракъларына ве муурълерге баскъанлар. Шималий Къырымда тамгъаларны мезар башташларында къоюлгъаны да белли. Мал ве махсулатларыны сынъырдан кечиргенде де онъа тамгъа баскъанлар. Сынъырда бу вазифени япкъан адамгъа тюрк халкъларында *тамгъаджы* дегенлер.

XIV а. биринджи ярысында, бир заманлар къудретли олгъан Алтын Ордунынъ дагъылмасы нетиджесинде, Къырым ярымадасында 1428 с. мустакъиль Къырым ханлыгъы мейдангъа келе.

Биринджи Къырым ханы *Хаджи Гирай хан* олды. 1475 сенеси Къырым ханлыгъы бираз Османлы императорлыгъынынъ табийлигине тюшти. Къырым ханлыгъы, кучлю Османлы императорлыгъынынъ вассалы олды десек янълыш олур. Чюнки Къырым ханлары девлетчиликнинъ чокъусу сыфатларыны сакълап къалдылар. Олардан бири озы акъчасыны кертмесидир. Къырым ханлары — Гирайларнынъ сюляле тамгъасы — таракъ-тамгъа, я да учътишликтир. Бу тамгъа онынъ чешит модификацияларында XIV а. орталарындан та 1783 сенеси Русие Къырымны басып алгъандже керткен акъчаларында расткеле.

Таракъ-тамгъаны бугунъ мимарий абидемиз олып къалгъан Багъчасарайдаки Хансарайнынъ диварларында расткетирмек мумкюн. Бу ерде шимди къырымтатарларнынъ тарихы ве медениети музейи ерлешкен. Бу бельгини музейнинъ экспонатлары олгъан весикъалар, китаплар, савутлар ве иляхре ерлерде расткетирмек мумкюн.

1428 с. къырымтатар халкъынынъ миллий темсили — таракъ-тамгъа.

1917 с. ноябрь айында къабул этильген миллий темсилимиз — мавы байракъ.

Таракъ-тамгъанынъ келип чыкъышы акъкъында бир къач ривает бар. Анкъара университетнинъ профессоры, бизим ватандашымызнынъ Хакъан Къырымлы айткъаны боюнджа — таракъ-тамгъа теразени, яни адалетликнинъ бельгисидир. Дигер тедкъикъатчы Ш. Бекторе бу тамгъада къырымтатар миллетининъ мейдангъа келювинде иштиракъ эткен учъ къабиленинъ бирлигинде коре. Сонъки ривает пек аз къандырыджыдыр. Чюнки, учъ тишли таракъ-тамгъа чокъусы тюркий къабиле ве сюлялелерининъ бельгилеринде де расткеле. Къырым улькешынасы Р. Куртиевнинъ айткъанына коре — бу бельги къарталнынъ услублештирилген тасвиридир.

Сиз корьгенинъиз киби бу замаларгъадже таракъ-тамгъа акъкъында инандырыджы фикирлер ёкъ. Не де олса, таракъ-тамгъа бу кунде бизим миллетимизнинъ мавы байрагъыны яраштыргъан миллий тамгъымыз-тугърамыздыр. Биз дюнъяда танылгъан миллет оларакъ, миллий темсилимиз сыфатында олгъан — таракъ-тамгъаны эпимиз танымакъ керекмиз.

Къырымтатарларнынъ миллий байрагъы — мавы тюсте кетенинъ сол тарафындаки кошесинде, алтын тюсю таракъ-тамгъа яраштыра. Биринджи кере миллий байракъ 1917 сенеси ноябрь айында Биринджи Миллий Къурултайда къабул этильди.

1991 сенеси июнь 30-да Экинджи Къурултайда мавы байракъ — Миллий байракъ сыфатында бир даа тасдыкъланды.

2010 сенесинден берли эр йыл июнь 26 куню къырымтатар халкъы **Миллий байракъ куню**ни къайд эте.

1. Тамгъалар насыл ве не вакыт пейда олды?
2. Таракъ-тамгъа не вакыт Къырым Ханларынынъ девлет темсили олды?
3. Бизим кунюмизде таракъ-тамгъаны къаерлерде корьмек мумкюн?

§5. КЕЧМИШНИНЪ КЪЫЛАВУЗЛАРЫ я да ТАРИХТА ЯЗМА МЕНБАЛАР

Дерсте огренирсинъиз

1. Язма тарихий абиделернинъ мисаллерини кетиринъиз. 2. Кечмишни гъайрыдан тиклемек ичюн язма менбаларнынъ ролюни анылатынъыз. 3. Князьлыкъ ве казакларнынъ девриндеки белли олгъан йылнамелер акъкъында айтынъыз.

Ресимлерни козетинъиз, оларгъа аит метинлерни окъунъыз. Тасвир этильген адамларнынъ иши неден ибарет, сиз насыл тюшонесиз? Архивде ишлемек ичюн не(ни) бильмек керек? Огде лаф кеткен зенаатнынъ келип чыккыувы акъкъында озь фикиринъизни айтынъыз.

Украина Меркезий девлет тарихий архивинингъ хадимлери иш устюнде. 1965 ве 1985 сс. чыкгарылгъан фоторесимлер. Львов ш.

Кечмишни тасвир этювде язма тарихий менбалар тарихчыларгъа насыл ярдым этелер?

Тарихий менбалар арасында энъ муимлери язма менбаларыдыр. Тек язы пейда олмасынен, адамлар *не, кгаерде, не вакыт* ве *насыл* олып кечкени акъкъында тафсилятлы айтмалары мумкюн эди. **Язма менбалар** — бу кягъытта я да башкъа мельземе-

лерде язылгъан метинлер (басма яки къолязысынен язылгъан). Ылнамелер, хатырлавлар, мектюpler, ёлджуларнынъ куньделиклери, къанунлар, риджалар, анълашмалар бутюн бу весикъалар кечмишнинъ тедкъикъ этювде къыйметли менбалардыр. Лякин акъкъый вакъиаларнынъ кетипшатыны гъайрыдан яратмакъ ичюн, бир чокъ менбаларнынъ метинлеринден тарихчылар энъ муим малюматны айрып, оны энди белли олгъан союнен тенъештирмелилер. Бу енгиль иш дегиль ве чокътарафлы бильги талап эте.

Ресимлерни козьден кечиринъиз. Бу метинлерни окъумакъ ичюн тарихчы нени бильмек керек, тюшюнип бакъынъыз. Бу весикъа акъкъый олгъаныны, бу замандашларнынъ сахте шей олмагъаныны, онынъ мейдангъа кельген акъкъый тарихыны насыл бельгилемели?

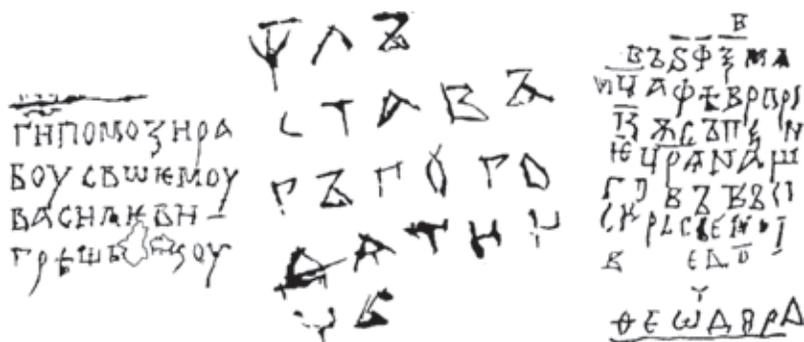

1. Улу Киев князи Святослав Игорь огълунынъ (969—971 сс) олып кечкен сеферининъ вакъиалары акъкъында айтылгъан саифе.
2. 1648 с. гетман Богдан Хмельницкий язгъан мектюбининъ саифеси.
3. Гетман Иван Мазепанынъ казакларнынъ ресмий весикъасынынъ ады — универсал деп айтыла эди. 18 а. башы.

Графитини козьден кечиринъиз (Киевдеки София кильсесининъ диварларындан) — алимлер ойле деп, археологик къазылмалар вакъытында тапылгъан къадимий биналарнынъ мимарий къысымлары ве диварларында савут ве башкъа шейлерде тырналып ясалгъан язы ве ресимлерге айталар. 1. Не ичюн ойле языларны муим тарихий менбалар оларакъ саймакъ мумкюн? Графитини язма менба оларакъ саймакъ мумкюнми, чюнки язылар къатты маддеде язылгъан эди, тюшюнип бакъынъыз. 2. Язылардан бири князь Владимир Мономахкъа аиттир, дигери князьларнынъ мемуры Ставр Городятичке (1118 с.) аиттир. Учюнджи языны адий Киевли Ярослав Икметлининъ олюмини

бу гъамлы вакъианынъ тарихыны да язып къалдырды. Бу графитининъ муэллифи князь, вельможа я да адий адам олгъаны акъкъында не шаатлыкъ эте?

Йылнамелер не акъкъында ифаде этелер?

Тарихчыларгъа Киев Русининъ тарихында кечмиштеки вакъиаларны гъайрыдан тиклемеге ярдым эткен итибарлы ве белли менбалар бу *йылнамелердир*. Сиз энди йыл-йылдан «яздан-язгъа» язылгъан эсерлернинъ ады ойле олгъаныны билесингъиз. Йылнамеджилер князьлар ишлерининъ кысымлары олгъан арбий сеферлерини, къомшу девлетлеринен анълашмаларыны, никяхларыны язып баргъанлар. Йылнамелернинъ саифелеринде Русьнинъ дигер эалиси акъкъында малюмат пек аз. Сиз насыл тюшюнесингъиз, не ичюн? Бизим кунюмизге етип кельген биринджи йылнаме бу «*Кечмиш йыллары акъкъында повесть*»дир. «Несторнынъ кечмиш йыллары акъкъындаки повесть Печер кешишханесининъ Русь ери башлагъан ерден, о ерлерде князьлыкъ япкъанлардан, ве Русь ери пейда олгъандан» адлы йылнамелердир. О 12 а. язылды, лякин 860 сенесинден 1111 сенесинедже олгъан девир акъкъында икяе эте, онынъ ичюн де, анълашылгъанына коре, муэллиф къадимий метинлернен файдалангъаны корюне. Мешур абиде Галиц-Волынъ йылнамеси сайыла. Анда сёз 1205 с., 13 а. сонъуна къадар Галиция ве Волынъ топракъларында олгъан вакъиалар акъкъында кете. Йылнамени казаклар девринде язгъанлар. Самойло Величко казакларнынъ мешур йылнамеджиси сыфатында белли. Озюнинъ темелли (1720 с.) язылгъан эсеринде, Украин казакларынынъ девлети

Русь ве русичлер
— украинлер озь адларыны айткъанда къулангъан къадимий адлар. Шамам «Русь» сёзю «Украина» сёзюнден эвель къулланып, украинлернинъ топракъларыны бельгилемец ичюн айтылгъан.

ве Миллий-азатлыкъ дженки акъкъында икяе этип, о йылларда чокъ весикъалар къуулланды, озъ козьлеринен корип, шаатлардан язып алып, гетманларнынъ аятыны оларнынъ суретлеринен косътерди. Самойло Величконынъ йылнамеси 1648—1700 сс. Украинадаки вакъиалар акъкъында тафсилятлы икяе эте. Бир хата къачырмамакъ ичюн, весикъаларнынъ эр бирини тешкерди, пек чокъ язма менбаларнен файдаланды, чет эльден кельген менбаларны да къошты. Йылнаменинъ дигер къысымларыны муэллифнинъ агъызындан онынъ талобелери яздылар, чюнки чокъ йыллар китап устюнде чалышып козю коръмей къалды.

1. «Кечмиш йыллар акъкъында повесть»нинъ биринджи саифеси.

2. Самойло Величко йылнамесининъ усть саифеси (джылты) 1720 с.

Йылнаменинъ серлевасы «Казаклар дженки акъкъында ривает...» деген сёзлернен башлана. Девамында эсасий мевзу бельгилене (Богдан Хмельницкий елбашчылыгында азатлыкъ дженки), муэллифнинъ ады (Самойло Величко) косътерильген, онынъ эвельки левазими хатырланган «Запорожье Аскерлигининъ языханеджиси», эсернинъ язылган ери ве вакъыты (Жуки кою. Полтава уезди 1720 с.).

Метиннинъ мундериджеси боюнджа 3—5 суаль тизинъиз, невбетнен оларгъа джевап беринъиз.

Йылнамеден парчалар окъунъыз ве суаллер устюнде тюшюнинъыз.

Галиц-Волынь йылнамесининъ биринджи кысымы Украина тарихында биринджи кырал — князь Даниил Романовичнинъ терджи-меиалыдыр. Князь-кыралнынъ табиаты ве табиат чизгилери акъкъында икяе этип, йылнамеджи шойле яза: *«Даниил адлы кырал мераметли, джесюр, икметли князь эди. О, чокъ шеэрлер, кильселер кзурды, оларны чешит тюрлю ильванларнен яраштырды, кзардашы Василёкнен пек муабет эдилер...»*. Князь акъкъында да меракълы язы бар, о бир кере девлет ишлеринен Пожг шеэринен кельгенде (шимди Словакиянынъ пайтахты Братислава шеэри): *«О руссларнынъ адети боюнджа кыралнынъ янында кете эди, о минген ат пек аджайип, атнынъ эгери алтындан, яй ве кылычы алтыннен ве башкга ильванларнен безетильген эди, юнан кзумачындан тикильген кольмеги кенз, алтын гырджыванен тикильген олып, алтыннен безетильген... Чокзулары бакъып, чокзулары де айретте кзалалар, лякин кырал исе онга: «Сен бабаларынъ русь адетинен кельгенинъ ичюн, мен санга бинъ кумюш бермеге аджымаз эдим»*.

Галиц-Волынь князи Данило Романович. С. Васинанынъ ггайрыдан сызгган ресими.

■ 1. Йылнамеджининъ айткъанларына коре князь Данило Романович насыл корюне? Парчалардан о девирдеки кунъделик омюри акъкъында насыл бильдинъыз? 2. Князь-кыралнынъ сымасыны ггайрыдан костерьмек ичюн рессам йылнаме язувынынъ насыл кысымларынен файдаланды? Я да бу сыманы сиз бегендиъизми? Ггайрыдан сызылгган ресимде нени денъиштирир эдинъиз?

Архивлер дегени бу недир?

Язма абиделерни топлап, сакълап тутмакъ ве низамгга чекюв иши, **архив** деген махсус муэссисеге юкленген. Архивлер, язув пейда олгган сонъ мейдангга кельди. Эр бир муэссиседе, тешкилятта ве, пек сийрек олмаса да, алимлерде, языджыларда, джемаат эрбапларында архивлер бар. Земаневий архивлер ичюн тар пенджерелеринен, догъру ярыкъ йиберемен махсус биналар кзуралар: кунеш ярыгъындан басма мерекеби ве ренки ёкъ ола, агъара, кягъыт исе сарарып бозула. Весикъаларгга тозлу ве кирли ава да кедер эте, оны махсус филтьрлернен темизлейлер. Весикъалар яхшы сакъланмакъ ичюн, оларны яхшы япылгган къутугга къойып, рафларгга ерлештирелер.

*Весикъаларны
сакълап
тутмакъ ичюн
ясалгъан бина.
Львовдаки Украи-
на Меркезий
девлет тарихий
архивы.*

Буюк архивдеки рафларнынъ узунлыгъы онларнен километр узунлыкъкъа ете. Къыйметли весикъаларны плёнкагъа чыкъаралар: кичик кадрлары олгъан диафильмлер — микрофильмлер чыкъа. Оларны весикъалардан айры сакълап туталар, чюнки асыл нухсасына зарар кетирилъмеси я да джоулмасы мумкюн.

Киев ве Львовдаки меркезий девлет тарихий весикъалар сакъланып тутулгъан ерлер, Украинада энъ зенгинлеридир. Весикъаларны алимлер итинанен тедкъикъ этип, оларнынъ эсасында ильмий ишлер язалар.

Архивлер акъкъында план тизинъиз, джумлелери суаль шеклинде олсун. Бу суаллерге бири-биринъизнинъ джевапларынъызны динъленъиз.

1. План боюнджа язылы тарихий менбалар акъкъында къыскъа бир икяе тизинъиз:

1. Язма тарихий менбалар дегени недир?
2. Олар насыл олалар?
3. Не ичюн язма менбалар тарихчылар ичюн къыйметлидир?

2. Вакъыт шерти сызыгъыны сызып, онынъ устюне керек тарихларны язып, хронологик меселени чезинъиз.

Киев-Печор кешишханесининъ кешиши — йылнамеджи Нестор, 1113 с. «Вакъыт йыллары акъкъындаки повесть» устюндеки ишни екюндеди. О, Самойло Величко язгъан казакларнынъ йылнамесини язгъандже къач йыл кечти?

3. Князьлар ве казаклар девриндеки йылнамелер арасында насыл умумийлик ве фаркъ эткен шейлер бар?

4. Археология ве архив арасында насыл умумийлик ве фаркъ бар? Оларнынъ умумий къысмынынъ манасыны анълатынъыз.

Дерсинъ материалларында сизни эписинден чокъ не меракъландырды? Эвде мытлакъ не акъкъында айтып береджексинъиз? Сиз чокъча не акъкъында бильмеге истейсинъиз? Мектебинъизнинъ къайсы вакъытлары акъкъында мектеп йылнамелеринде язар эдинъиз? Бу йылнаме насыл оладжагъы акъкъында гъаелеринъизнен пайлашыныъиз.

Казаклар акъкъында кунъделик язылары ве сеятчыларнынъ ёл къайдлары да зенгиндир. 1594 с. февраль айында Австрия укъюмдары Запорожье казакларына Эрих Лясота эльчилигини ёллай. Онынъ макъсады казакларнен къошулып Османлы императорлыгъы ве Къырым ханлыгъына къаршы курешке джелъп этмектир. Украинада олгъан деври акъкъында Лясота озъ «кунъделигинде» къайд этти. Кунъделиктен бир парча окъунгыз, казакларнынъ аятында эджебийлерни нелер тааджиПЛендирди?

«Казакларнынъ топракъларындан» кечип кетейткъанда, Лясота «пек яхшы, буюк берекетли ерлер, оларнынъ арасында кичик худжур евлернен салханелер корюне. Койлюлер о ерге бир кимселер чельден уджюм эткенде, къачып озьлерини имае этелер. Чюнки, эр бир адам чельге кеткенде омузына тюфегини асар, эки янына исе къылыч я да пычагъыны асар эди; уджюмлар ойле сыкъ олгъан ки, олардан аман-аман ич бир вакъыт тынчлыкъ олмагъан... Тюрклерге къаршы бу дженк даа бир эки йылсыз битмейджегини тюшюндим, онынъ ичюн бойле джесюр, къоркъу бильмез, яшлыкътан арбий санатта уста, ве душманны (оларнен аман-аман эр кунъ расткелелер) яхшы бильген адамларны джоймакъ ляйыкъ олмагъаныны тюшюндим».

■ Лясота Украинагъа насыл макъсатнен кельди? Учъ «не ичюн»ге джевап беринъиз. 1. Не ичюн Лясотанынъ шаатлыгъына коре, Украин койлюлери чельге сиянен чыкъмагъа борджлу эдилер? 2. Не ичюн Лясота «ойле джесюр ве къоркъубильмез адамларны джоймагъа истемеди? 3. Не ичюн украин казагъына зираатчы-аскер дегенлер?

§6. **КЪОРАНТА ШЕДЖЕРЕСИ** я да **ФОТОРЕСИМ АЛЬБОМЫНДАН ДАА НЕЛЕР** **БИЛЬМЕК МУМКЮН**

АМЕЛИЙ ДЕРС № 1

Дерсте огренирсинъиз

1. Къоранта ресимлерине бакъып кечмиш акъкъында малюмат топламагъа огренинъиз. 2. Къоранта шеджересини къойып, онъа бакъып къоранта акъкъында икяе этмеге огренинъиз. 3. Къорантанъызнынъ такъдири халкънынъ тарихынен багълы олгъан шаатлыгъы акъкъында мисаллер кетирмеге огренинъиз.

Фоторесимни козьден кечиринъыз. Бу ресим сизде насыл дуйгъулар уята? Ресимдеки къорантаны тасвир этмек ичюн 3—5 сыфат тюшюнип тапынъыз. Ресимде тасвир этильген адамларгъа муневерлик, мераметлик, агъыр-сабырлыкъ, озъара урьмет, ана топрагъына севги киби чизгилер хасмы? Озь фикиринъизни делилленернен тасдыкъланъыз. Сиз насыл тюшюнесинъиз, белли украин шаиреси Леся Украинканынъ (Лариса Петровна Косач) нокътаи назары ве табияты шекилленимине къорантасы тесир этти ми? Насыл этип?

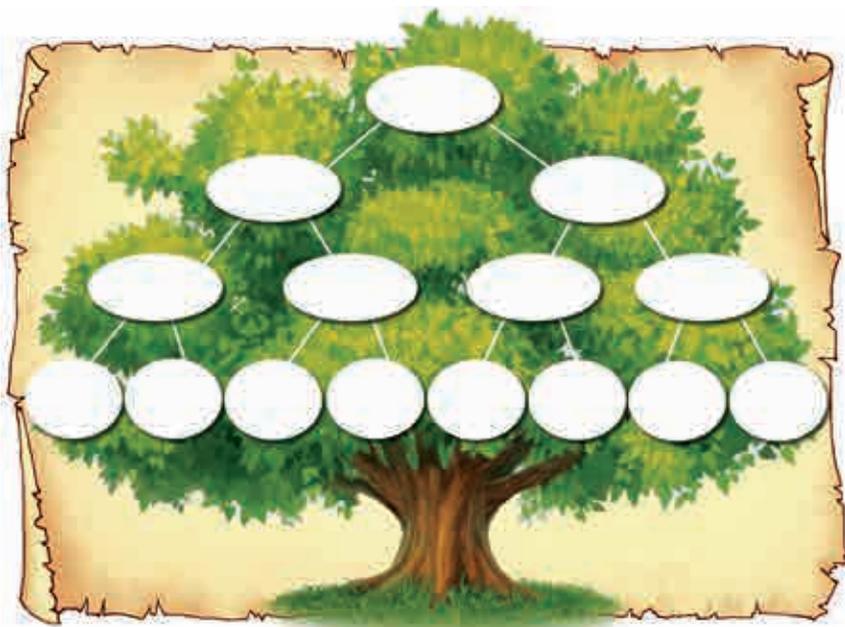

Косач-Драгомановлар къорантасы. 19 а. докъсаньинджы йыллары.

Сол тарафта Драгомановнынъ балалары отуралар — огълу Светозар ве буюк къызы Лидия (къою ренкли антерде). Меркезде: Александра Драгоманова (агъасы Александрнынъ къадыны) къызынен. Сагъда четте татасы Елена Петровна, къызлыгъында Ольга Драгоманова, акъайгъа баргъан сонъ Косач. Аякъ устюнде; солдан сагъгъа: онынъ къызлары Оксана ве Изидора Косач — Леся Украинканынъ таталары ве онынъ догъмуш татасы Ариадна (Елена Пчилканынъ артында) — Михаил Драгомановнынъ кичик къызы.

Дерсте чалышмакъ ичюн сизге якъын сойларынъызнынъ — ана-бабанызыны, апте-агъаларынъызны, къартана-къартбабаларынъызнынъ ресимлери керек оладжакъ. Оларны 43 саифедеки ресимдеки киби ерлештиринъиз. Башкъа сой-сопларынъызнынъ ресимлери ичюн де ер тапынъыз. Схема шекильде чызылгъан къоранта шеджересининъ тасвирини — эр бир фоторесимнинъ еринде адларыны, сойадларыны, догъулгъан йылларыны, яшагъан ерлерини, огърашкъан ишлерини дефтерге кечиринъиз. Бири-биринъизге озь къоранталарынъыз акъкъында айтынъыз.

Бутюн группанъызнынъ къоранта фоторесимлерининъ эсасында суаллернен икяе тизинъиз:

1. Мектеп, бала багъчасы ресимде тасвир этильген вакъытта насыл эди?
2. Балалар о девирде бош вакъытларыны насыл кечиргенлер? **3.** Насыл оюнлар ойнагъанлар? **4.** Мектеп алетлери ве оюнджакълар насыл эдилер? **5.** Ресимде косътерильген адамлар Украина тарихында насыл вакъиаларнынъ шаатлары олдылар? Группанъызнынъ иш нетиджелери акъкъында хабер этинъиз. Муакеме девринде пейда олгъан суаллерге джевап беринъиз.

1-инджи группа. Эвден кетирген фоторесимлеринъизде къартана ве къартбабаларынъызнынъ яшлыгъындаки деврини бакъынъыз.

2-нджи группа. Эвден кетирген фоторесимлеринъизде ана-бабаларынъызнынъ яшлыгъындаки деврини бакъынъыз.

3-юнджи группа. Алып кельген ресимде сизнинъ мектепкедже олгъан ресиминъизни бакъынъыз.

Къоранта альбомындан не акъкъында бильмек мумкюн? Халкънынъ тарихы — бу бизим къоранталарымызнынъ тарихы деген фикирни тасдыкъламагъа эсас бармы? «Тарихтан тышта» яшагъан къоранталар бармы? Не ичюн? Сиз Тарас Шевченконынъ кунъделигинде язгъан «Меним омюримнинъ тарихы, меним ватанымнынъ тарихынынъ бир къысмы ола» деген сёзлерини насыл анълайсыз?

Озюнъизге дерстеки иштирагинъизге баа къоюнъыз, эр бир ишленген баскъычларгъа, келишкен баа къоюнъыз.

Дерснинъ басамагъы /	Баллар	1	2	3
Дерске азырланув				
Чифт олып чалышув				
Группада чалышув				
Умумий даиреде муакемеде иштирак этюв				
Меним баам				

20 асырнынъ 20—30 сс. фотовесикъаларыны козетинъиз. Ресим-лерге бакъып, тасвир этильген балалар насыл шараитлерде яшагъанларыны тасвир этинъиз. Оларнынъ чыкъарылгъан деврини не косьтере? Тарихчы ичюн бу фотовесикъаларнынъ къыймети неде?

Харьков виляетинде койлюлер радио динълейлер. 1931 с.

Яш комюрджилер озь инструкторынен забойдан чыкъалар. Сталин (шимди Донецк виляети) 1933 с.

Биринджи джан дженкининъ башланмасынынъ илян этильгенининъ 10 йыллыгъына багътышлангъан нумайышта балалар сырасы. Киев 1924 с.

Донбаста Романовский коюнде 4 йыллыкъ язлыкъ эмек мектеби ачылышы себебинен кечирильген митинг. 1928 с.

§7. ТЕК СЁЗ ДЕГИЛЬ я да ТИЛЬ КЕЧМИШТЕКИ БИЛЬГИНИНЪ МЕНБАСЫДЫР

Дерсте огренирсинъиз

1. Кечмишни тедкъикъ этювде тарихчыларгъа тиль насыл ярдым эткенини анълатмакъ. 2. Украинанынъ тарихий регионларынынъ адларыны мисаль этип кетирмек. 3. Бир къач джогърафик адларнынъ келип чыкъышы акъкъында икяе этмек. 4. Озь исминъизнинъ тарихы акъкъында икяе этмек.

Фоторесимни козьден кечиринъиз. Анда тасвир этильген къобадаки кешишхане — Къырымда, Акъярдан пек узакъ олмагъан ерде — Инкерманда ерлешкен. *Инкерман* сёзю къырымтатар тилинден *къобадаки къале* киби терджиме этиле. Къырым топрагъындаки адларнынъ чокъусы шаркътан келип чыкъмасы бар. Сиз насыл тюшонесинъиз, не ичюн? Чешит тюрю адлар тарихчыларгъа насыл хызмет этмелери мумкюн? Не ичюн тильни тарихнынъ шааты деп саялар?

Джогърафик адлар насыл этип кечкен несиллернинъ хатырасыны сакълап къалалар?

Кечмиш девирлерни тедкъикъ этер экенлер, тарихчылар эр даим шеэрлернинъ ве ерлернинъ, койлернинъ, озенлернинъ, голлернинъ, дагъ ве батакъларнынъ адларына ве иляхре расткелелер. Базы бир адларнынъ къадимий келип чыкъышы бар, ве бугунъгедже сакъланып къалгъан, дигерлери исе тарихий вакъияларнынъ уюрювинде бутюнлей ёкъ олып кетип, озьлери акъкъында эфсанелерде ве риваетлерде адларыны къалдыралар. Лякин олар да кечмиш акъкъында чокъ шей айтмалары мумкюн. Украинада чокъусы шеэрлернинъ, къасабаларнынъ койлернинъ

адлары къасабаларнынъ ерлешмесини къоштерелер. Ойле этип, Бережаны шеэрининъ ады, «берег» — «ялы» сёзюнден келип чыкъа: о шеэрнинъ биринджи сакинлери Золотая Липа озен ялысында яшап башлагъанлар ве озьлерини бережанлар деп айткъанлар. Донецк шеэри Дон ве Донец озенлерининъ адындан келип чыкъкъан. Луганск шеэри озь адыны кенъ, чайыр тогъайлыгъы олгъан Лугань озенинден алгъан. Жёлтые воды — сары сув шеэри, желтая яни сары озенининъ боюнда ерлешкен, онынъ ады озенининъ ичинде маден кульче ятагъы ишлеп чыкъылгъан ве о сувны сары тюске боягъан. Долина, Прилуки, Ровно, Броды, Васильевка, Запорожье киби шеэрлернинъ адларыны анълатмакъ енгиль.

Ерлешмелер пейда олгъандже, эсасларында айванларнынъ, къушларнынъ, осюмликлернинъ адлары олгъан географик адлар кенъ даркъалгъанлар. Ойле къасабалардан Березно, Ольховая, Козелец, шеэрлер Дубно, Сосница, Чигирин, Чернобыль, Вишневое, Лисичанск, Лебедин киби сойлары олалар ве иляхре.

Базы бир адлар — бу ходжалыкъ фаалиетининъ ве ичтимаий аятнынъ аляметлеридир. Ойле адамлар яшагъан ерлешме адлары, мисаль ичюн, Бортничи, Бортники, Бортнев ве иляхре. Бу адлар «борт» сёзюнен багълы ве бу кийик балкъуртларнынъ эви манасыны билъдире. Бал джыйгъан адамларгъа бортниклер деп айткъанлар, бу ерден де о ернинъ ады келип чыкъа.

Ресимлерде тасвир этильген шеэрлернинъ земаневий тугъраларыны козьден кечиринъиз. Шеэрнинъ адыны онынъ тугърасындан окъумакъ мумкюнми? Бу шеэр насыл? Сизинъ коюнъизнинъ тугърасы насыл олгъаныны билесинъизми?

Сизинъ къоранталарынъызнен багълы 10—15 джогърафик аднынъ джедвелини тизинъиз: шеэр, кой, сиз догъулгъан ер, сизинъ ана-бабанъыз догъулгъан ери, къартбаба ве къартана, сизинъ сойларынъыз яшагъан ерлери, ве сиз раатлыккъа баргъан ерлеринъизнинъ джедвелини тизинъиз ве ил. О ерлернинъ адларыны келип чыккышы акъкъында бир де бир шейлер билесинъизми?

Кечмиштеки Украинанынъ ве онынъ къысымларынынъ адларыны билесинъизми?

Украина адындан эвель Русь ады олып, о ерде украин-русичлери яшагъан ерлернинъ ады бельгиленгени акъкъында сиз энди биледирсиз. Йылнамеде биринджи кере Украина ады 1187 с. Киев, Перияслав ве Чернигов виляетлеринде къулланып башланды. О мемлекет деген сөзден келип чыккъа, о *тувгъан вадий*, мемлекет маналарыны бильдире. Сонъра исе *Украина* ады буюн Украина топрагъына даркъалды ве о ерде яшагъан халкънынъ адыны берип эвельки къулланувдан сыкъып чыккъарды.

«Закарпатье» экспозициясындан тахта кильсеси 18 а. 19 а. сонъу Пироговода, ачыккъо кюк тюбюнде агъачтан музей.

«Орта Приднепровье» ресимлер экспозициясы: Мукъаддес Архистратиг Михаилнинъ кильсеси 1600 с. Пироговодаки музей.

«Подолье» экспозициясы: дамы тобандан олгъан эв — арттаки корюнюште Мукъаддес Николайнынъ кильсеси. Пироговодаки музей.

Украинанынъ чешит къысымларында чокътан берли *Волынь, Киевщина, Подолье, Галичина, Слобожанщина, Чернигово-Сиверщина, Буковина, Закарпатье* ве ойле киби адлар къуullanалар. Оларнынъ эр бирининъ озъ тарихы бар, олар чешит заманларда пейда олдылар. Оларгъа *тарихий* адлар ве Галичина къысмында къуullanалар дейлер. Мисаль оларакъ, Гуцульщина киби *этнографик* адлар къуullanалар.

Тарихий ве этногрфик адларнен бельгиленген топракълар халкъ къурулушынынъ, урбаларнынъ, мерасимлернинъ, ходжалыкъ ишлеринен, муит ве тарихий хусусиетлернинъ тесириде шекиллэнди. Бу хусусиетлер акъкъында *халкъ мимарджылыгъы ве турмушы музейлеринде* бильмек мумкюн. Бойле музейлерден энъ буюги, Украинанынъ Халкъ Мимарджылыгъы ве турмушнынъ Миллий музеи, Киевнинъ дженюп кенарларында, Пироговода ерлешкен.

Бу джанлы дюльбер ерде шеэр халкъ къуруджылыгъынынъ 300-ден арткъач абиделери, эв эшьялар топламы, иш алетлери, урбалар, халкъ иджадынынъ эсерлери исе 80 бинъ данеге ете.

1. Бири-биринъизден метинде къуullanнылгъан янъы сёзлер акъкъында соранъыз. Дерсликнинъ ярдымынен оларны анълатынъыз.
2. «Мен 5...билем» оюныны ойнанъыз, Украинанынъ 5-шер тарихий ерлерини айтып; sizinъ шеэринъизнинъ (коюнъизнинъ) тарихий кечмишинен багълы, шеэринъиздеки (коюнъиздеки) сокъакъларнынъ джогърафик адлары, тарихий шахсларнынъ шерэфине багъышлангъан олмасы да мумкюн.

Тарихчылар сойадларнынъ ярдымынен не акъкъында бильмелери мумкюн?

Заман биз ичюн кыйметли тарихий менба — «Запорожье Ордусынынъ дефтери, 1649 с.», гетман Богдан Хмельницкийнинъ ве баш арбий кяттип Иван Выговскийнинъ шахсий имзаларынен ве девлет муурини тасдыкълагъан менба сакъланып къалды. О абиденинъ сараргъан 808 саифесинде 40 бинъ казакъларнынъ сойадлары язылгъан, о девирдеки украин тили акъкъында кыйметли малюматлар къалдырылды. Энъ белли олгъан сойадлары бу Андриенко, Василенко, Гриценко, Иваненко... Дефтерде даа озюне хас хусусиети олгъан халкъ

тилинде къафиелешкен адлар ве сойадларны расткетирмек мумкюн: Иван Мовчан, Протас Мукотряс, Матвей Постой, Андрух Гладкий, Матвей Зиморий кибилери.

Чокъусы сойадлар халкъ мизахы, кескин акъыллыгъы, украинлернинъ хайыр хакълыгъыны акс этелер, хусусан бойле сойлары Охонько, Золотко, Кукушка, Писанка, Голубчик, Чудом ве башкъалары.

Амма не къадар украин сёз япув зенгин имкяниетлерининъ шаатлары олдыкъ! Мисаль оларакъ, дефтерде 60-къа якъын сойад тек «нос» — яни «бурун» сёзюнен ясала: Нос, Безнос, Кривонос, Лупинос, Натринос, Перебейнос, Носач, Красноносенко, Но-сицкий ве башкъалары. Бу дефтерде кене де о девирде украин тилининъ чешит синонимлерине расткелине: Балакало, Говор, Гутаренко, Разговор, Повидайло ве иляхре.

Озюньзининъ сойадынъызнынъ ве 2—3 сыныфдашынъызнынъ сой-адларынынъ келип чыкъувыны сорап билинъиз. Умумий даиреде эшит-кенинъизнен фикир алмашынъыз.

Энди къулланувдан чыкъкъан сёзлерге олгъан ресимлерни козьден кечиринъиз, сёзлер не ичюн эскиргени акъкъында бир къач джумле тизинъиз, озъ фикирлеринъизнен сыныфнен пайлашынъыз.

1. Ельме — бир-бирине кийильген алкъалардан кольмекке ошагъан арбий урба.

2. Сагайдак — яйджы ичюн бир топламнынъ ады, эсасен яй ве онынъ уджларындан, окъ ве окълукътан ибарет.

3. Фибула — демир чапраз, айны заманда ильван ерини туткъан.

4. Колтлер — чеке ильванлары, лента я да демир багъларда баш кийимине асылгъан.

1. Тиль — кечмишнинъ бильги менбасыдыр деген мевзуда план боюнджа икяе тизинъиз:

1. Тарих джогърафик адларда.
2. Тарих шахсларда ве сойадларда.
3. Сёзлер тарих олып къалгъанда.

2. Дждвельден ерлешюв хусусиетлерини косьтерген адларны сайланъыз.

Приморское къасабасы; Ивано-Франковск шеэри; Мустакъиллик мейданы; Долина шеэри; Гъалебе джаддеси; Киев шеэри; Владимирская сокъагъы; М. Грушевский сокъагъы; Берегово шеэри; Межигорская сокъагъы; Борисоглебская сокъагъы.

3. Сиз «Украина» сёзюнинъ келип чыкъувы акъкъында нелер бильдинъиз? Бизим эджатларымыз къадимий заманларда озьлерине насыл ад къойгъанлар? Бир заманларда ве шимди Украина ве онынъ къысымларына насыл адлар къойгъанлар.

4. Вакъыт шерти сызыгъыны сызынъыз, онда керекли тарихларны къайд этип, хронологик меселени чезинъиз.

Язма менбаларда биринджи кере «Украина» сёзю 1187 с. расткеле. О девирден къач йыл кечти?

Диярынъыздаки шеэрлер, койлер, голлер, озенлер адларынынъ келип чыкъышы акъкъында нелер билесинъиз? Къайсы сокъакъ, аралыкъ, мейдан адлары сизинъ шеэринъизнинъ, коюнъизнинъ тарихий кечмишинен багълы? Меркезий сокъакъ ве мейданынъызнынъ ады недир?

Адам, кой ве шеэр адлары акъкъында метинни окъунъыз.

1. Тарихни адамлар яраталар. Эр бир адамнынъ ады бар. Онынъ ичюн де бутюн кечмишнинъ вакъиалары адларнен багълыдыр. Тарихчы къадимий заманда адлар насыл олгъаны, олар насыл денъишкенини айткъан бильгилерсиз, иш этмек мумкюн дегиль. Къадимий заманларда баланынъ адыны онынъ догъув алына коре сайлап къойгъанлар. Ойле этип къышта догъулгъан къызнынъ — Къыш деп къоймалары мумкюн олгъан. Къадимий украинлер арасында Свитлыклер, Добрынялар ве Гордынялар да олгъан. Бизим эджатларымыз адларынынъ магик кучюне де инангъанлар ве оны козь тиймесинден сакълагъанлар. Онынъ ичюн бала адына джанаварларнынъ адыны къойгъанлар — Къашкъыр, Аюв. Бу адлар къара юрекли рухларны къувгъанлар. Бизим эджатларымыз муреккеп адлар къоймагъа да арекет эткенлер, мисаль оларакъ — Борислав, Доброслав, Славомир, Святополк, Ярополк ве иляхре. Бойле адлар, адет узьре, князьлар къоранталарында джайрагъан эди.

■ Озюнъизнинъ адынъызнынъ келип чыкъувы акъкъында билип алынъыз. Онынъ акъкъында къыскъа бир хабер азырланъыз.

2. Тюрлю-тюрлю девирлерде Украинанынъ энъ буюк озенининъ бир къач ады олгъан — Днепр (Озю), Славута, Борисфен...ве ил. Олар насыл мейдангъа кельдилер, олардан энъ эски къайсы бири? Бугунъ алимлери

энди бир фикирделер, Днепр (Озю) ады — энъ эскидир. Дон-(дн-) тамыры «сув» манасынен чокъ озенлернинъ адларында белли: Дон, Донец, Днестр, Дунай... ве ил.

■ **Дон-(дн-)** тамыры олгъан шеэрлернинъ, къасабаларнынъ, койлернинъ адларыны уйдурынъыз. Метинде анъылгъан даа дигер адлар акъкъында да сорап, тапып билинъыз.

§ 8. **АНЪЛАШЫЛМАГЪАН АДЛАР** я да **СИЗНИНЪ ТУВГЪАН ШЕЭРИНЪИЗДЕ** **(КОЮНЪИЗДЕ) КЕЧМИШНИ** **АНЪДЫРГЪАН АДЛАР**

АМЕЛИЙ ДЕРС № 2

Дерсте огренирсинъиз

1. Озюнъизнинъ яшагъан еринъздеки адлардан, кечмишни анъдыргъан мисаллер кетирмеге огренинъиз. 2. Шеэринъизнинъ (коюнъизнинъ) тарихий адынынъ келип чыкъмасы акъкъында икяе этмеге огренинъиз. 3. Эски адлар тарихчыларгъа насыл этип ярдымы олгъаныны анълатынъыз.

Ресимлерни козьден кечиринъиз, оларгъа олгъан тасвирни эм де дерсликнинъ саифесини окъунъыз. Мейданлар, сокъакълар, шеэрлер адларынынъ пейда олмасы акъкъында нелер билип алдынъыз? Сизинъ шеэринъиздеки (коюнъиздеки) адлар тарихий вакиалар акъкъында хатыра сакълайлармы? Не ичюн тарихий вакиалар акъкъындаки хатыра адларда эбедийлештириле.

1

2

1. Подолда *Контрактвая*даки эв алдындаки мейданда ярмалыкъ. Киев 1902 с. Мейдан Киев Руси девринден подол базары сыфатында белли. 18—19 аа. мейдан даимий контрактлы ярмалыкълар кечирюв ерине чевирильди. Бу ерде шеэрнинъ аман-аман бутюн алыш-вериш аяты топланды.
2. Львов шеэринде Эрменилер сокъагъында эрмени кильсеси.

Эджнебий сеятчыларнынъ эткен шаатлыкъларына коре Эрмени сокъагъынынъ къурулушы Львовда яхшылардан бири эди. Сокъакънынъ ве шеэрнинъ ярашыгъы Успеный Богородицанынъ эрмени кильсеси, 1363 с. бай эрмени базиргянларнынъ параларына къурулды. Эрменилер (Львовда) 13 а. экинджи ярысында ерлештилер. Архив менбаларына коре Львовнынъ Эрмени маалесинде 60 эрмени къорантасы яшагъан (кечче 16 а. биринджи ярысында Львовда 600-гъа якъын эрмени яшагъан).

Богдан Хмельницкийнинъ (Переяслав-Хмельницкий) мейданы.

«Заман йылларынынъ повести» Переяславль шеэрининъ адыны анълаткъан эфсанени сакълап кълды: печенег дев бойлунен о ерде яшагъан кожемяки адлы йигит арасындаки дёгюш чокъ девам этмеди, бизим батырымыз эджнебийни ерге алып урды, «вайылды эшитильди ве печенеглер чапып кеттилер, оларнынъ артындан русичлер чапып, оларны къувуып, урып, йибердилер. Владимир къуванып о кечитнинъ янында шеэрнинъ эсасыны къойып, адыны Переяславль ве 1943 с. экинджи кысымыны 17 а. олгъан Миллий азатлыкъ курешини эбедийлештирмек ичюн хатыра кълдырмакъ себебинен къоюлды. Переяславль-Хмельницкий шеэринде Богдан Хмельницкийнинъ мейданы ве Переяслав шурасынынъ мейданы да бар. О ерде гетман 1654 с. казакларнынъ шурасыны топлап, Москов чарынен арбий бирлик акъкъында къарар кълбул этти.

Сизинъ яшагъан сокъагъынъызнынъ ады не ичюн бойле олгъаныны билесизми? Онынъ акъкъында бири-биринъизге айтынъыз.

Такъымларгъа берильген вазифелерге коре, кечмишни хатырлаткъан 8—10 ад ерлештиринъиз. Сыныф иши акъкъындаки нетиджелерни хабар этинъиз. Муакеме эткенде пейда олгъан суаллерге джевап беринъиз.

Группа 1. Дерске азырлангъан вакъытта сизлер, сизинъ анабабаларынъыз, къартана-къартбабаларынъыз, адамлар ерлешкен ерлерини, сизинъ сойларынъыз яшагъан ерлер, сизлер раатлыкъта олгъан ерлеринъизни, шеэрлер адларынынъ келип чыкъувыны огренмеге имкянынъыз олды. Кечмиш вакъиаларыны хатырлаткъан джогърафик адлар лугъатыны тизинъиз.

Группа 2. Дерске азырлангъан вакъыт сизлер озь диярынъызнынъ голле-ри, озенлери, дагълыкъ ве батакълыкъ ерлерининъ келип чыкъмасыны сорап бильдинъиз. Оларнынъ арасында кечмишни анъдыргъан сойларыны лугъаткъа ерлештиринъиз.

Группа 3. Дерске азырлангъан вакъыт сизлер озь шеэринъизнинъ (коюнъизнинъ) сокъакълары, аралыкълары, мейданлары арасында тарихий кечмиш-ни акс эткен адларнынъ келип чыкъувыны араштыргъан эдинъиз. Бу адларны лугъаткъа ерлештиринъиз.

Сиз анълагъанынъыз киби «бир омюр яшамакъ — бу бир чѳельни кечмек дегильдир?» бойле мисальни озь ватанымыз мисалинде эр биримиз кѳорчаламамыз мумкюн деп тасдыкъламалыдыр. Я да сизни бизим эджатларымыз кечмишке урьметнен бакъкъанлары, дерсининъ мевзусында къандырдымы? Сиз ичюн къайсы мисаль инандырыджы эди? Не ичюн тарихий вакъиаларнен багълы адларны, бир къач вакъыттан сонъ башкъаларына деъиштирелер? Мисаль кетиринъиз?

Дерс ичюн озюнъизге баа къоюнъыз, эр бир къысымы ичюн акълы баа къоюнъыз.

Дерсининъ басмагъы /	Баллар	1	2	3
Дерске азырланув				
Чифт олып чалышув				
Группада чалышув				
Умумий даиреде муакемеде иштирак этюв				
Меним баам				

Онынъ ады, тарихы акъкъында айткъан эфсаневий мемлекет тюшюнип тапынъыз. Хаританы сызынъыз. Озюнъизнинъ хаялий мемлекетинъиз акъкъында сыныфдашларынъыз ичюн бир икяе тизинъиз. Акъкъый аятта тарихий адлар насыл пейда олалар?

§ 9. ЫЫР КЪАНАТЛАРЫНДА я да ТАРИХ ВЕ ФОЛЬКЛОР

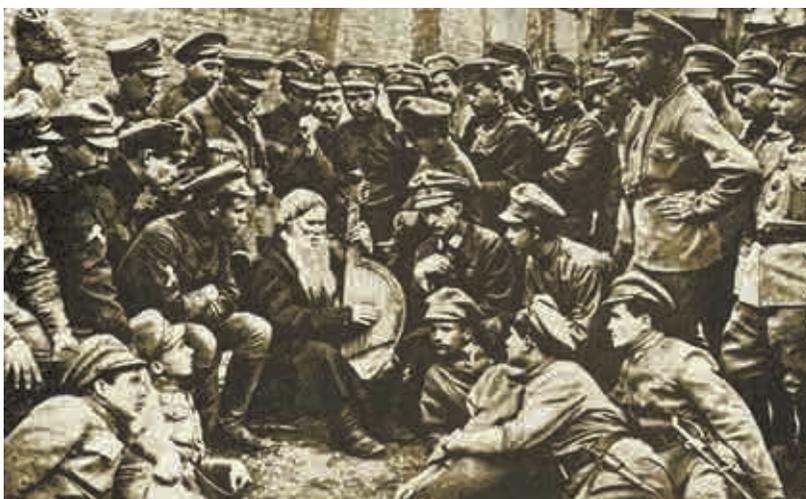

Дерсте огренирсинъиз

1. Агъзавий тарихий менбалардан мисаллер кетиринъиз. 2. Агъзавий менбалар тарихчыларгъа насыл ярдым этелер, анълатынъыз. 3. Менба эсасында Киев шеэрининъ пейда олувы акъкъында икяе этинъиз.

Ресимни козетинъиз. Анда ким тасвир этильген? Ортада ким оту-ра? Сизинъ фикиринъиздже, ресим не вакъыт чыкъарылгъан? Бу фотовесикълалар насыл тарихий малюмат берелер?

Украин аскерлери
Кобзаръни
динълейлер.
Киев. 1917—
1918 сс.

Тарихта агъзавий менбалар деп нелерге айталар. Киев шеэрининъ мейдангъа кельмеси акъкъында эфсаневий икяе ильмий джеэттен тасдыкъландымы?

Язы олмагъан девирде, адамлар теджрибени агъзавий сезде: масалларда, риваетлерде, эфсанелерде, йырларда, тапмаджаларда, аталар сёзлеринде сакълап кельгенлер. Бу агъзавий айтылгъан эсерлернинъ чешитлигине — *халкъ агъыз яратыджылыгъы*, я да *фольклор* дейлер. Фольклор эсерлеринден тарихчылар энъ эвеля кечмиштеки аят акъкъында, адамлар неге инангъанларына, нenen огърашкъанларыны ве насыл урф-адетлер олгъаныны билелер. Фольклорны яраткъанлар тарихий вакъиаларгъа да сёзнен сесленгенлер. Ойле этип халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ аби-делери дестанлардыр. Оларда ана-топракъны имае эткенлер — батырлар акъкъында айтыла.

Батырлар.
В. Васнецовнынъ
ресими. 1881—1898 сс.
Рессам дестанлардаки
къараман-батырлар:
Добрыня Никитич,
Илья Муромец, Алёша
Поповичнинъ
сымаларыны яратты.

«Заманлар йыллары акъкъындаки повесть»нден бизге Киев шеэрининъ ады мейдангъа кельмеси акъкъында эфсаневий ривает кельди. *«Полянлар айыры яшап озь сюлялесининъ сауби олгъанда, — олардан да эвель полянлар эр бири озь сюлялесинен ве озь ерлеринде, ве эр бири озь сюлялесининъ сауби олгъанда — оларнынъ арасында учь агъа-къардаш олгъан: бирининъ ады Кий, дигери Щек, учюнджи Хорив, ве къыз къардашы Либидь. Кий шимди Баричев юксеклиги олгъан дагъ уджунда отургъан, Щек исе шимди Щекавица деген дагъда-къаяда отургъан, Хорив исе учюнджи дагъда отургъаны ичюн, онынъ ады шимди Хоревица деп айтыла. Олар шеэрчик япып агъасынынъ шерифине адыны Киев къойдылар. Шеэрнинъ трафында буюк дагъ ве балабан чам орманы олгъан, ве бу ерде кийик айванларны туткъанлар. Олар икметли, тез анълагъан акъайлар олып, адларны полянлар деп айткъанлар. Ана олардан да бугунь Киевде полянлар бар...»*

Киев шеэрининъ эсасчылары шерифине хатыра бельгиси 1982 с. Скульптор В. Бородай.

Тарихчылар чокъ вакъыт бу йылнаменинъ икяе этмесини догъру деп саймагъан эдилер. Лякин дигер менбаларнен къыяслагъан сонъ, алимлер бу эфсаненинъ тарихий эсасы олгъаны нетиджесине кельдилер. Кий исе акъыкый шахс 6 а. сонъу 7 а. башында яшагъан Полянлы князь олгъан. Буны эски Киев дагъындаки археологик тапылмалар тасдыкълай: Археологлар 6 а. аит олгъан Кий шеэрчигининъ къалдыкъларыны къазып тапмагъа наиль олдылар. Киев шеэрининъ дигер эсасчыларынынъ адларыны онынъ къардашлары ве аптесининъ адлары Киев озенлерининъ, дагъларынынъ, сокъакъларынынъ адында къалды: Либидь озени, Щекавица ве Хоревица дагъларыдыр.

1. Йылнамеджи Киев шеэрининъ мейдангъа келювини кимнинъ адынен багълай? 2. Йылнамедеки эфсанеде «Киев» адындан гъайры даа насыл джогърафик адлар акъкъында айтыла?

Тарихчыларгъа казаклар деврининъ тюшонджелери насыл ярдым этмек мумкюн?

Казакларнынъ аятындаки халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ зенгин вариети бу *йырлар* ве *думалардыр*. Думалар деп агъзавий

ширий къараманий, муим вакъиалар ве украин тарихынынъ эдишлери акъкъында, кезип юрген йырджы кобзарлар тарафындан, музыка алетининъ — бандура, кобза я да лира зиль тутувынен айтылгъан ве йырлангъан эсерлерге айталар.

1. Кобзарь, элinden тутып кездирген баланен. С. Васильковскийнинъ бедий янгыдан сызувы «Украин эскилигинден». 1900 с.
2. Кобза. 3. Лира. 4. Бандура.

Казакларнынъ къайыкълары тюрк гемизиндан азабыны уджюм этелер.

Думаларнынъ къараманларындан бири Самойло Кошка ола. Дума украин эсирлерининъ тюрк гемиси азабындан къутулмакъ ичюн япкъан умютсиз арекетлери акъкъында икяе эте. Самойло агъа-къардаш казакларнынъ чокъ йыллар тюрк гемилеринде гъурбетликте юре. Ниает онъайытлы бир фырсаат тапа. Думада бир Алкъан-паша, «Трапезонд князьларындан» бири, санким онынъ гемисини чайпап кетелер, козетиджилерни пычакълап кеселер, эсирлерни исе къутарып къачыргъанлары акъкъында тюш коре. Тамам ойле де ола. Тюрклер маишеттен болдурып келелер. Алкъан-пашанынъ эмиринен гемини бакъалар, лякин бир шей дуймайлар, къатты юкъугъа далалар.

Кошка анахтарлар тапа ве бугъавларны ача ве эсирлер исьян котерелер. Тезден сеч джемиети Кошканы алгъышлай:

Селям, — дейлер, — селям Кошка Самойло,
Запорожье Гетманы!
Эсирликте сен ольмегенсинъ,
Бизлернен, казакларнен азатлыкъта ольмесинъ!

Язма менбаларнынъ эсасында тарихчылар, дума акъикъий олгъан тарихий вакъиаларны тасвир эте деген фикирге кельдилер. 20 а. 80-инджи сенелеринде архивлерде тапылгъан весикъалар тюрклернен олгъан чарпышламалар нетиджесинде (гъалиба 1620 с., сентябрь) Кошка Самойло эсирликке тюшкенини тасдыкълай. Еди йыл девамында эсирликте олып, амма ич бир дакъкъа да эсирликтен бошамагъа умютини джоймады. Имкъаниет пейда олгъанда, исьян котерип, достларынен эвге къайтты.

Самойло Кошка комиксине 5—7 ресим теклиф этинъиз. Ресимлерде окъугъанынъызны тедбикъ этмеге енъгильми? Не ичюн? Метинде окъулгъан къайсы бирилерини даа айдынлатмагъа истейсинъиз?

Не ичюн арбий сеферлерге я да исьянларгъа азырлангъанда кобзарьларгъа арбий ве казакларнынъ отрядларыны джелъп этмек ва-зифелери къююла эди? Олар динълейджилерге насыл тесир эткенлер?

Тарихий йырлар къайсы тарихий эдиплерни шеревлейлер?

Месея, «Байда акъкъында йыр» тюркюсининъ тарихий къараманы украин гетман-князи Дмитрий Вишневецкий олды. О, озъ адыны Озю озенининъ ашагъы къысымында ерлешкен Кичик Хортица (шимди Запорожье ш.) адасында 1556 с. къале-сарай къурып озъ адыны шеревледи. Бу пекитмени биринджи Запорожье Сечи деп саялар. Къырым ханынынъ топракъларына ве тюрк къалелерине олгъан сеферлернинъ биринде Дмитрий Вишневецкий эсирликке тюше ве тюрклернинъ къолларына бериле. «О ерде оны къулледен диваргъа пеки-тильген, денгиз керъфези янында, Кон-стантинопольден Галатагъа кеткен ёлда ерлешкен ченгелерге ташладылар.

Ресимде князь Дмитрий-Байда Вишневецкий.

Къабургъасынен ченгельге асылып, о даа учъ кунъ яшагъан, сонъ тюрклер оны мусульманлыкъны акъарет эткени ичюн, яйнен атып ольдюргенлер», — бу вакъиаларны озъ козюнен корьгенлер айткъанлар.

Эфсане боюнджа, онынъ сонъ дередже джесюрлигини ве олюмден къоркъмагъаны ичюн, украин князына, эгер оларнынъ тарафына кечсе, оны олюмден къутараджагъына сёз бердилер. Лякин Вишневецкий хаинлик якъандже ольмеге азыр олгъаныны айтты. Бу вакъиалар акъкъындаки халкъ йыры бойле икяе эте:

Ой, деп кыгчырды чар озъ гайдукларына:
«Байданы къолгъа яхшы алынъыз,
Байданы алынъыз да багъланъыз,
Къабургъасынен ченгельге асынъыз!»
Озюнинъ сияташыджысына козъташлай...
Ой Байда бир кунъ дегиль, эки кунъ дегиль асылгъаны,
Бир гедже дегиль, бир саат да дегиль;
«Ой меним яшчыкъ джурам,
Манъа къаттыджа яйчыкъны бер,
Манъа къатты яйны бер
Ве бир кесек окъ бер!»

Хортица адасындаки (Запорожье шеэри) тарихий-медений къорукънынъ экспонатлары.

Казакларнынъ пекитме къалдыкълары, археологик къазылмалар девринде Кичик Хортицада тапылды. Шимди Хортица онъа якъын адаларынен ве къаяларынен миллий къорукъ олды. Онынъ ичинде Запорожье Казачествосынынъ тарихий музеи ерлешкен.

1. Дмитрий-Байда Вишневецкий акъкъындаки икяеде къулланмакъ ичюн 2—3 сёз исим, сыфат, филь топланъыз. **2.** Серлевагъа чыкъарылгъан суальге джевап азырланъыз.

Ашагъыда кетирильген аталар сџзлери казаклар аятынынъ насыл ху-
сусиетлерини косътерелер, анълатынъыз: • *Къайда йылгъа, казак та
анда*; • *Казак беянен, балыкъ сувнен*; • *Казак, къартал киби*; • *Яхшы
казак, бостандаки къашкъаш киби*; • *Казак, гогерджин киби, къаерге учып
кельмесин, о ерге де ерлешир*; • *Казак сюлялесининъ сонъу ёкъ*. Озь фикир-
леринъизни сыныфнен пайлашынъыз.

1. План боюнджа фольклор менбалары акъкъында кичик икяе азырланъыз:

1. Князьлыкъ девринден эвель деврини тасвир этмек ичюн, алимлер насыл менбаларнен къуullanалар?

2. Казаклар деврининъ къайсы агъзавий-шиирий эсерлери акъкъында бильдинъиз?

3. «Самойло Кошка» адлы дума насыл тарихий вакъиалар акъкъыда икяе эте?

4. Дмитрий-Байда не ичюн ве насыл тарихий йырнынъ къараманы олды?

2. Вакъыт шерти сызыгъыны сызынъыз, онда керекли тарихларны къайд этинъиз, хронологик меселени чезинъиз.

Украин казаклары акъкъында биринджи малюмат 1489 йылнен косътериле. Язма менбаларда казаклар акъкъында биринджи хатырлавдан къач йыл кечти Казаклар тарафындан князь-гетман Дмитрий Вишневецкий рехберлигинде биринджи Запорожье Сечининъ къурулгъанына къач йыл кечти?

3. Украина девлетининъ пайтахты Киев шеэри насыл мейдангъа кельди? Онынъ акъкъында сиз насыл тарихий менбалар бакътынъыз?

4. Халкъ агъыз яратаджылыгъындан казакларнынъ аяты акъкъында насыл янъылыкълар бильдинъиз? Не ичюн казаклар чокъусы халкъ йырларынынъ къараманлары олалар?

Дерс материалларында сиз ичюн насыл янъылыкълар олды, амма не акъкъында энди окъугъан эдинъиз? Сизни насыл малюмат эписинден пек меракъландырды? Дерснинъ мундериджеси боюнджа сиз джевап алмагъа истеген 2—3 суаль тешкиль этинъиз. Эфсанелер, думалар олгъан вакъиалар акъкъында хатыра сакълангъанларыны мисаллер кетиринъиз.

1. «Украин дестанлары» (В. Шевчук азырлады) китабында къадимий агъзавий-шиирий эсерлернинъ терджимелерини окъунъыз. Эписинден пек сиз насыл къараманы бегендинъиз? 2. Казаклар йырларынынъ бирини огренинъ. О къайсы вакъиаларгъа багъышлагъаны акъкъында икяе азырланъыз.

Не ичюн кошевой атаман Иван Сирко чокъусы эфсанелер ве терджимелернинъ къараманы олды?

Запорожье Сечлерининъ бутюн тарихында белли кошевой атаманы Иван Сирко олгъан (1610—1680 этр.). О, Осман императорлыгъы ве

Къырым ханлыгъы аскерлерине къаршы 60-тан арткъач дженклер япып, бир кере биле енъильмеди. Озюнинъ сеферлеринен о енъильмеген командан сыфатында белли олды. Даа яшагъан заманда чокъусы эфсанелернинъ къараманы олды.

Запорожьелилер тюркие султанына мектюп язалар. Илья Репиннинъ ресими. 1880—1891 сс.

Фольклор аныанеси тюрк султанына эфсаневий мектюпнинъ язывуны Иван Сирконынъ адынен багълай. Халкъ риваетлеринде тюрк султаны Мехмет IV украинлерни Тюркиеге таби олмакъны талап эте, лякин онынъ талабына запорожьелилер И. Сирконынъ башлыгъында кескин акъыллы мектюп язалар:

«Запорожье казаклары тюрк сутанына.

Сен — тюрк шейтанысынъ, лянет джинниъ къардашы ве достусынъ, ве Люцифернинъ кятибисинъ! Сен насыл шейтангга рыцарьсынъ? Шейтан чыкъарып ата, сенинъ, аскерлеринъ ашай. Сен христианларнынъ огъланларыны озюнгнинъ тюбуне басмагга ярамазсынъ; сенинъ ордунъдан биз кзоркъмаймыз, сувнен, топракънен сеннен урушаджакъмыз. Сен Бабильнинъ ашчысысынъ, Македоннынъ арабаджысысынъ, Ерусалимнинъ броварысынъ, Александриянынъ эчкиуруджысысынъ, Улу ве кичик Мысырнынъ домуз бакъыджысысынъ!.. Казаклар санга ойле джевап йиберелер! Кунюнинъ къачынды олгъаныны бильмеймиз, чюнки такъвимимиз ёкъ, ай кокте, йыл китабынъ ичинде, кунъ исе — бизде де, сиздеки киби!..

Бутюн Запорожье кошунен Кошевой атаман Иван Сирко».

■ 1. И. Репиннинъ ресимини бакъынъыз. Онынъ персонажларындан къайсы бири Сирко. 2. Не ичюн рессам И. Сирко башлыгъындаки запорожьелилернинъ мектюби акъкъындаки эфсанесини, ресимни яратмакъ ичюн ишлетти. Фарзларынызы айтынъыз.

§ 10. КЕЧМИШНИ КОРЬМЕК МУМКЮНМИ я да ХАРИТА УСЬТЮНДЕКИ ТАРИХ

Дерсте огренирсинъиз

1. Тарихий хаританынъ усьтюдешартлы бельгилерни фаркъ этмеге ве онен къулланмагъа. 2. Харитада украинлернинъ эджатлары — славянларнынъ ерлешюв ерлерини косътермеге, Украинанынъ тарихий регионларыны тапмагъа. 3. Харитада виляетлер ве Ураина виляетлерининъ меркезлерини, къомшу девлетлерининъ сынъырларыны косътермеге.

Ресимлерни бакъынъыз. Оларда кимлер тасвир этильген? Оларнынъ къайсы бири тарих дерсинде, къайсы джогърафия дерсинде чыкъарылгъан? Я да эр бир адам хаританы «окъуп» олур мы? Нени бильмек керек? Сизинъ фикиринъиздже тарихчыларгъа хариталар не ичюн керек?

Киев мектеплеринде. 1948—1949 сс.

Тарихий хаританен насыл къулланмакъ керек?

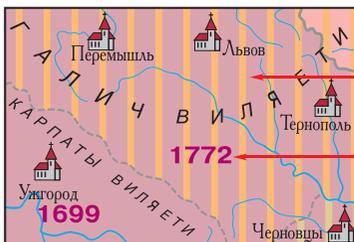
Эр бир вакъиа тек белли бир вакъытта дегиль де, белли бир ерде де олып кече. Шу себептен тарихчылар ичюн бошлукъта догъру ёл тапмакъ муимдир. Бу ишни сизге *тарихий хариталар* огретеджеклер. Олар озь тасвирини кичиклеткен шекильде, онынъ къысымлары я ки дюнья девлетлерини, о я ки бу вакъиаларны къайд этеджек.

Тарихий хариталарны, сизлер табиатшынаслыкъ дерслеринде чалышкъан джогърафик хариталары эсасында яраталар. Лякин тарихий хариталар олардан эсаслы бир шекильде фаркъ этелер. Энь эвеля ренклернинъ къулланмасынен.

Тарихий хаританен чалышып башлагъанда бойле къаиделерни унутмангъыз:

Ренкине коре,
бир топракъны дигер
топракътан фаркъ этелер.

Штрихнен белли бир
топракънен багълы
олгъан вакъиа ве
адисени бельгилейлер.
Меселя, районнынъ
бир девлеттен дигер
девлетке кечмеси.

бир девлеттен
дигер девлетке
кечкен топракълар
топракълар
сынъырларынынъ
денъишюв йылы

Харитада тюрлю
шрифт къуullanалар, о тек
не язылгъанынен багълы.

Дженк ерлерини чатышкъан
сияянен бельгилейлер.

пайтахты
озеннинъ ады
чарпышма ери
адий ер
ернинъ ады

Окъ ишаретинен
ордуларнынъ ве халкъларнынъ
арекетлерини косьтерелер.

аскерлернинъ арекети
шеэрнинъ
земаневий ады
шеэр
девлетнинъ ады

Девлет сынъырлары,
башкъа сынъырларны тюрлю
ренкнен сызалар.

Шеэрлерни тегеречиклер,
дёрткошечиклер я да
ресимленен бельгилейлер.

девлет сынъыры
этник сынъыр
девлет сынъырынынъ
къысмы

©В.Власов

Мисаль оларакъ, джогърафик харитада бир де бир ернинъ юксеклигини денъиз seviесине коре ренкнен (ешилъ — алчакъ ер, къаверенкли — дагълар) къайд этелер, амма тарихий харитада — девлетлеринъ ерлери, халкъларнынъ ерлешювини ве иляхре.

Ондан да гъайры, тарихий харитада къайд этильген вакъиалар белли бир девирде олып кече. Мисаль оларакъ, харитадан бир де бир девлетнинъ топрагъы белли бир вакъытта насыл оскени, ордулар къаерге кеткени, не вакъыт ве къаерде чарпышма олып кечкени, шеэр не вакъыт мейдангъа кельгени ве не вакъыт виранеге огърагъаны ве иляхре бильмек мумкюн. Озь сырларыны тарихий харита тек оны «окъумагъа» бильген адамгъа ача. Оны япмакъ ичюн, дикъкъатнен хаританынъ ашагъы кошесинде ерлешкен шартлы бельгилер ве анълатмаларны козьден кечирмек керек.

Косьтермек ичюн кзулланылгъан шартлы бельгилернинъ ресимлерини сызынъыз. 1) Эки тюрлю-тюрлю топракълар я да девлетлерни; 2) Белли бир районнынъ бир девлеттен дигер девлетке кечмесини; 3) Чарпышма ерлерини; 4) Орду аскерлерининъ я да халкъларнынъ бир ерден дигер ерге чекилюви; 5) Девлетлернинъ, регионларнынъ, виляетлернинъ, шеэрнинъ, топракъларнынъ; сынъырларыны; 6) Вазифени догъру беджерильмеси ичюн бири-биринъизни тешкеринъиз.

ХАРИТАДА ТАРИХИЙ ОБЪЕКТЛЕРНИ НАСЫЛ КОСЪТЕРМЕК КЕРЕК?

1. Девлет сынъырларынынъ усьтюнден узун косьтергичнен юрмели.
2. Арбий сеферлернинъ ёнелишини ве кочювини харитада къайд этильген окъ ишаретинен косьтеринъиз.
3. Шеэрлернинъ шартлы бельгилерини харитада косьтергичнен косьтеринъиз.
4. Озенлерни ирмакъларындан акъкъан тарафына таба косьтермели.

64 саифедеки хаританы бакъып, суаллерге джевап беринъиз: 1. Сиз яшагъан шеэр (кой), Украинанынъ къайсы виляетинде ерлешкен? О къайсы тарихий регионгъа менсюп? 2. Украинанынъ шималинде, гъарпта насыл тарихий регионлар ерлешкен, шаркъта исе насыл регионлар ерлешкен? 3. Къайсы тарихий регионларнынъ адлары оларнынъ ерлешюв ерлерини косьтере? 4. Турла (Днестр) къайсы тарихий топракълардан акъып кече?

Кимлерге къадимий славянлар дегенлер? Украинлернинъ эджатлары — славянлар къаерде яшагъанлар?

Украинлер *славян* сёзюни сыкъ кзулланалар, чюнки украин халкъы славян халкъларына менсюптир. Украинлерден гъайры славянларгъа даа акърусслар, русслар, чехлер, словаклар, лехлер, болгарлар, македонлылар, словенлер, черногориялылар ве серблер кирелер. Алимлер славянларны шартлы шекильде учь пытакъкъа болелер: гъарбий, шаркъий ве дженубий славянлар. Украинлер акъруссларнен ве руссларнен *шаркъий пытагъына* кирелер. Земаневий славян халкъларынынъ эджатларыны *къадимий славянлар* деп айталар. Къадимий славянларнынъ эсас ишлери зираатчылыкъ ве айванасравджылыкъ эди. Украинлернинъ эджатлары тары, арпа, богъдай, чавдар, джылап, кетен ве кендир осьтюргенлер. Себзелерден тек нохут, туруп, къара туруп ве сарымсакъны бильгенлер. Айванлардан сыгъырларны, эчкилерни, къойларны, домузларны етиштиргенлер. Славянларнынъ

ходжалыкъларында огюзлер ве атлар ярдымджы олгъанлар.

Тек къошма махсулат алмакъ ичюн ав этмегенлер, даа курк тери ичюн де пек паалы махсулатны къомшу халкъларгъа саткъанлар. **Эснафчылар** исе — ойле деп эмек алетлери, турмуш малларыны япкъан адамларгъа айткъанлар. Чёюн тёкмеси ве дёгме зенаатлары юксек seviеге котерильген. Къадимий славянар путперестлер олгъанлар, яни табиат кучьлерини — кунеш, кок, кок гюдюрдюсини ве яшынны тангърылаштыргъанлар.

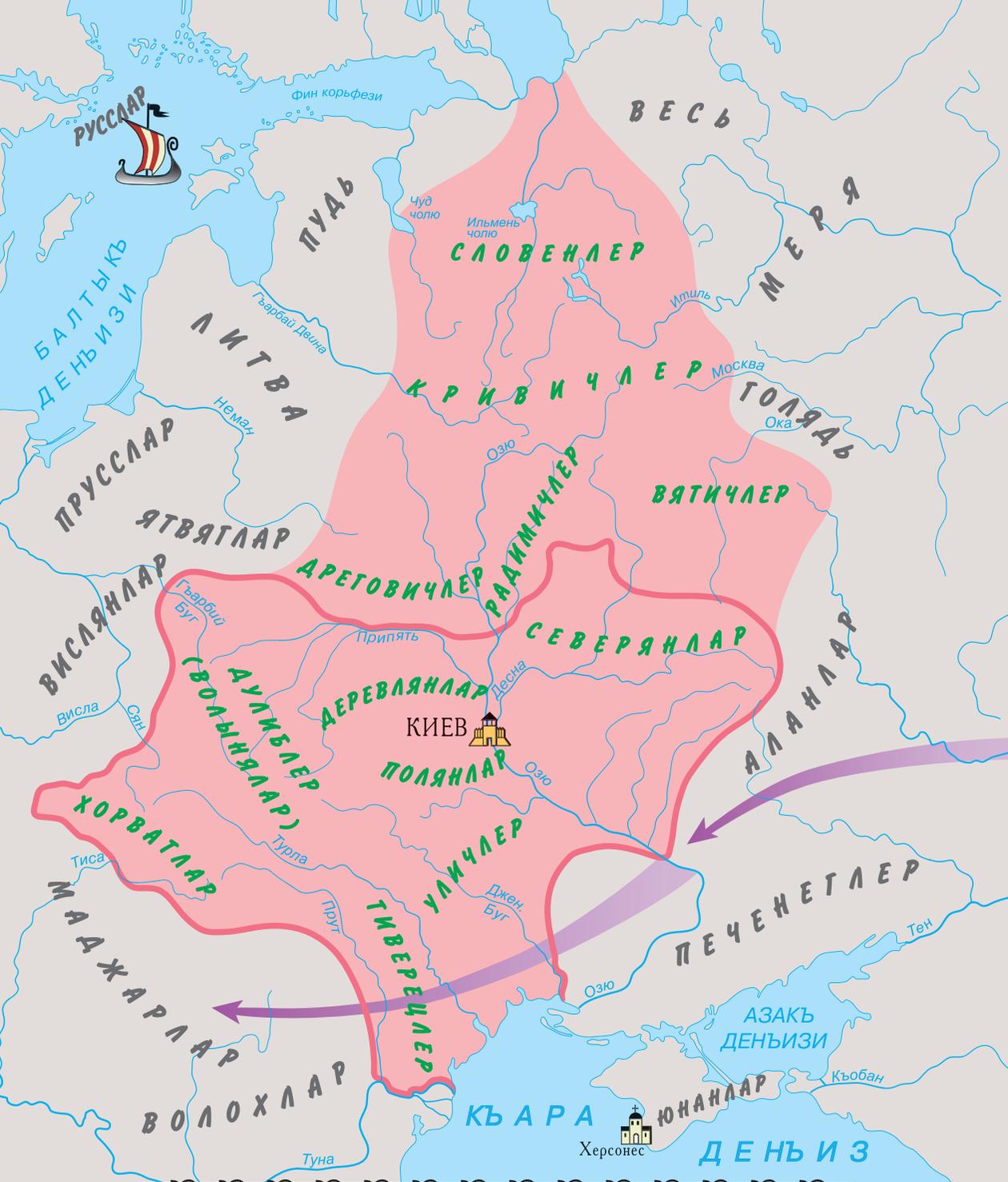
Къадимий славян къасабасынынъ ресимини козьден кечиринъиз. Славянларнынъ куньделик къасеветлери акъкъында икье тизинъиз.

Къабилелернен яшап, къадимий славянар вакъыты-вакъытынен буюк бирлешмелер — къабиле бирлешмелери, я да къабилелер иттифакъларынынъ адларыны, 9 а. девлет тешкиль олгъанджек, меркези Киевде оларакъ «Девир куньлерининъ повести» йылнамеси сакълап къалды. Йылнамеджининъ шаатлыгъына коре, Украинанынъ топракъларында 7 къабиле иттифакъ-бирлешмелери яшагъан: полянлар, древлянлар, волянянлар, хорватлар, уличлер, тиверлер ве северянлар. Оларны тедкъикъатчылар догърудан-догъру украинлернинъ эджатлары деп саялар.

«Украина топракъларында шаркый-къабилевий иттифакълар» адлы хаританы 66 с. бакъынъыз. Бири-биринъизге Киев шеэрини костеринъиз, Озю озенини косьтеринъиз, украинлернинъ эджатлары олгъан, шаркый славянар къабилевий иттифакъларынынъ, 7—8 аа. Украинада яшагъан ерлешме сынъырларыны косьтеринъиз. Шаркый славянар къабилевий иттифакъларыны айтынъыз. Къайсы къабилелер иттифакълары акъруссиели ве руссиелилернинъ эджатлары олгъанлар?

Земаневий Украинанынъ мемурий-территориаль (топракъ) тешкиль этилюви насыл?

Украина мейданында шимди 24 виляет бар. Украинанынъ теркибине Къырым Мухтар Джумхуриети де кире. Украинанынъ пайтахты ве онынъ энъ буюк шеэри — бир къач миллионлы Киев шеэридир. Украинада эписи олып 454 шеэр бар. Украинада 45 миллиондан зияде адам яшай. 2001 с. декабрь 5 эалини джедвельге алув малюматына коре, шеэр эалиси 32 млн 574 бинъ адам, кой эалиси 15 млн 883 бинъ адамны тешкиль эте эди. Шеэр эалисининъ чокъусы санайы-шаркъ ве дженубий-шаркъ виляетлеринде яшай: Донецк, Луганск, Днепропетровск, Харьков, Запорожье виляетлеринде. Кой эалиси украинанынъ гъарп регионунда яшай: Карпаты, Черновцы, Ивано-Франковск, Тернополь виляетлеринде. 37 млн. Украина халкъынен биликте Украинада даа русслар 8 млн. къырымтатарлар 300 бинъ, акърусслар 275 бинъ, молдованлар 258 бинъ, болгарлар 204 бинъ, маджарлар 156 бинъ, румынлер,

лехлер, еудийлер, эрменилер, юнанлар ве даа башкъа чокъ миллет векиллери яшай.

Хаританен файдаланып виляетлернинъ топракъларыны косътеринъиз. Пайтахт шеэрини, виляетлернинъ меркез шеэрлерини тапынъ. Гъарпта, шаркъта, шимальде ве дженюпте ерлешкен шеэрлерни косътеринъиз. Украинанен сынъырдаш олгъан девлетлерни косътеринъиз.

1. Тарихий хаританен файдаланмакъ ичюн нени бильмек керек.

2. 66-нджы саифедеки хаританы козьден кечирип, 7—8 аа. шаркъий славян къабиле иттифагъынынъ адыны косътеринъ, онынъ топракълары ерлешкен:

1) полянларнынъ шималий-шаркъ тарафында, Озю озенининъ сол акъымында; 2) полянлардан дженюпке; 3) полянлардан гъарпкъа; 4) Турла ве Прут арасында.

3. Къадимий славянлар акъкъында айтылгъан джумлелерни сайланъыз, олардан бир икяе тизинъиз.

1. Украинлернинъ эждатлары олгъанлар.
2. Украин ерлерине 5—7 бинъ йыл эвель кельгенлер.
3. Кочебе къабилелер олгъанлар.
4. Эр бирининъ озь ады олгъан къабилелерде яшагъанлар.
5. Къабилени янында арбий отрядлары — гонъюлли аскерлери олгъан — князь башында тургъан.
6. Къомшу халкълар оларгъа яйдан аткъан атлы окъчылар деп айткъанлар.
7. Табиат кучьлерини танърылаштыргъанлар.
8. Гъает кучьлю дженкявер халкъ олгъан.
9. Къабиле ерлерининъ меркезлери мудафаа иншаатлары шеэрлер-бостанлар олгъан.
10. Укумдарлардан бири Киев шеэрининъ эфсаневий эсасчысы — Кийнинъ ады сакъланып къалды.

4. 67-нджи саифедеки хаританен файдаланып, джевап беринъиз:

1. Украина насыл мемурий-топракълар бирлемлерге болюнген? Оларнынъ ичинден къайсы бирининъ ери буюкче?
2. Озю озени къайсы виляетлерден акъып кече?
3. Украинанынъ къайсы девлетлернен сынъырлары бар?

Сизге тарихий хаританен чалышмакъ меракълы мы? Эписинден зияде нени бегендинъиз? Тарихий хариталарны тизмек енъгильми? Оны не ичюн япалар?

Метинни окъуп суаллерге джевап беринъиз?

16—18 аа. Украинаны зиярет эткен ве озюнден сонъ пек чокъ хабер этиджи менбалар къалдыргъан эджнебийлерден шубесиз франсыз муэндиси Гийом Левассер де Боплан махсус ерге ляйыкътыр. Гийом де Боплан украинада 17 йыл кечирди, о йыллары о чокъ сеяат этти, махсус хариталар ве Украинанынъ буюк харитасы ве айыры регионларнынъ махсус хариталары ичюн малюматлар топлады. Бу франсыз муэндиси даа картография боюн-

джа да мутехассыс эди. Украинанынъ баш харитасында 1293 объект, хусусан 993 адамлар яшагъан ерлер ве 160 озенлернинъ адлары тасвир этильген.

Боплан биринджи кере Украина харитасыны математик эсасында берди, о картографларгъа 18 а. башында Европа харитасыны айдынлаштырмагъа имкян яратты. Озь хариталарында Боплан тавсилатлы анълатмалар азырлады, олар онынъ «Украинаны тасвирлев» китабынынъ мундериджесини тешкиль этелер. О китап 1651 с. Руанада чыкъты, ве бир кереден пек мот олды. Европалыларны Украинанынъ табиаты, джогърафиясы, турмушы ве урф-адетлеринен таныштыргъан китап, чокъ тиллерге терджиме этильди ве Лондрада, Варшавада, Вроцлавда нешир этильди.

Г. де Бопланнынъ Украинанынъ Баш харитасы «Кийик чёллернинъ умумий планы, садедже айткъанда, Украинанынъ онга аит виляетлеринен». Гданськте 1648 с. басылгъан.

■ Боплан акъкъындаки икяеде сизни эписинден пек не тааджиПЛендирди? Тарихий хаританы иджат этмек ичюн тек тарихны бильмек етерлими?

БОШ ВАКЪЫТТА ОКЪУНЪЫЗ

Озюни урьмет эткен эр бир адам, озь миллети ве Ватанынынъ тарихыны бильмели.

Халкъымыз Ватанына авдет олмагъа башлагъанынен, озь тарихыны тиклемеге башлады. Бу сонъ дередже агъыр бир иштир, чюнки девлетимизни гъайып эткенден сонъра Ватанымыз ве халкъымыз иле багълы бутюн малюматларыны, абиделерни, умумен исе, Къырымда бизни хатырлаткъан, биз акъкъымызда икяе эткен эр шейни ёкъ этмек пешине тюштилер. Бу сиясет миллетимизни Къырымдан айырмакъ ичюн сенелер девамында аселет япылып кельди. Къырымда халкъымызнынъ адыны шан-шуретсиз сильмек ичюн япылды.

Амма бизим миллет шу агъыр имтиандан къараман киби чыкъты. Биз ким олгъанымызны унутмадыкъ.

Биз Ватанымызгъа ляйыкъ ве садыкъ къалдыкъ. Ве келеджек несиллеримизге де тарихта къалдыргъан изимизни бильдиреджекмиз, Иншаллах.

Бугуньки кунюмизде тарихимизни араштырмакъ, огренмек ичюн не де керек исе оны япмалымыз.

Айны заманда Къырымнынъ керчек тарихыны дюньягъа да ачыкъламакъ бизим вазифемиз олгъаныны бильмелимиз.

Яш несилимиз озь керчек тарихыны яхшы бильмек керек олгъанында эминмиз. Биз озь Ватанымызда ким олгъанымызны, Дюнья тарихында Къырым ве эждатларымыз насыл бир ер алгъаныны, девлетчилигимизни гъайып эткенден сонъ халкъымызнынъ башындан насыл белялар кечкенини пек яхшы бильмелимиз. Бир заманда ат ойнаткъан миллетнинъ такъдири не ичюн бойле агъыр алгъа къалгъанынынъ себеплерини англамакъ керекмиз. Буларны билип, корип онъа коре келеджегимизни къурмалымыз.

Халкъымызнынъ акъкъы ичюн насыл куреш алынып барылгъаныны, озь къараманларымызны якъындан танымакъ керекмиз.

Тарих саасында бизим ишимиз девам этеджектир. Тарихымызнынъ меракълы саифелерини кет-кете даа да зияде огренип сизинъ дикъкъатынызгъа нумайиш этмеге арекет этеджекмиз, Иншаллах.

Ильк сёз

Азиз окъуйыджылар!

Дикъкъатынызгъа «Къырым тарихы»ны теклиф этемиз. Муэллифлернинъ фикирине коре, Къырым адлы аджайип ве гузельден-гузель топракъта шекилленген халкънынъ тарихына даир бильгилерге ихтияджны, аз дереджеде олса да, къанаатлендирмек керек.

Сонъки йылларда Украинада къырымтатарларнынъ тарихы ве медениети иле алякъалы нешир ве ильмий тедкъикъатларнынъ чокълашкъаныны ве мевзуларынынъ кенишлегенини пек чокъ адам сечкендир. Лякин, даа якъынларда къырымтатар халкъыны дюньяда бар олгъаныны биле ред эткен, сапма идеологик итикъатларнынъ ерине кечкен фааль музакере аля даа бу мевзу боюнджа къатты бир къарарлар, эр кес тарафындан къабул этильген янашув ве концепцияларнынъ ишлеп чыкъарылмасына кетирмеди. Бунунъ нетиджесинде, академик бильгилерни талап эткен китаплардан башлап, бешериетнинъ узакъ кечмишинен меракълангъан эр бир адамгъа багъышлангъан неширлерге баргъандже — чешит окъуйыджылар севиелерине уйгъун тарихий эсерлернинъ язылмасы ичюн объектив зорлукълар юзь бермекте.

Муэллифлер, ильмий-популяр жанргъа аит китаплар рафынынъ толдурувына озь исселерини къошмакъ макъсадынен, бир сыра къыскъа тасвирлер язып, оларны бир концепция иле бирлештирдилер. Къыскъа тасвирлер шекли окъуйыджылар тарафындан даа къолай къабул этильмекнен берабер, муэллифлерге сайлап алгъан тарихий мевзуларыны сербест суретте беян этмеге имкян бере. Умумен, муэллифлер китапны тизгенде, тарихны бир бутюнлик оларакъ косьтермек ве къырымтатарлар акъкъында малюмат етерсиз, парча-парча, силик ве дагъыныкъ олгъан бугунъки вазиятни косьтермек киби макъсатларны оглерине къойдылар.

«Къырым тарихы»нда ярымаданынъ тамыр халкъынынъ этногенези, Къырым Ханлыгъынынъ мейдангъа кельмеси ве инкишафы, онынъ ички тешкиляты, махкеме системасы, тыш сиясети, икътисадиятынынъ хусусиетлери къайд этиле. Къырымнынъ Русие Императорлыгъы тарафындан ишгъали ве оны такъип эткен къырымтатарларнынъ бир чокъ кутълевий иджретлери акъкъында язылгъан къыскъа тасвирлерде, халкънынъ озь тарихий ватанында миллий азлыккъа чевирилгенининъ себеплери талиль этиле. Къырымда Ватандашлар дженки ве ачлыкъ, Къы-

рым МССДЖ (Мухтар Совет Социалистик Джумхуриети)нинъ илян этильмеси, сиясий репрессиялар ве къырымтатарларнынъ сюрдюн этильмеси, махсус ерлешюв больгелер шараитинде яшайышы киби, ХХ асырнынъ вакъиаларына буюк дикъкъат айырыла. Буннынъ киби де, Ватангъа къайтув ве акъ-укъукъларнынъ тикленильмеси огърунда къырымтатарларынынъ Миллий Арекети, Экинджи, Учюнджи, Дёртюнджи ве Бешинджи Къурултайларнынъ кечирилюви. Къырымтатарларнынъ Ватанына авдети иле багълы сиясий, ичтимаий-икътисадий ве медений аспектлер тасвир этиле.

Къырымтатарларнынъ мевзусына дургъун бир умумий меракъны козь огюне аларакъ, бу макъале эм улькемизде, эм де четэль девлетлерде кениш окъуйыджы кутълелери ичюн файдалы оладжакъ дие зан этемиз.

Къырымтатарлар акъкъында умумий малюмат

Къырымтатарлар — Къырымнынъ автохтон халкъыдыр. Сабыкъ ССДЖБ (Совет Социалистик Джумхуриетлер Бирлиги) девлетлеринде оларнынъ сайысы тахминен 500 бинъ киши эди. Сюрдюнликтен Къырымгъа 300 бинъге якъын къырымтатар къайтты. Къалгъанлар Озьбекистан, Къазакъыстан, Къыргъызыстан, Таджикистан ве Русиеде яшайлар. Тюркиеде 5—6 млн., Романия ве АКЪШда олдукъча буюк диаспоралар бар.

Къырымтатар антропологик типининъ негизини европоид иркынынъ векиллери тешкиль этмекте: базы группаларда уфакъ бир монголоид шекиллери бар. Къырымтатар тили къыпчакъ группасынынъ къыпчакъ-половец къолуна аит олып, тюркий тиллер сырасына кире. Онынъ эсас шивелери — шималий (чель), орта (дагъ) ве дженубий (ялы бою) шивелеридир. Язылары 1928 сенесине къадар арап язысы эсасында эди, 1928-ден башлап латин ве 1938-ден итибарен кирилл элифбеси эсасындадыр. Диний инанчларына коре, къырымтатарлар — сунний мусюльманлардыр.

Халкънынъ этник озеге IV—VII асырлар арасында тюркий олмагъан ве тюркий къабилелернинъ синтези (бирлешмеси, къарышмасы) нетиджесинде шекиллене. Тедкъикъатчыларнынъ фикрине коре, «Х асырнынъ сонъунда Къырым дагъларында яшагъан къавимнинъ асырлар боюнджа девам эткен ассимиляция ёлу иле шекиллениюви сонъуна етти. О, алан, гот, ромей ве булгъар компонентлерини ичине синъдирип алды». XI—XIII

асырларда Къырымдаки этник денъишмелер джерьянына къыпчакълар ве дигер тюркий къабилелер къошулалар. Орта асыр Къырымнынъ полиэтник эалиси арасында хусусан Къырым Ханлыгы девринде сильтем алгъан тюркий тильнинъ ве Ислямнынъ джайрамалары, этник бирлешменинъ эсас васталары олдылар. Ярымаданынъ тюркий тильде лакъырды эткен эалиси «къырымлы» (русча «крымцы») адыны къуллана эди. Бизим кунюмизде къулланылгъан «къырымтатарлар» этнонимы къомшу халкълар тарафындан берильген ад оларакъ мейдангъа кельди. О, Русиеде ве Авропа девлетлеринде къулланыла эди, халкъ исе оны ялынъыз сюрюн этильген сонъ, XX асырнынъ орталарындан итибарен фааль суретте къулланып башлады. Къырымтатарларнынъ муреккеп этник тарихына чель тарафлылар, дагълылар ве ялыбойлулар киби субэтник группалар деялет этелер. Бу группалар физик типте, икътисадий фаалиетте, анъаневий медениетте, тильнинъ шиве хусусиетлеринде бир-биринден фаркъыны та 1944 с. халкъ сюрюн этильгенине къадар сакълай эдилер.

Дагъ-орман ве ялы бою больгелеринде яшагъан къырымтатарларнынъ эсас мешгъулиетлери зираатчылыкъ (тарладжылыкъ, багъджылыкъ, багъчаджылыкъ, тютюнджилик, балкъуртчылыкъ) ве яйла айван асравджылыкъы (малыны яйлагъа айдап бакъма), чель тарафта исе экинджилик ве айван асравджылыкъ эди. Эснаф истисалынынъ эсас меркезлери, эксериетле, дагъ-орман больгесининъ шеэр ве койлеринде булунмакъта эдилер. Къырым эснафларынынъ энъ мешур махсулатлары — сахтиян (сепилген эски тери) махсулатлары, килим ве макъатлар, ат такъымы ве эгерлер, силя, бакъыр савутлар, ильванлар эдилер.

Къырымтатарларнынъ медениети зенгин ве чешит тюрлюдир. Онынъ тамырлары, эсас оларакъ, халкънынъ тюркий ве тюркий олмагъан эждатларына энъмекте, амма къомшу халкълар да тиджарет, медений ве диний багълар вастасынен онъа белли бир дереджеде тесир эттилер.

Къырымтатарларнынъ маневий медениети, Къырымда VII—VIII асырларда тамыр аткъан ислямгъа базана. Никях, дженазе, сунет киби эсас мерасимлер мусульман къанунлары боюнджа кечириле. Баш ислям байрамлары, *Ораза байрамы* (муминлернинъ мубарек Рамазан айында туткъан оразалары биткен сонъ келе) ве *Къурбан байрамыдыр* (Ораза байрамындан 70 кунъ сонъ келе).

Къырымтатар медениетине ислямиеттен эвельки унсурлар да къарышып кеткенлер. Халкънынъ тюркий эждатларындан къалма, башында тургъан мюшриклер пантеоны айрыджа тургъун олды. Чель тарафлы къырымтатарлар арасында «Танъры»

истиляхы, Аллахнынъ экинджи ады оларакъ къулланыла, баш тюркий танърынынъ тимсали олгъан кок туюю исе миллий къырымтатар байрагъынынъ ренкидир. Ислямиеттен эвельки байрамларнынъ энъ севильгенлери — *Хыдырлез* (майыс айынынъ биринджи афтасында, 5—6-нджы кунълеринде кечирилип, бааръде экин ишлерининъ биткенине ве айванларнынъ яйлаларгъа айдалгъанына багъышлана), *Дервиза* — икътисадий йылнынъ сонъуна еткенине багъышланып, кузьде кунъдюзнен гедже мусавий кельген сентябрь 22 куню къайд этиле.

Къырымтатарлар озъ девлетчиликлерини XVIII асырнынъ сонъунда гъайып этилер. Русие Императорлыгъы ве Совет девлети теркибинде булунгъанда миллий медениетлери зорбалыкъкъа, кендилери исе тарихий Ватанларындан сыкъыштырып чыкъарылуvgъа огърадылар. 1944 с. къырымтатарланынъ бутюнлей сюрюн этильмеси, бу сиясетнинъ энъ юксек нокътасы олды. Къадынлар, къартлар, балаларны мал вагонларына юклеп, ССДЖБнинъ Урал, Идиль бою, Сибирь, Озбекистан, Таджикистан ве дигер больгелерине айдадылар. Даа сонъра, олар булунгъан больгелерге, дженкнинъ битмеси мунасебетинен ордудан демобилизация этильген къырымтатар аскер ве забитлерини де сюрюн этилер.

1956 сенесине къадар халкъ махсус айырылгъан больгелерде комендант режими шараитинде яшай эди. Къырымтатар Миллий Арекетининъ малюматына коре, ёлда ве сюрюнликнинъ ильк йылларында халкъ умумий сайысынынъ 46,2% -ны гъайып этти.

Лякин комендант режими лягъу этильген сонъ биле къырымтатар халкъына Къырымгъа къайтув ясакъ этиле. 1950-нджи йылларнынъ орталарындан башлап, тарихий Ватангъа къайтув огърунда демократик Миллий Арекет шекиллене. Бу арекет сабыкъ Совет Бирлигининъ энъ фааль ве кутълевий миллий арекетлеринден бири эди.

1987—1989 сенелеринде къырымтатарлар, миллий меселелерини чезмек талабынен, бир сыра нумайыш, митинг, иш ташлав ве дигер барышыкълы тедбирлер кечирдилер. Укюмет тарафындан чекильген маниаларгъа бакъмадан, халкънынъ Къырымгъа кутълевий мустакъиль авдети башланды. О пек чокъ сиясий-укъукъий ве ичтимаий-икътисадий меселелер котерди. Къырымтатарлар Къырымда озъ-озюни идаре этюв органларынынъ системасыны мейдангъа кетирелер. Онынъ башында Миллий Къурултай ве онынъ вежялетли органы олгъан Къырымтатар

Халкъынынъ Меджлиси тура. Совет Укъюмети дагъылып, топракъларында янъы мустакъиль девлетлер пейда олгъан сонъ, къырымтатарларнынъ авдети баягъы явашлады, амма о вакъыткъадже артыкъ халкънынъ ярысындан зиядеси Ватанына къайтып олды.

Къырымтатар миллий медениетининъ гъайрыдан тикленип башлагъаны ве халкънынъ тувгъан топрагъында озь-озюни тешкилятландыргъаны, авдет джерьянынынъ сонъуна етеджегине ве тамыр халкънынъ акъ-укъукъларынынъ къайтарыладжагъына умют догъуралар.

Къырымтатар халкъынынъ этногенези ве этник тарихынынъ басамакълары

Халкънынъ этногенези ве этник тарихынынъ хусусиетлери

Этногенез меселелери тарихнынъ энъ муреккеп проблемлери сырасына кирелер. Бу къайд хусусан этник денъишмелер джерьяны энъ интенсив шекильде кечкен больгелер ичюн догърудыр. Тюркий тильде лакъырды эткен халкъ — къырымтатарлар шекилленген Къырым да бойле больгелернинъ сырасына кире.

Къырымда этник денъишмелер джерьянынынъ озь хусусиетлери бар. Къырымтатарларнынъ этногенезинде козьге чарпкъан хусусиетлерден бири, бир-биринден пек фаркълашкъан эки этник компонентнинъ — тюркий олмагъан автохтон зираатчы халкъларнынъ ве кочебе тюркий къабилелернинъ синтезидир.

Бу синтезнинъ нетиджесинде биринджи компонент, сайыджа бастыргъанына бакъмадан, кет-кете тюркешти ве ислямлашты, яни онынъ медений ассимиляциясы олып кечти. Бунынънен берабер зираатчы этнослар умумен озь этнографик ве антропологик хусусиетлерини сакъладылар. Бу хусусиетлерни къырымтатарларнынъ бугунъге къадар етип кельген ялыбойлулар, дагълылар ве дагъ этеклеринде яшагъан субэтник группаларында коръмек мумкюн.

IV—XVII асырлар арасында Къырымгъа чешит тюркий халкъларнынъ кочъкенине бакъмадан, чель тарафлы къырымтатарларнынъ негизини къыпчакълар тешкиль этти. Бу адисеге де бир этник феномен демек мумкюн.

IV—XVII асырларда бойле бир негиз узеринде бинълердже йыллыкъ тарихкъа малик олгъан къырымтатар халкъынынъ этник озеги шекилене.

Этник денъишмелер джерьянынынъ характери Къырымнынъ джогърафик вазияти ве табиат шараити иле бельгилене эди.

Ярымада — Оркъапы агъзы иле Аврасия чёллеринен багълана, гъарптан ве дженюптен Къара денъиз иле ве шаркътан Азакъ денъизи иле сарыла. Онынъ мейданлыгъы 26 бинъ км²; шу джумледен 19.165 км² — чёллюк, 5.812 км² — дагълыкъ ве 873 км² — дженюбий ялыдыр. Тиджарет ёллары саесинде Къырым, энъ къадимий девирлерден башлап, Шималь ве Дженюп, Шаркъ ве Гъарп арасында икътисадий копюр вазифесини беджере. Ярымаданынъ ландшафт ве икълим хусусиетлери зираатчылыкъ, балыкъчылыкъ, тиджарет, кочебе ве яйла айванасравджылыгъынен огърашмагъа имкян бере эди.

Кочебе къабилелер Къырымдаки этник денъишмелерге олдукъча тесир эткенлери ичюн, ярымаданынъ зираатчы ве кочебе эалилерининъ сайылары арасындаки нисбет акъкъында суаль догъа. Шуны къайд этейик ки, кочевенинъ аяты «беслейиджи» ландшафт иле сым-сыкъы багълы ола, бу себептен 1 км² мейданлыгъында кочевелер ве яры кочевелернинъ сайысы къатиен сынъырлы ве отнынъ берекетлигине, мунасип мал сайысына багълы олып, аслында дургъун бир ольчюдир. Оларнынъ сайысы эльверишли шараитте энъ чокъ эки къат артмакъ мумкюн. Айны заманда зираатчылар, нуфуслары арткъанда, тымар этильген топракънынъ мейданлыгъыны, эвлерининъ этрафындаки къыртыш топракъларыны менимсеп, кенишлете билелер. Чёлъ тарафта нуфус арткъанда, кочевелер эксерий алларда ярымаданынъ тышында отлакълар къыдырмагъа я да икътисадий-медений типлерини денъиштирмеге меджбур ола эдилер. Бу себептен Къырым тарихынынъ эр бир девринде зираатчылар кочевелерден сайыджа чокъ эдилер.

Бир тарафтан ярымаданынъ ландшафты ве джогърафик шараити ве дигер тарафтан эм тюркий олмагъан (кимерлер, искифлер, сарматлар ве дигерлер), эм де тюркий (тюрк-булгъарлар, печенеглер, къыпчакълар) эждатларынынъ этник хусусиетлери бир арагъа келип, къырымтатарларнынъ этнографик характеристикасыны тайин эттилер.

Къырымтатарлар — Къырымнынъ тамыр, тюркий, мусульман эалисидир. Озь адлары — къырымлы (рус терджимесинде — крымцы), къомшу халкълар исе оларгъа къырым татарлары дейлер. «Къырымтатарлар» этноними артыкъ халкънынъ миллий менълигинде пекинип къалды ве ал-азырда кениш, атта, ола билер ки, «къырымлы» этнониминден даа чокъ къуулланыла.

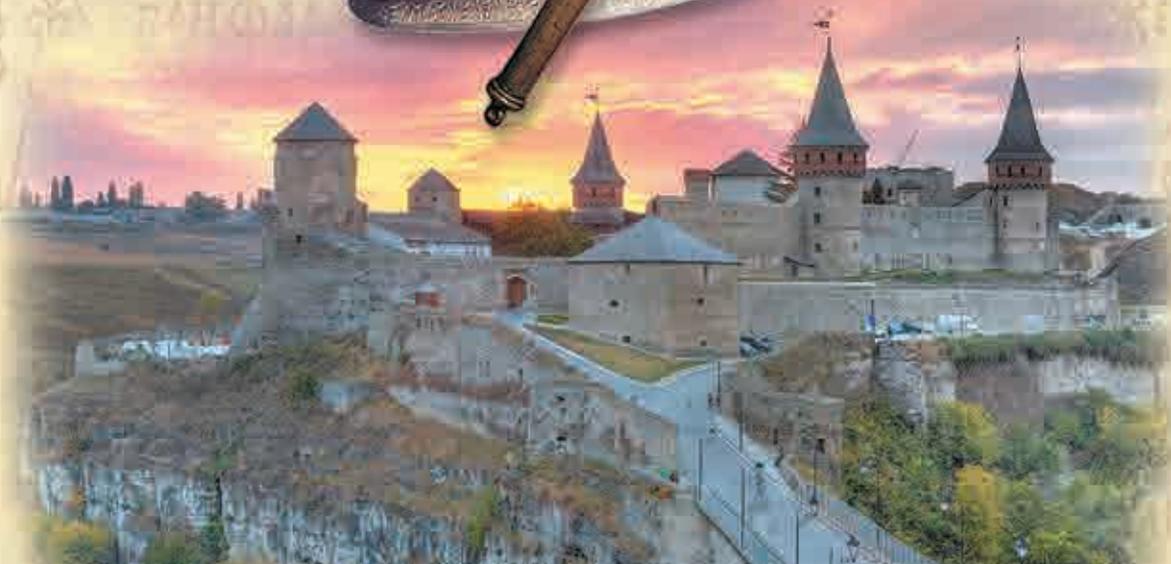
(«татар» этноними ве «къырымтатар» этносы адлы кыыскъа тасвирни бакъынъыз).

1941 сенесинде кыырымтатарларнынъ сайысы 200 бинъден зияде киши эди, оларнынъ 2/3-си ярымаданынъ дагъ-орман больгесинде ве 1/3-и чель тарафында яшай эдилер. 1944 с. бутюн кыырымтатар халкъы Русиенинъ шималий виляетлери, Орта Асия ве Къазакъыстангъа сюрдюн этильди. Шимди кыырымтатарларнынъ сайысы тахминен 450—500 бинъ кишидир. Сюрдюнликтен сонъ Къырымгъа 300 бинъден зияде кыырымтатар къайтты, къалгъанлар сюрдюн этильген ерлеринде — Озбекистан, Къазакъыстан, Къыргъызыстан, Таджикистан ве Русиеде яшайлар.

Сайгъыллы балалар! Алтынды сыныфта сизлер Къырымнынъ къадимий заманлары тарихы акъкъында бильгилер аладжакъсынъыз. Сизлерге бильги алувынъызда мувафакъиетлер тилеймиз.

(Азырлагъан Салядинов Къ.)

Тарих не ве ким акъкъында икяе эте

§11. АДСЫЗ ВЕ БЕЛЛИ ОЛГЪАН КЪАРАМАНЛАР я да ТАРИХТА АДАМЛАР

Дерсте огренирсинъиз

1. Кечмиште Укриана залисининъ чешит группалары акъкъында мисаллер кетирмек. 2. Эалининъ чешит группалар арасында умумийлик ве фаркъыны бельгилемек. 3. Тарихий шахсларнынъ мисаллерини кетирмек. 4. Тарас Шевченко акъкъында икяе этмек.

Ресимни козьден кечиринъиз. Анда тасвир этильген адамлар не вакъыт яшагъанлар? Оларнынъ тышкъы корюнюшинден тасили ве зенааты акъкъында не шаатлыкъ эте? Сиз насыл яызджыларнынъ эсерлерини окъудынъыз? О эсерлерде сёз не акъкъында кете? О адамларнынъ эписине бир сёзнен не деп айтмакъ мумкюн? Ресимде тасвир этильген группа векиллери халкънынъ тарихында насыл роль ойнайджакълар?

Полтавада И. Котляревскийге багъышлангъан эйкельнинъ ачылышында (солдан сагъга): М. Коцюбинский, В. Стефаник, Олена Пчилка. Леся Украинка, М. Старицкий, Г. Хоткевич, В. Самойленко. 1903 с.

Киев Руси девриндеки ве ондан сонъки асырлардаки менбалар эалининъ къайсы группалары акъкъында шаатлыкъ этелер?

Украина топракъларында биринджи девлет мейдангъа кельген деврине — меркези Киев шеэри — Русьнинъ эалиси белли бир группаларгъа болюнген эди. Эр кес озь ишини япкъан: бирилери отъмекни беслегенлер, дигерлери усталыкъ япкъанлар, кимдир — башкъаларынынъ тынч эмегини къорчалагъан. Эр бир группа язылгъан ве язылмагъан асырлар девамында мейдангъа кельген къанунларгъа бойсунгъанлар.

Славян укюмдарларына эвель-эзельден **князьлар** деп айткъанлар. Князьларнынъ акимиети асабалыкъ эди, яни бабасындан огълуна кечкен. Тек князьнинъ огълу князь олмакъ мумкюн эди. Киев Руси боюнджа итибарлы князь — Киев князи олгъан. Сизлер энди улу Киев князи Владимир Святослав огълу акъкъында бираз бир шейлер билесинъиз. Лякин не олгъаныны хатырланъыз. Даа да кечче девир князьлары олгъан. 16 а.—17 а. башларында «Русьнинъ таджланмагъан къыралы»

деп Василий-Константин Острожскийге айткъанлар. Кечкен дерслерде сизлер биринджи Запорожье Сечининъ эсасчысы — князь Дмитрий Вишневецкий акъкъында бильген эдинъиз. Князьларнынъ этрафында эр даим аскерлер — **боярлар** ве **гонъюлли аскерлер** олгъан. Олар урьмет этильген, ве князьгъа якъын къоранталардан олгъанлар. Оларынь эсас иши князь ордусында хызмет этмек олгъан, онынъ ичюн олар мукьяфат алгъанлар. Боярлар ве гонъюлли аскерлер тек арбий сеферлерде иштирак этмек дегиль, укюмет левазимлеринде де отургъанлар.

Христианлыкъ кирсетильген девирден, христиан кильсесинен ве бутюн омюр рухий

ишнен огърашкъан **папазлар** да итибарлы олдылар. Койлерде яшагъан ве топракъта чалышкъанларгъа **койлю**, шеэрде яшагъанларгъа **мещанлар** дегенлер. Шеэрлилер арасында эснафчылар ве базиргянлар да олгъан. 16 а. казаклар девринден украин топракъларынынъ эалисининъ илери группасы казаклыкъ ола. 18 а. сонъунда украин койлюлери ве казакларны крепостнойлар эттилер. Олар бай-панларнынъ шахсий мулькю олдылар. Миллионларнен украинлер догъып, шахсий азатлыкъ корьмейип ольгенлер. Бай крепостнойны сатмагъа, я да башкъасына денъиштирип алмагъа акъкъы олгъан.

Кильсе сёзю

Аллахнынъ эви манасыны бильдире: яни мукъадес ер, христиан (намазлары) ибадетлери ве даа инангъанларнынъ джемиети манасыны бильдире.

Украина топракъларында 19 а. экинджи ярысында буюк денъишмелер олып кечти.

Помещиклерден, койлюлерден ве эснафчылардан гъайры эалининъ янъы такъымлары мейдангъа кельди. Фукъарелешкен койлюлер шеэрлерге кетип, анда завод ве фабрикаларгъа ишке кирелер. Ойле этип олар **ишчи** олалар. Бу ишханелернинъ саиплерине — **буржуазия** дейлер. Кет-кете акъыл эмегининъ группасы: оджалар, экимлер, агрономлар (кой ходжалыгъынынъ мухтехассыслары), айван экимлери, муэндислер, эсапчылар артып барды. Бу группагъа **зиялылар** дейлер.

Крепостнойлыкъ

— койлюлер тарафындан озъ башына яшагъан ерлерини ташлап кетмек, укъругъыны джоймакъ, оларнынъ озъ укюмдарында табийлиги.

1. Учъ «не ичюнге» джевап беринъиз: 1) Не ичюн айны бир заманда адамлар мусавий яшамайлар? 2) Не ичюн 11—19 аа. украин эалисининъ буюк группасы койлюлер эдилер. 3) Не ичюн заман кечтикче эалининъ янъы группалары мейдангъа келе? 2. Озюнъизни тасвирлемек ичюн 5—7 исим сайланъыз: Мен (кимим?) ... Бу сёзлер къайсы группа менсюплигини косътерелер? Белли бир топракъта (ерде, девлетте) яшагъан буюк группа, бир тильде лаф эткен, ве бир урф-адетлери ве анъанелери олгъан адамларгъа не дейлер?

П. Андрусев ресими боюнджа кичик бир хабер тизинъиз:

1. Бу вакъиа къайсы девирде олып кечти? Сиз не ичюн ойле тюшюнесинъиз?
2. Ресимде эалининъ насыл группасы тасвир этильген? Бойле нетидже чыкъармагъа не эсас бере?
3. Дерсининъ метининде айтылгъан, амма ресимде къайсы группанынъ векиллери ёкъ? Буны ненен анълатмакъ мумкюн?

С. Васильковскийнинъ ресимлерини козьден кечиринъиз. Оларнынъ къайсы биринде украин казаклары тасвир этильген? Озь джевапларынъызны бир къач делильнен тасдыкъланъыз. Рессам украинлилер табиатынынъ насыл чизгилерини муджесем этти. Бу чизгилерни сиз фазилет деп саясынъызмы? Къайсы бир чизгисини энъ яхшы деп саясынъыз? Не ичюн?

19 а. сонъу — 20 а. башында украин койлюлери ве ишчилерининъ эр кунълюк аятыны тасвир эткен фоторесимлерни козьден кечиринъиз. Бу ресимлер сизде насыл дуйгъулар догъура? Ресимлернен, тарихий менбаларнен къуллангъан киби, украин койлюлернинъ, ишчилернинъ кечмиштеки аяты акъкъында 2—3 джумле тизинъиз.

Койлю кгорантасы эвининъ янынъ да уйлелик эте (ашай). Киев виляети. 1906 с.

Оракъ вакъыты. Полтава виляетинде, Белики кою. 1906 с.

Кендир ишлеген кгадынлар. 1901 с.

Комюр кгазыджылар шахтада. Донбасс. 1911 с.

Юзовкадаки маден заводында кзурулыш ишлери (Земаневий Донецк). 1911 с.

Натыкъ Екатеринослав шеэриндеки завод ишчилерини иш ташлаува чагъыра. Октябрь 1905 с.

Владимир Мономах Киев Русининъ къайсы девир эали группасына шаатлыкъ эте?

Бизим кюнюмизгедже **Владимир Мономахнынъ** итибаргъа лайыкъ «Насиат» адлы бир эсери сакъланып къалды. «Насиатта» Владимир Мономах Киевде 1113—1125 сс. укюмдарлыкъ япкъанда, озъ балаларына риджада булуна.

Муэллиф нумюневий укюмдарнынъ мисалини косътере, о

унвангъа ве аят тарзына ляйыкъ олмагъа огрете. Князь озь не-
сили акъкъында къайгъырмакъ керек деп яза: идареджиге,
хызметчиси я да боярларгъа ишанмайып, девлеттеки ишлерини
озю козетип, кучълюлер зайыфларны эзmemеси, джинаетчилерни
олюм джезасынадже укюм этмекни ве сеферлерде аскерлернен
бир яшамакъны огретип яза. Мономах озь бабасы Всеволодны
нумюневий укюмдар оларакъ сая, о эвде отурып, 5 эджнебий
тиль огренди. «Насиатнынъ» экинджи къысымында озь аятында
олып кечкен чешит тюрлю вакъиалар, эм де савап ишлер акъ-
къында икяе эткен. О, озь истегинен Олекке Чернигов князь-
лыгъыны бере. Къомшулар арасындаки къавгъаларгъа къаршы
курешти, 83 буюк сефер япты, 19 барышыкъ анълашмасы тизди
ве иляхре.

Метиннинъ мундериджесине коре *Не? Ким? Къаерде? Не вакъыт? Насыл?* ве 1 суаль *Не ичюн?* сёзлеринен башлангъан суаллер тизинъиз. Невбетнен оларгъа джевап беринъиз.

Мономахнынъ «Насиат» парчасыны окъуп, суаллерге джевап беринъиз.

«Онынъ ичюн, Аллах ризасы ичюн, эринменъиз, сизге риджа этем.

Эписинден пек — хор-факъырларны унутмангъыз, не къадар имкя-
ниетинъиз олса, кучюнъизге коре оксюзге ярдым этинъиз, тул къадын-
нынъ тарафына озюнъиз турынъиз, кучълюлерге адамны ёкъ этмеге ёл
берменъиз. Акълыны да, акъсызны да ольдюрменъиз ве ольдюртменъиз,
ве ич бир христианынъ гонълюни бербат этменъиз.

Къартларны бабанъ киби, яшларны исе агъаларынъ киби урьмет эт.

Озь эвинъизде эринменъиз, эр шейни бакъынъыз.

Алтын йылан-ташы-назарлыкъ, князь Владимир Мономахкга аит олгъан. Чернигов этрафында дагъда 1821 с. тапылгъан.

Абиденинъ онъ тарафында архангел Михаилнинъ ресими бар. Арт тарафында къадын башы — сачлары ерине йыланлар бар.

Бир шейни яхшы бильсенъиз — оны унутмангъыз, бильмеген шейни-
нъизни — огренинъиз, меним бабам киби. О эвде отурып 5 тиль огренмеге
наиль олды. Онынъ ичюн онъа башкъа тарафлардан урьмет бар. Тенбелликнинъ
исе — эр шейнде яманлыгъы бар.

Адам бильген шейини — унутыр, бильмегенини — огреналмаз. Яхшы
муамеледе олып, ич бир яхшы шейге эринменъиз... Тёшегинъизде сизни
кунеш келип коръмесин».

■ Юкъарыдаки парчада адамнынъ насыл чизгилери, хусусиетлери акъкъында айтыла? Мономах озь балаларыны насыл аят къаиделерине огрете? Бизим эджатларымыз адамнынъ насыл фазилетлерине къыймет кескенлер? Бизим куньлеримизде олар озь эмиетини джойдылармы?

Тарихий шахслар деп кимлерге айталар? Не ичюн Тарас Шевченконынъ ады украин гъайрыдан яратылувынынъ тимсали олды?

Адлары ве япкъан ишлери менбаларда шаатлыкъ олып къалгъан олса, ве оларнынъ япкъан арекетлери тарихий вакъияларнынъ кетишатына тесир эткен олсалар, оларгъа *тарихий шахслар* дейлер. Мисаль оларакъ, Владимир Мономах тарихий шахс ола. Дерсликнинъ окъулгъан саифелеринден башкъаларынынъ адларыны да айтынъыз.

Ады украин гъайрыдан яратылувынынъ тимсали *Тарас Шевченко* да тарихий шахстыр.

19 а. джогърафия харитасында Украина девлети ёкъ эди. Украина топракларыны озь арасы эки девлет — империя — Руссия ве Австрия императорлыгъы: Сагъялысы, Солялысы, Слобожанщина ве Дженубий Украина чар акимиятининъ къолу астында эди. Галиция, Буковина ве Карпаты — Австрия императорлыгъы къолунунъ астында эди. Лякин бу эки девлетнинъ аятларында баягъы бир фаркълар олса да, амма саиплернинъ бойсундырылгъан халкъларгъа олгъан мунасебетлери аман-аман бир эди: оларны башкъабашкъа халкълар деп сайгъанлар, озьлерининъ тарихы ве медениетине олгъан акъларыны ред эткенлер, ана тилини къулланмакъны сынъырлаштыргъанлар. Тамам о девирде украин шаири Тарас Шевченкогъа яшамакъ къысмет этти.

1840 с. онынъ «Кобзарь» адлы шиирлер джыйынтыгъы чыкъты. Джыйынтыкънынъ биринджи нешири 8 эсерден ибарет эди. 1847 с. эсирлигинден сонъ китапны ясакъ эттилер, лякин джыйынтыкъ эльязма шекилинде даркъалды. «Кобзарь» дан алынгъан шиирлерни эзберден огрендилер, олар халкъ йырларына айландылар. Бу халкъ арасында мешурлыкънынъ сыры да, шиирлернинъ тек бедий мукеммеллигинде дегиль, ондан да гъайры олар эр бир украинге анълайышлы ве якъын, чюнки эвель ич бир вакъыт халкъына озь усътюнден башкъасынынъ зулумыны алып ташламакъ, ве сербестликке чыкъмагъа, шиирлери ойле кучънен ве инандырманен янъгъырамагъан эди.

Тарас Шевченко.
Озь сызгъан ресим.
1840 с.

Тарас Шевченко «Кобзарь» ининъ биринджи нешири».

«Кобзарь» неширининъ биринджи саифесинде кобзарь элинден тутып кездирген баланен тасвир этильген. Ресимни шаирнинъ досту — рессам Василий Штернберг сызды.

Тарас Шевченко (1814—1861) крепостнойлыкъ эсаретини озъ устюнде кечирди. Догъгъанындан 24 яшына къадар о крепостной эди. Докъуз яшлы Шевченко баринлернинъ азбарына каза-

Катерина.
Т. Шевченконынъ ресими. «Катерина» поэмасынынъ мевзусына 1842 с. беджерильген.

Тарас Шевченко — бингден арткъач тасвирый санат эсерлерининъ муэллифидир.

чок, яни эв ыргъаты сыфатында тюшти. Шахсий сербестликни Тарас Григорьевич достлары — рессамлар: Карл Брюлов, Иван Сошенко ве шаир Василий Жуковскийнинъ мураджатларынынъ нетиджесинде алды. Достлары оны крепостнойлыкътан паранен кери сатып алдылар. Олар истидатлы яшны Петербург (рессамджылыкъ) бедий академиясына ерлештирдилер. Бир къач йылда, академияны битирип, Шевченко рессам унваны ве шаир шан-шуриетинен Украинагъа кельди. Затен тувгъан топрагъынен олгъан корюшюв оны кедерлендирди. Чюнки онынъ миллионларнен олгъан юртдашлары даа крепостнойлыкъ мойсасында эдилер. Тараснынъ сой-сопла-ры — агъасы ве аптеси даа крепостной эдилер. Мына бунунъ ичюн де Шевченконынъ шиирлери ойле кескин янъгъырадылар. Шахсий эсарети ве девлет эсаретини о буюк яманлыкъ сыфатында къаралады. Шевченко сербест фикирлиги ичюн чар акимieti тарафындан пек къатты джезаланды.

Метиннинъ сайлама икяе этмесини азырланъыз: 1) Тарас Шевченко акъкъында; 2) Шевченконынъ «Кобзари» акъкъында. Бири-бирингизни динълеген сонъ, суаллернен денышингиз.

1840 с. «Кобзарь»де нешир этильген шииринден бир парча окъунъыз. Онынъ эсас фикирини къыскъа ве ачыкъ беян этинъиз. Сиз насыл тюшюнесинъиз, шаирни бойле сёзлер язмагъа не уятты? Олар насыл дуйгъуларнен ашлангъан?

Украина кедерленди
Онынъ такъдири ойле!
Кедерленди, агълады
Бала киби.
Ич кимсе оны къуртармай...
Казачество олеята,
Ватан, шан-шурет оле,
Бармагъа ич бир ер ёкъ.

(«Тараснынъ геджеси»)

1. Князьлыкъ деври залисининъ къайсы группасы акъкъында бильдинъиз? Оларны не фаркъ эте эди?

2. 17 а. залининъ къайсы группасы етекчи эди? О группанынъ аяты акъкъында нелер билесинъиз?

3. Вакъыт шерти сызыгъыны япынъыз, анда керекли тарихларны къайд этинъиз ве хронологик меселени чезинъиз.

Чернигов этрафындаки дагъларда 1821 с. алтын йылан ташы — Владимир Мономахнынъ назарлыгъы тапылгъан эди. Ихтимал, князь оны авгъа баргъанда джойгъандыр. О шей тахминен ерде къач йыл ятты? Оны къач йыл эвель таптылар?

4. Тарас Шевченко акъкъында нелер бильдинъиз?

Бу материал бугунки дерсининъ мевзусына аит мы? Келеджекте тарихчылар земаневий Украинанынъ къайсы группалары акъкъында икяе этеджеклер? Сиз озь къорантанъызны къайсы группагъа къошар эдинъиз?

Окъунъыз ве ресимлерни козьден кечиринъиз. Ашагъыдаки суаллерге береджек джевапларынъыз устюнде тюшюнинъиз.

19 а. къайсы украин къоранталары хайрие берювде мешур олдылар?

19 а. украинанынъ медений ве ичтимай аятынынъ чешит тюрю белли олувы баягъы бир акъча талап этти. Бу джумерт хайрие берген билим ве санат къоруйджылары кимлер эдилер, оларнынъ паранен къол тутмасы нетиджесинде, украин китаплары ве меджмуалары нешир этильди, украин спетаклери саналаштырылды, украин кечмишининъ ильмий тедкъикъатлары кечирильди, украин музейлери мейдангъа кельди, украин базар куню мектеплери, медений меркезлер иш корьдилер? Эджатларнынъ хатырасы нетиджесинде украин иш адамларынынъ адлары джанланды: Симиренко, Яхненко, Ханенко. Буюк келирлери олмакънен олар тек ходжалыкъ ишлеринен дегиль де, рухий омюрнен де мешгъуль

Инфанта Маргаританынъ ресими. Рессам Диего Веласкес.

олдылар. Оларнынъ параларына баягъы бир хастаханелер, окъув юртлары, Украинанынъ чокъусу шеэрлеринде ибадет эвлери пейда олды.

Замандашлары Василий Симиренконы «мешур, самимий украинлилер арасында «буржуй» адыны алып, украин ишинен тек гонъюльнинъ теренлиги ичюн дегиль де, озюнинъ джебининъ теренлиги ичюн де авесленди».

Богдан Ханенко зенааты боюнджа адлиеджи эди, даа яшлыгъындан санат эсерлерининъ топравунен меракъланды. Онынъ ичюн де, истифагъа чыкъкан сонъ, бутюнлей бу ишке далды. Онынъ мерагъына къадыны Варвара Николаевна — Николай Терещенканынъ къызы да разы олды. Арбий Авропа

девлетлери бойлап сеяат эткенде, къадын-къоджа, ресимлер, джамдан ясалгъан махсулатлар, паалы къумачлар сатып алдылар. Озюнинъ топравы ичюн акъыкъий инджини Богдан Ханенко 1912 с. Берлинде 17 а. рессамы Диего Веласкеснинъ «Инфанта Маргаританынъ портретини» сатып алды. Сонъундан онынъ шахсий топравы музейге чевирилди. Шимди о Богдан ве Варвара Ханенколарнынъ санат музейдир. Украина дюнья санаты эсерлерининъ зенгин хазинесидир.

Профессор Сергей Гиляров 15 а. италян устасы Педро Перуджионынъ ресими огюнде. Киев музейнинъ гъарп ве шаркъ санатынынъ фондындан — бу музей эвельден Богдан ве Варвара Ханенколарнынъ санат музейи эди. Гитлерджилер 1943 с. Киевни басып алгъан девирде, профессор Сергей Гиляров о музейни сакълагъан.

1. Кимлерни хайырпервер, бильги ве санат къоруджысы деп айталар?
2. Не ичюн Богдан ве Варвара Ханенколарнынъ иши дикъкъаткъа ляйыкътыр?
3. Не ичюн Сергей Гиляров музей ресимлерини сакълады?

Киевге барсанъыз Богдан ве Варвара Ханенколарнынъ музейне барыныыз. Сизде пек буюк теэсурат къалдыргъан санат эсери акъкъында икяе азырланъыз.

§12. ДЖЕНКЛЕР, СЕЯТЛАР, КЕШФИЯТ я да ТАРИХТА ВАКЪИАЛАР

Дерсте огренирсинъиз

1. Князь Игорьънинъ «Игорь полку акъкъында сѣз»юнде макътап язылгъан 1185 с. кыпчакъларгъа къаршы япкъан сефери акъкъында икяе этинъиз. 2. 18 а. энъ мешур украин сеятчысы Василий Григорович-Барский акъкъында икяе тизинъиз. 3. 19 а. сонъу — 20 а. башында янъы накълие ве алякъа васталары мисаллерини кетиринъиз, оларнынъ эмиетини анълатынъыз. 4. Земаневий кешфиятлардан мисаллер кетиринъиз.

Ресимни козьден кечиринъиз. Ресимде корьгенимиз, сизинъ фикиринъиздже, не вакъыт ве къаерде олып кече? Ресимде косътерильген шей вакъиа мы? Бу вакъианы ресимге чыкъармакъ мумкюн ми? Эр куньки аят эр даим шимдики киби эдими?

1. Тарихий вакъиа дегени недир, тюшюнип бакъынъыз. Онынъ ичюн: а) кечкен дерслерде насыл вакъилар акъкъында бильдинъиз; б) вакъиалар бири-биринден фаркъ эткен 3—5 аляметини айтынъыз; в) тарихчылар кечкен адиселер акъкъында насыл билелер, икяе этинъиз; 2. «Вакъиалар мезаты» адлы оюн ойнанъыз: дерслик саифелеринде кеткен вакъиалар акъкъында чокъча айткъан группа енъе. 3. Тюшюнинъиз, кунъделик ве ходжалыкъ аят, сеятлар, дженклер, кешфиятлар акъкъындаки икяелер адиселерге зенгин ве мефтюн этиджи олалармы. Сизлерге насыл вакъиалар акъкъында бильмек пек меракълы ола?

Не ичюн князь Игорь Святослав огълунынъ 1185 с. мувафакъиетсиз сефери эджатлар хатрасында къалды?

Игорь Святослав огълунынъ кыпчакъларнен олгъан дженк ве сефери акъкъында хатыра йылнаме саифеси. 1185 с.

12 а. украин ерлери кочебе халкъ олгъан кыпчакъларнынъ уджюминден азап чеккенлер. Оларгъа къаршы курешининъ азасы *Новгород-Северский князи Игорь* эди. 1185 с. о, агъасы Всеволод, торуны Святослав ве огълу Владимирнен кыпчакъларнынъ чёлуне ёнеп кетелер. Сефер пек яхшы азырланмагъан эди. Игорь кыпчакъларны гъафлетте къалдырмагъа истеди. Лякин энди башындан дженкнинъ планыны денъиштирмек керек олды, чюнки кыпчакълар тутушувгъа азыр эдилер. Биринджи кунь русичлер гъалебе къазандылар. Къыпчакълар чёллерге чекилип башладылар. Игорь тюшюнмейип оларынъ артындан кетмеге эмир берди. Онынъ ичюн рус гонъюллилери чёллерде юкъламагъа меджбур олдылар. Къыпчакълар исе тынчланмадылар: буюк кучь топлап, саба уджюмни башладылар. Сефер магълубиетнен екюнленди — ойле масхаралы магълубиет ки, онгъа ошагъанларыны Русь даа хатырлап оламай эди. Игорьнынъ бутюн ордусы эляк олды, о исе дигер князларнен эсирликке тюшти. Эгер шиирий сёзнинъ кучю олмаса эди, шуретперест князьнынъ яныкълы магълубиети, эджатларнынъ хатрасында чокъ вакъыткъа къаладжакъгына умют ёкъ эди. Иш онда ки, князь Игорьнынъ сеферини 12 а. сонъунда шаир макътап язгъан эди. Тарих шаирнинъ адыны сакълап къалмады, бу да онынъ ичюн «Игорьнынъ полку акъкъында сёз» адлы поэмагъа бираз гизлилик къоша. Бир чокъ мемлекетлернинъ бир къач несиль тарихчылары, тиль ве эдебият тедкъикъатчылары, шаирлер ве ресамлары поэманынъ тапмаджасыны тапмагъа истейлер. Ильмий тедкъикъатларда мытлакъ Игорьнынъ кыяфети, онынъ этрафы, къорантасы, джан-джигер достлары, душманлары суаль догъуралар. Шимди князь акъкъында башкъа эдиплерге коре чокъ язылгъан. Озь шан-шуретинен кимге де борджлу олса Игорь, гъалиба ойле де беллисиз къаладжакъ.

Метиннинъ планыны тизинъиз ве бири-биринъизге сёзлеп беринъиз.

Игорь Святослав огълу кыпчакъларнен олгъан дѣгюштен сонъ. 1880 с. Девлет Третьяков Галереясы, Москва. Виктор Васнецовнынъ ресими. Ресимнинъ устюнден ишлегенде, рессам тарихий музейнинъ экспонатларыны огрениди: къадимий теджхизатны, сияяны, урбаны ве ул. Сиз насыл тюшюнесингиз, не ичюн?

«Игорь полку акъкъында сѣз»юнден бир парча сайланъыз. Бу парчада тарихий вакъианынъ кетишаты акъкъында не шаатлыкъ эте, ве насыл бедий уйдурма бар?

* * *

Бу Игорь, шанлы князь,
Кучлю акъылынен багълады
Юрекли джесюрликнен тикледи,
Арбий рухунен толдырылды.
Озюнинъ джесюр полкларыны
Артындан алып кетти.
Къыпчакъларнынъ ерине
Рус топрагъы ичюн.

Вай князь Игорь де басты
Алтын зенгиге
Ве темиз чѣльнен кетти.
Кунеш къаранлыкънен
Онынъ ёлуны япты,
Боран къушларны уянтты.
Айванларны сызгъырыкънен
Йылкъыларгъа да урды.

* * *

Небит ёлларнен исе къыпчакълар
Улу Донгъа чапып кеттилер.
Арабалар яры геджеде гыйчылдайлар,
Санким къоркъкъан акъкъушлардай.
Игорь Донгъа ордусыны айдай,
Эндики беля ондан да агъырдыр
Эменлерде къушлар беклейлер,

Дереде къашкырлар ягъмурны
чагъыралар,
Без ренкли къарталлар чиякълап
Айван кемиклерине чагъыралар,
Тилькилер къырмызы къалкъанларгъа
уйдуралар.

* * *

Къызгъан окълар учалар,
Демир башларгъа къылычлар чынълай,
Полат мызракълар чатырдайлар

Таныш олмагъан чѣльде,
Къыпчакълар топрагъынынъ ортасында
Уруштыкъ бир, котеклештик де экинджи,

Учюнджиге, дженуб вакътына,
Игоръге байракълар ельпирейлер!
Аджыгъандан отлар ята,

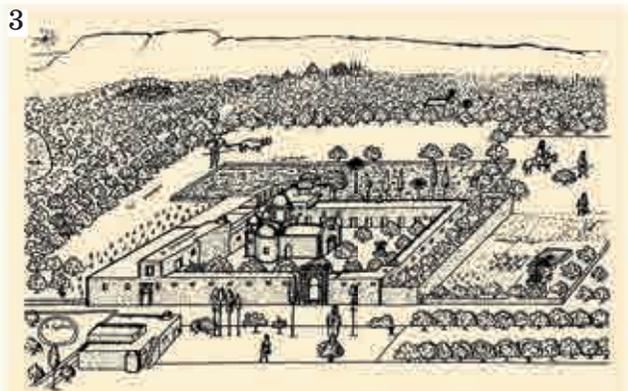
Терек эфкъярлыкътан ерге эгиле.
Нешесиз, агълалар, вакъыт кельди,
Руслар кучюни чёлъ къаппады!

Не ичюн сеятчыларнынъ шаатлыгъы кыйметли менбалар олар?

Эр бир девирлерде сеятлар дюньягъа «пенджерелер» ачкъанлар. Лякин сеятлар да агъыр ве хавфлы иш олгъан, онынъ ичюн де онъа тек къркъу бильмезлер адым аткъанлар. Адамларнынъ чокъусы бутюн омюр догъулгъан ерлеринде яшагъанлар. Эсасен сеятлар я алыш-вериш, я да арбий ишлернен багълы эдилер. Сеяткъа мукъаддес ерлерге кетмеге де арекет эткенлер.

Мешур украин сеятчыларындан бири Василий Григорович-Барский эди. Онынъ кичик кърдашы Иван (18 а. ортасы, белли Киев архитекторы) шаатлыкъ этти: «Василий яшлыгъындан эр шейнен меракълана эди» ве «дигер девлетлерни корьмеге истеги олгъан эди». Озь сеятыны о 1723 с. Львов шеэринден башлады, 1747 с. ватанына къайтмакънен битирди.

1. Юнанистаннынъ кгалелеринде кешишхане.
2. Мысыр девлетинде Каир шеэри. 3. Крит адасында кешишхане. В. Григорович-Барскийнинъ озь китабындан ресимлери.

Сеятчы, ят тарафларда корьгенини куньделигине тафсилятлы язып баргъан. Шу ёлдаки язылары 150 ресимлернен безетильген, о олгъан ерлеринде яшагъан халкъларнынъ омюри ве турмушы акъкъында тавсилятлы язып къалдыргъан. Махсус дикъкъатыны Григорович-Барский мимарий абиделерге, шеэр пекитмелерине ве керменлерге, эльбетте, ибадетханелерге ве кильселерге джелъп эткен. Ондан да гъайры о базарларгъа, сокъакълар ярыкъларына, шу ерли эалининъ кийимлерине дикъкъатнен бакъты.

Сеят этип, бир къач тиль: хусусан латин, арап ве юнан тиллерини огренген. В. Григорович-Барскийнинъ ёлдаки язылары даа о сагъ олгъанда мешур олгъан эди: парчалары джедвельнен таркъалып, энди о вакъыт окъуйджыларнынъ юксек баасыны алгъанлар. «Сеятларнынъ» метини биринджи кере къыскъартмаларынен 1778 с. Санкт-Петербуртта басылды. 19 а. сексенин-джи йылларында онынъ толу нешири, 4 джылтта ресимлеринен нешир этильди.

1. Дюнъя боюнджа сеят этмек ичюн В. Григорович-Барский нени бильмек ве нени япабильмек керек эди? 2. Хатырланъыз, озюнден сонъ Украина акъкъында малюматлар къалдыргъан къайсы чет эль адамлары акъкъында бильдинъыз? 3. В. Григорович-Барский акъкъындаки икяе эсасында, серлеванынъ адына кирген суальге джевабынъызны къыскъа ве ачыкъ беян этинъиз.

19 а. сонъу — 20 а. башы кешфиятлар адамларнынъ омюрине насыл тесир эттилер?

19 а. экинджи ярысында — 20 а. башында Украина халкъынынъ аятында муим денъишмелер олып кече. Ве о энъ эвеля янъы, тез, комфортлы накълиенинъ ве малюматны янъы усулларнен узакъ месафеге йибермесинен багълы эди. Тамам о девирде биринджи демир ёллар: гъарпта «Перемышль — Львов» 1861 с. ве дженюпте «Одесса — Валта» 1885 с. олдылар. О йыллары джемаат накълиеси де юксек севиеге котериле: асырларнынъ арасында атлыкътан гъайры (атларгъа екильген вагон), элетротрамвай да ишлетилип башланды. Украинада биринджи ойле трамвай 1892 с. Киевде Александровская сокъагъында ишлеп башлады (шимди Сагъайдачный сокъагъы). Бир къач йылларда трамвай Львовда ве Екатеринослав (шимди Днепропетровск) да пейда олды. 1905 с. Киевде электро-канат ава ёлу — финикулёр ишлеп башлады.

1891 с. язында Одессанынъ таш тешеме ёлундан — Деребасовскаядан — биринджи кере бу куньгедже корюльмеген атсыз файтон кечти.

Электротрамвайнынъ биринджи чалышып башлагъан айлары. Биринджи ёлу «Чарлар мейданы — Александров мейданы» (Авропа — Контрактовая).

Киев финикулёры.
20 а. башы.

Бизим девлетимизде (Украинада) «Панар-Левассор» маркалы биринджи машина эди. Бу машинанынъ саиби оны Франсадан кетирди. Бир къач онйыллыкълардан сонъ «оюнджакълардан» автомобиллер ишанчлы арекет вастасына чевирильдилер. Меракълысы шу ки, Украинада озь автомобиллерининъ ишлеп чыкъарувы тек 1960 с. башланды, Запорожье шеэриндеки заводнынъ конвейеринден биринджи «Запорожец» чыкъты.

1. «Панар-Левассор» атомобильнинъ корюниши. 1897 с.

2. ЗАЗ-965 «Запорожец» нинъ биринджи несили. 20 а. 60-ынды йыллары.

3. 19 а. 80-инджи — 90-ынды йыллары. Телефон.

Украинанынъ шеэрлеринден Одессада биринджи телефон багъы къурулды. Бу 1882 с. олды. Келеджек йылы Киевде, Крещатикте, швейцариялы иш адамынынъ ресторанында — биринджи теле-

фон аппаратлары пейда олды. Кельгенлер телефоннен сымарыш этмелери ичюн, зал ве ашханенинъ арасында багъ къурулды.

20 а. башындан девлет учакъ къуруджылыгъында биринджи адымларыны япа. Бу сананынъ илерилемеси Киев шеэри ичюн махсус эмиети бар эди. Тамам шу ерден Украинада къурулгъан учакълар биринджи кере авагъа котерильди. 1910 с. биринджи кере Александр Кудашевнинъ озю къургъан К-1 учагъы бензин моторынен бир къач он метр учты.

Игорь Сикорский мешур Киев конструкторы эди. Кудашевтен он кунъден сонъ, 21 яшлы Игорь Сикорский 250 метр учты. 1913 с. Сикорский о девирде энъ буюк олгъан «Илья Муромец» учагъыны кешф этти ве «Петербург — Киев — Петербург» маршрутынен учкъан сонъ, акъикъый янъгылыкъ олды.

1. А. Кудашев озь учагъында.
2. «Илья Муромец» учагъы.
3. И. Сикорский «Илья Муромец» учагъынынъ дюмени башында.

1. Ким? Не? Насыл? Не вакъыт? сёзлеринен башлангъан 3—5 ве эки Не ичюн? сёзюнен башлангъан суаль тизинъиз. Невбетнен оларгъа джевап беринъиз? Къомшу раледе отургъан сыныфдашларынынъизнен айтылгъан иджат этильмелерге не сильтем бергени акъкъында тюшюнинъиз. Бу иджат этмелер инсаньет такъдирине насыл тесир этти? Кечмишинъ тедкъикъатчыларына не ичюн иджат этмелернинъ тарихыны бильмек пек муим? Озь фикиринъизни сыныфынъызгъа айтынъыз. Эписи гъаелерни «топланъыз» тахтада язып, тарихны бильмек ичюн, иджат этильмелернинъ эмиети акъкъында нетидже чыкъарынъыз.

Къыскъа земаневий икяе (4—5 джумле) тизинъиз: 1) демирёл накълиетнинъ; 2) автомобиль къурулышынынъ; 3) учакъ къурулышынынъ; 4) телефон багъы инкишафы акъкъында. Сиз насыл янъы сёзлер, яни неологизмлер ишлеттинъиз? Тюшюнип бакъынъыз, не ичюн оларнынъ чокъусы дигер тиллернинъ сёзлеридир.

1. Тарихта неге «сефер» дейлер. Ойле вакъиа мисалини кетиринъиз.
2. Вакъыт шертини сызынъыз, косътерильген тарихларыны къайд этинъиз ве хронологик меселени чезинъиз.

В. Григорович-Барскийнинъ мукъаддес ерлерге сеяаты къач йыл девам этти? Онынъ башлангъанындан къач йыл кечти?

3. Кечкен асырнынъ 5—10 муим кешфиятларыны айтынъыз.

4. Техника ве иджат этмелер не вакъыт тез таркъалды — къадимий заманлардамы я да бизим кунълеримиздеми? Не ичюн?

Сизинъ фикиринъиздже, тарихчылар ичюн сеферлер, урушлар, сеяатлар, я да иджат этювлер акъкъында бильмек муим мы? Не ичюн? Сизинъ фикиринъиздже, инсаниетнинъ биринджи иджат этюви не олды? Бу иджат этюв акъкъында алимлер насыл бильдилер.

Окъунъыз ве ресимлерни бакъынъыз. Суаллернинъ джеваплары устюнде тюшюнинъиз.

1951 с. Украинада Сергей Лебедевнинъ рехберлигинде Авропада биринджи электрон эсаплав машинасы — компьютер яратылды. Ресимдеки электрон-эсаплав машинасы 1952 с. ясалды. Огдеки планда идаре этюв пульти (шимди онъа клавиатура дейлер), компьютер озю исе демир ве фанер долафларында арттаки планда косътерильген.

1951 с. Украин телевизионынынъ башланмасы эди: Крецатикте (Киевдеки) ихтисасий (профессиональ) телемеркези ишлеп башлады. Ресимде сагъдан биринджи кутълевий телевизор КВН-49. Онынъ къаралы-безд экраны бир авуч киби эди. Онынъ косътермесини буюльтмек ичюн, экранынынъ огюне арттыргъан (буюльткен) линза къоя эдилер ве джамларынынъ арасына темизленген сув тёке эдилер.

■ Ресимлердеки тасвирлер сизни тааджиПЛендирдилер ми? Ненен? Сиз озюнъизге «эвельки компьютер» ойле ольчюнен олгъаныны тасавур этер эдинъизми? Не ичюн Украина янъы технологияларнынъ инкишафында озь эмиетини джойды, сиз насыл тюшонесинъиз?

§13. АЯТИЙ ОТЪМЕК я да КИЕВ РУСИНИНЪ ДЕВИРЛЕРИНДЕ АДИЙ ОМЮР

Дерсте огренирсинъиз

1. Биринджи шеэрлер ве оларнынъ къурулып башланувы акъкъында икяе этмек. 2. Къадимий замандаки шеэр ве койлернинъ кунъделик аятынынъ хусусиетлерини бельгилемек ве бугунькинен кыясламакъ. 3. Киев Руси эалисининъ урбаларыны тасвир этмек.

Киев Руси заманындаки ве бугуньки ханелернинъ ресимдеки тасвирини козьден кечиринъиз. Бу ресимде бир олгъан ве фаркъ эткен 5 аляметни тапынъыз. Украин турмушында бинъ йыл кечкен сонъ эмиетли не денъишти, онынъ акъкъында нетидже чыкъарынъыз. Сиз насыл тюшонесинъиз, не ичюн?

«Киев Руси» раатлыкъ багъчасында къадимий эвнинъ (янъыдан) гъайрыдан къурулувы. (Копачев кою, Обухов районы, Киев виляети).

1962 с. Чернигов вил. Калюжницы коюндеки эв. «20 а. 60—70-инджи сенелерининъ Украин кою экспозициясы». Пирогово-да халкъ мимарджылыгъы ве турмушы Украина Миллий музеи.

Къадимий заманларда Украина топракъларындаки шеэрлер насыл эдилер?

Макетте: Болюв ве Детинец. «Къадимий Киев». Украинанынъ Миллий тарих музеинден.

9—10 аа. эджнебийлер украин ерлерине «Градлар девлети» деп айткъанлар. «Градлар» — агъачтан къурулгъан къалелер олгъан. Пекитильген (сарылгъан) ерлешмелер кет-кете шеэрлер олгъанлар. Буюк шеэрлер учь къысымдан ибарет олгъан. Олардан бири — детинец. Шеэрнинъ чокъусы юксекликте ерлешкен ве диварларнен, обаларнен, эндеклернен кучьлештирилген бу къысымы къале олгъан эди.

«Детинец»нинъ ичинде князьларнынъ ве боярларнынъ азбарларыны къургъанлар. Русь чокъунгъан вакъытларда тамам бу ерде муим кильселер ве ибадетханелер къурулгъан. Детинецтен ашада болюнме башлангъан. Тамам бу ерде

эснафчылар ве базиргянлар яшагъан, бу ерде алыш-вериш мейданы олгъан, чокъ сайылы кильселер ве кешишханелер олгъан эди. Шеэрнинъ дживарында эснафчыларнынъ белли бир зенаатлары олгъан — сепиджилер сув тарафында ерлешкенлер, чельмекчилер — балчыкъ чыкъкъан ерде ерлешкенлер.

Киев Подолынынъ къурулышы. 11 а. Адамлар яшагъан мааллелер. Гъайрыдан къурув макети.

Къадимий шеэрлерде биналар сыраларнен ерлештириле эдилер. Оларнынъ араларында — сокъакъ къалдыра эдилер. Сокъакъларнынъ ёнелиши ер рельефинен сыкъ багълы эди. Олар алыш-вериш мейданынынъ, шеэр къапуларынынъ я да детинецнинъ янларында бирлеше эдилер. Меркезий сокъагъы шеэр дживарынынъ баш къапусындан детинецгедже девам эте эди. Сокъакъларыны агъачтан ясалгъан табанлыкъларнен төшей эдилер.

10 а. Подолда яшагъан киевли адамнынъ мескени. Гъайрыдан къурув. Тик мердивеннен галереягъа котериле, ондан ханенинъ ичине кирмек мумкюн. Солда, кошеше, соба ятакънен, диварларынынъ бойларында агъачтан ясалгъан отургъычлар. Ашагъыдаки ханелерни килер сыфатында къулангъанлар.

Шеэрлерде чокъусы эснафчылар яшай эдилер. Шеэрлернинъ эалиси чокъусы алыш-веришнен огърашкъан. Буюк шеэрлерде князьларнынъ къоранталары, боярлар, гонъюллилер, дин адамлары яшагъан эдилер.

1. Киев детинец къысылларынынъ пекитмелеринден бирининъ иншааты.
2. Бояр ве князь сарайларынынъ къурулышы. Князь Владимирнинъ Киев детинецининъ гъайрыдан къурув (фрагменти) парчасы. Украина Миллий илимлер Академиясынынъ Археология Институтынынъ музеинден.

Эски заманларда эвлер къурулмасы ичюн буюк олмагъан топракъ арсалары айыргъанлар. Шеэрлилер озь эвлерини азбарнынъ бир кошесинде ерлештиргенлер. Булар эсасен бир одалы, чамур табаны олгъан, ерде оюлып япылгъан мейданы 18—20 м² олгъан биналар эди. Ходжалыкъ одалары да: асмалар, аранлар, ахырлар да къургъанлар. Барлыкълы-зегинлернинъ къургъан азбарлары, эльбетте, мухтешем бол-сал эди. Князьлар ве боярлар эки къатлы, чокъ одалы сарайларда яшагъанлар.

Князьларнынъ сарайларында, боярларнынъ мухтешем эвлеринде эр вакъыт шаматалы эди. Бу ерде гонъюллилер, хызметкярлар бош-бошуна чапкъалайлар, сарай хызметкярлары топлашкъанлар. Бу ерден эмирлер берильген, махкеме ве идаре эткенлер. Бу ерге бергилерни кетиргенлер. Князь эвининъ буюк кенъ залларында сыхъ-сыкъ зияфетлер кечирильген.

1. Гъайрыдан къурув-макетлерининъ ресимлерини козьден кечиринъиз, оларда метинде айтылгъан шеэр къуруджылыгынынъ унсурларыны тапынъиз. 2. Метиннинъ мундериджеси боюнджа 3—5 суаль тизинъиз, невбетнен оларгъа джевап беринъиз.

Метиннинъ ве ресим-иллюстрацияларнынъ эсасында къадимий Киев сокъагынынъ ресимини сызынъиз.

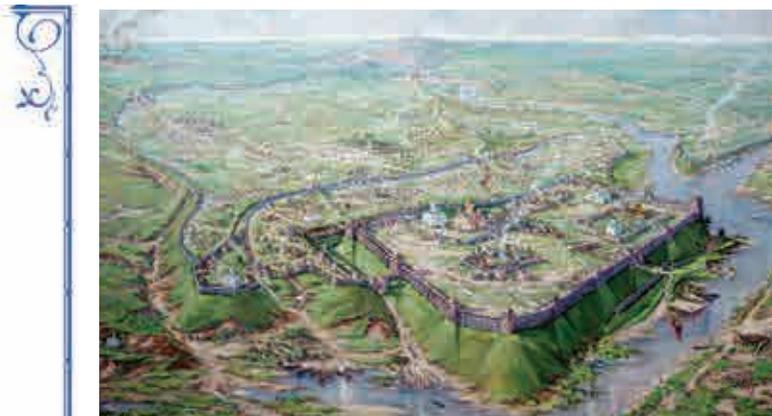
Менбадан алынгъан парчадан ве ондан сонъки суаллерден файдаланып шааты эджнебий сеятчы олгъан зияфет акъкъында икяе тизинъиз.

«Уйлелик ашалгъан заманда пек чокъ алтын ве кумюш савутар, балабан кумюш алтыннен къаплангъан чанакълар, балабан ве уфакъ къаделер. Тек ашайт емеклери: кийик тавукълар, къазлар, акъкъушлар, турналар, дагъ тавугъы, гогерджинлер, тавукълар, тавшанлар, сыгъын эти, кийик домуз эти, бузавлар эти, огюз эти, чешит тюрлю ичимликлер: шарап, темиз бал, бибернен пиширильген квас. Акъшам ярыгеджегеджек зияфетленгенлер, гусли ве къавалларда чалып, пек буюк достларнен ве кулькунен эглендже, оюн, йырлар. Шыр-сув терлеп пек чокъ ашчылар ве хызметчилер тарелка ташып чапкъалагъанлар, дигерлери исе яваш-яваш терден арынмакъ ичюн ельпазелерни салландыргъанлар ...»

■ Зияфет акъкъында икяе сизде насыл теэсурат къалдырды? О девирдеки емеклер акъкъында нелер бильдинъиз? Байрам насыл кечкен? Ойле зияфетни о девирде ким япып олур эди?

Ресимлер-иллюстрацияларны козьден кечиринъиз, умумий даиреде суаллернинъ муакемесинде иштирак этинъиз.

■ Къадимий шеэр ве койнинъ гъайрыдан-къурув тасвирини козьден кечиринъиз. Къурулушнынъ къайсы хусусиетлери дикъкъатны джелъп этелер? Койни шеэрден не фаркъ эте? Бу фаркълар сѣзлернинъ манасында насыл акс этильгенлер? О девирде насыл къурулуш мальземеси ишлеткенлер?

Эски заманларда койлюлер насыл яшагъанлар?

О девирдеки Русь эалисининъ буюк къысмы пекитильмеген ерлешмелерде, яни койлерде яшагъанлар. Къадимий койде 15—20 дане тахтадан къурулгъан мескенлер олгъан.

Мескенлерни русичлер 30—80 см, кимерде даа терен топракъ-къа оюп къургъанлар, онынъ ичюн оларгъа ярысы ерде олгъан эвлер дегенлер. Бойле мескенлерде къынтавлы олгъан, олар тез къызгъанлар, къышта сыджакъны чокъ вакъыт сакълап туткъан, язда исе салкъын олгъан. Эвнинъ кошесинде чамур, я да таштан ясалгъан оджакъ олгъан, онынъ тютюни я къапыдан, я да бир кичик пенджеренден, я да тобан тавандан чыккъан.

Койлюлер арпа, джылап, сонъра исе чавдар ве богъдай осьтюргенлер. Зарзаватлардан туруп, къапыста, къара туруп, хыяр, чюкюндюр, хавуч, нохут, согъан ве сарымсакъ осьтюргенлер. Багъларда вишне, эрик, алмалар оськен. Айванлардан — балабан бойнузлы айванларны, эчкилерни, къойларны, домузларны остюргенлер. Ходжалыкъта ярдымджылар огюзлер ве атлар олгъан. Дагъларнынъ арасында яшап, русичлер бинъйыллыкъ авджылыкъкъа ве балыкъчылыкъкъа сайгъысызлыкънен бакъкъанлар: Дагъ балджылыгъыны да бильгенлер. Ав ве дагъ балджылыгъы тек къошма махсулат алмагъа ярдым этмейип, тери, бал, балавуз, паалы олмагъан малларны русичлер къомшу халкъларына саткъанлар.

Бир къач исим, сѣфат фииль тапынъ, олар сизге окъугъанынъызнынъ мундериджесини аныламагъа ярдым этер.

Киев Руси девринде зийнетли урба насыл олгъан?

Князьларнынъ байрамлыкъ урбасы. Шеэр къадынлары байрам урбасындадалар. С. Васинанынъ гъайрыдан сызувы.

Барлыкълы шеэрлилер-боярлар ве гонъюлли аскерлер паалы урба кийгенлер. Олар узакътан кетирильген басмалардан, курк ве териден тикильген, паалы зенгинликлернен зийнетленген. Князьларнынъ плащлары, эльбетте, зенгин ве ихтишам олгъан. Оларны паалы, гюль-гюли юн басмадан тиккенлер. Бойле плащларнынъ четлерини алтын ленталарнен безетип тиккенлер, паалы куркнен ёлакъ тикильген, ашасы алтын тикишнен, устюне тикильген алтын ве кумюштен сюслемелернен безетильген. Князьларнынъ костюми даа плащтан да гъайры, паалы басмадан усть кольмеги, иштан, чызмасы, яхшы ишленген, боялангъан териден япылгъан. Къадимий Рус костюмлерининъ ваджип элементи кольмек эди. Кольмекни койлюлер де, князьлар да кийгенлер. Князьларнынъ къадынлары ве зенгин шеэрли къадынлар кольмеклернинъ устюнден ойле де узун усть урба-туник шекильдеки бичимде, кольмек олгъан. Къадын урбаларыны къушакълар толдургъан. Барлыкълы къадынлар сюслемелери алтын ве кумюш зынджырчыкълар, герданчыкълар, сыргъалар севгенлер.

Акъайлар ве апайлар кийип юрген сыджакъ усть урбасы тулуп ве свита эди. Князьлар, боярлар, зенгин гонъюллилер ве базиргянар сансар, агъач сансары тулупларында юргенлер, адий шеэрлилер ве койлюлер — аювнынъ, къойнынъ ве эчкининъ терисинден тикильген урбада юргенлер.

1. Метинни абзацларнен окъунъыз. Гъайрыдан сызылгъан ресимлерде бизим эджатларымызнынъ урбаларындаки элементлерни (къысымларыны) тапынъыз. Метинде сизлер ичюн насыл янъы сёзлер кирген?
2. Тарихчылар ве рессамлар Киев Руси залисининъ урбасыны гъайрыдан сызгъанда насыл тарихий менбаларнен фајдаланалар, тюшюнип бакъынъыз. Шимдики заманда о девир урбаларынынъ къайсы къысымларындан фајдаланалар?

1—2. Шеэрдеки ве койдеки аят акъкъында план боюнджа икяе этинъиз:

1. Шеэрлер насыл мейдангъа кельди? Оларнынъ къурулышлары ичюн озюне хас насыл хусусиети бар?
2. Шеэрлерде кимлер яшагъан? Онынъ залиси ненен огърашкъан?
3. Кой шеэрден ненен фаркъ эткен? 1289 с. койлюлер насыл яшагъан?

3. Вакъыт шерти сызыгъыны сызынъыз. Онда керекли тарихларны къайд этинъиз ве хронологик меселени чезинъиз.

1955 с. Киев шеэринде археологик къазылмалар япылгъанда Владимирская сокъагъында 13 а. аит бир эв тапылды, онынъ оджагъынынъ янында ичинде алтын юзюк, билезлик олгъан гугюм сакъланып къалгъан. Бу ильванлар хазинеде къач асыр ятты? Олар тапылгъанына къач йыл кечти?

4. Киев Руси девринде шеэрлилер ве койлюлер залиси насыл урба кийгенлер?

Киев Руси шеэрлерининъ ве койлюлернинъ кунъделик аяты акъкъындаки икяе меракълы олдымы? Сиз даа не акъкъында тафсилатлы бильмеге истер эдинъиз? Эписинден пек сизни не айретлендирди?

Кягъыттан къокъла ясанъыз. Онъа князьлыкъ деврининъ эркек ве къадын урбаларынынъ ресимлерини сызынъыз.

Окъунъыз, суаллерге бериледжек джеваплар устюнде тюшюнинъиз.

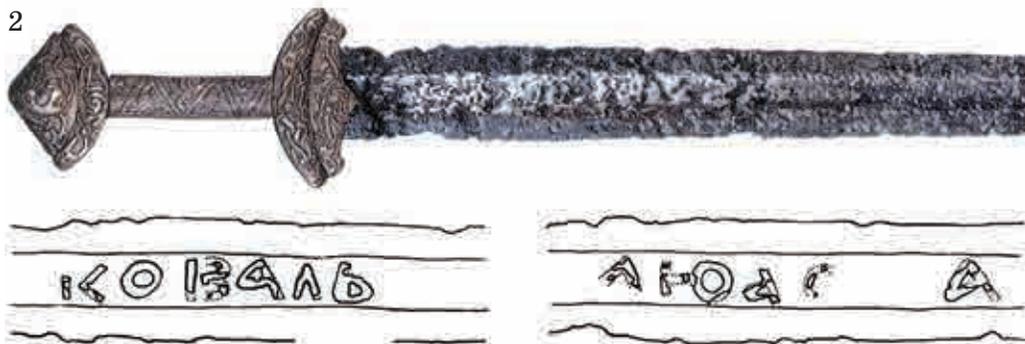
Шеэрлерде эснафчыларнынъ чешит зенаат саиплери — чельмекчилер, териджилер, демирджилер, тюфекчилер, дюльгерлер, исар япыджылар, ташёнувджылар, джамджылар, къуюмджылар — «алтын, кумюш ве бакъыр ишлерининъ демирджилери — усталары яшагъанлар».

Алимлернинъ эсаплагъанларына коре Киев Русининъ залиси 70-тен арткъач эснафчылыкъ зенаатынынъ устасы олгъан. Сонъ дереджеде маден ишлев эснафчылыкъ пек кенъ даркъалды. Русь ерлеринде демирджилер 150-ден зияде эснафчылыкъ алетлери, сила, эв турмушынынъ предметлери киби махсулатларны ясагъанлар. Демирджилер, демир ишлевининъ — дёгюльме, къайнакъ (сварка), къайрав, пердалама ве башкъа зенаатларны мукеммель огренген эдилер.

Демир ишлев зенаатынынъ энъ даркъалгъан тюрю — бу бедий тёмке эди. Къадимий рус усталары пек чокъ шейлерни — кичик дёгмеден кильсе чанъларынаджек тёмкенлер.

Махсулатларны чокъусы къакъмалы алтын ве кумюшнен сюелегенлер. Бу ишлемелер шойле япылгъан: къыздырылгъан демирде кескин къалемнен ресим япкъанлар, ондан сонъ онъа алтын я да кумюш тель ургъанлар. Ильванлардан пек мот билезликлер, ташлы юзюклер олгъан.

Чельмекчилик те джиддий иш олгъан. Ерли чельмекчилер чамурдан бала оюнджакълары ве башкъа чокъ шейлер ясагъанлар. 10—11 аа. шеркер шербетинен къаплангъан кираметчиликни ясамагъа огренгенлер. Айтылгъан эснафлардан гъайры башкъа эснафлар да инкишаф эткен: кемик, агъач, таш ишлев, тола ве киреч ясав, тикиджилик, аякъкъапчылыкъ, тери ишлемеси, токъумаджылыкъ ве ил.

1. 12—13 аа. Русь усталарынынъ алтын ильванлары. Колтлар ясамакъ ичюн савутлар.

2. Киевнинъ этрафында тапылгъан 11 а. къылычы, «Демирджи Людота» деп язылгъан.

■ 1. Къылыч устюндеки языны окъунъыз. Бойле ядикярлыкълар не акъкъында шаатлыкъ эте. 2. Колтлар къуймакъ ичюн ясалгъан савутны козьден кечиринъиз. Бу ильванлар насыл ясалгъан, аньлатынъыз.

■ «Никита Кожемяка» адлы украин масалыны окъунъыз. Дерсиниъ метининде насыл тарихий малюмат бу фольклор менбасыны тасдыкълай? Бу масал не вакыт яратылгъан, сиз насыл тюшюнесиз?

§14. **ЕР ЮЗЮНИНЪ БУТЮН КОШЕЛЕРИНДЕ БИЛИНГЕН ВЕ ЭШИТИЛЬГЕН** я да **КИЕВ РУСИНИНЪ ЭМИЕТЛИ ВАКЪИАЛАРЫ**

Дерсте огренирсинъиз

1. Киев Русининъ белли князьлары ве муим вакъиалары акъкъында, язма тарихий мебаларны къулланып, икяе этинъиз. 2. Христианлыкънынъ киритильмесинен багълы, аятта олып кечкен денъишмелер акъкъында мисаллер кетиринъиз. 3. Харитада тапып, биринджи князьлар ве Улу Владимир девринде Русь ерлерини косътеринъиз. 4. Муим вакъиаларны хронологик, бири-бири артындан кельгенини бельгиленъиз.

Ресимлерни козьден кечиринъиз. Князь Владимирге 1853 с., яни вакъиа олып кечкен озь адыны мешур эткен 865 йылдан сонъ эйкель къоюлгъаны не акъкъында шаатлыкъ эте? Бу эйкель не ичюн денъишмейип бу куньгедже сакъланып къалды? Владимир Русьни чокъундыргъаны нени косътере? Эйкельнинъ къоюлгъаны 150 йылдан арткъач деп нетидже чыкъармагъа насыл шаатлыкъ эсас бере?

Христианлыкъ

— *учь танърыннынъ бирлигине иман — Баба танъры, онынъ огълу Мусагъа, ве Мукъадес Рухкъа инанч.*

Бизанс (Византия) — пайтахты Константинополь (шимди Истанбул), русичлер оны Чар шеэри деп айткъанлар). О девирде кучлю бир девлет, ерлери Къара денъизнинъ дженюп ялы боюнда яйылгъан. Русь ве Бизанснынъ энъ эвеля алыш-вериш багълары олгъан. Тамам Бизанстан *христианлыкъ* Украинагъа кельген.

Язылы менбалар Киев Русининъ биринджи князьлары акъкъында насыл малюматлар къалдырды?

*Олегнинъ Чарградга япкъан сефери. Йылна-
менинъ саифеси.*

Киевнинъ эсасы къоюлгъандан бир къач асыр сонъ, онда ве онъа (Киевге) якъын олгъан ерлерде Кийнинъ эджатлары укюмдарлыкъ эттилер. Киев князьлыгынынъ о къадимий деври акъкъында язылы менбалар аман-аман къалмады. 882 с. Киевде укюмдарлыкъны князь Олег озъ къолуна алды. О, Шимальден, Новгородтан кельди, озюнен пек яш огълу **Игоръни Рюриковичлер** сюлялесинден алып кельди. Онынъ адындан 30 (отуз) йыл укюмдарлыкъ этти. Онынъ фаалиети акъкъында догъру малюмат ёкъ, тек Бизанскъа къаршы 2 (эки) мувафакъетли сефери акъкъындан гъайры, йылнамеджи келеджек несиллер ичюн Олегнинъ анълашылмагъан олюми акъкъында эфсане къалдырды. Тыслымджы-табиплер онъа эвельден озъ атындан оледжеги акъкъында айталар. Хиянетликни эшитип, Олег арбий сеферлерден ред эте, лякин озъ аты ольгендже, оны айбетлемеге эмир этти. Бир къач йылдан сонъ аты ольгени акъкъында онъа хабер эттилер. Князь атынынъ кемиклерини бакъмагъа ниет эте. Атнынъ баш кемигинден йылан чыкъып Олегни тишлей. Айткъанлары киби йыланнынъ тишлеви Олегни олюмине алып кельди ве онынъ адыны хиянет саиби — яни илерини коръген ады берильди. 912 с. Олегнинъ олюминден сонъ, Игорь Киевнинъ бутюнлей князи олды. О девирден Киевде Рюриковичлер сюлялесининъ князьлары укюмдарлыкъ япты. Игорънинъ мирасчылары къадыны **Ольга** ве **Святослав** олдылар.

Метинде язылгъан князьларнынъ адларыны айтынъыз. Эр бири акъкъында джумле тизинъиз.

Йылнамеден бир парча окъунъыз ве суальге джевап беринъиз.

«Олег ве Игорь Киев дагъларына кельдилер. Олег бу ерде Аскольд ве Дир — экиси князьлыкъ эткенлерини бильди. Аскерлерини къайыкъларда

къалдырды, башкъаларыны артта къалдырып, Озю озенининъ ялысына кельди, къолунда кичик Игорььнен ... ве Аскольднен Дирге эльчилерни йиберди... Аскольднен Дир кельдилер. Къалгъан аскерлернинъ эписи къайыкъларындан атлап тюшип, Олег, Аскольд ве Дирге: «Сиз экинъиз де не князьсыз, не де князьларнынъ сюлялесинден оласынъыз? Мен исе Рюриковичлер сюлялесинденим. — Бу ерде Олегни котерип чы-къардылар. — Бу — Рюрикнинъ огълудыр». Аскольд ве Дирни ольдюр-дилер ... ве Олег тахткъа отурып, Киевде князьлыкъ этип, ве «бу шеэр рус шеэрлерининъ анасы олсун», деди.

■ Йылнамеджининъ насыл шаатлыкълары сизинъ фикиринъиздже эфсаневий табиятны косьтерелер? Акъикый факт деп не сайыла? Киев тахтына Рюриковичнинъ сюлялеси насыл отурды?

Йылнамедеки саифеден Олегнинъ 907 с. Бизанскъа эткен сеферини козьден кечиринъиз. Олег чаресини тапып, бизанслылар денъиз бойлап, зынджыр чекип, Константинополь корьфезини ве лиманыны тоскъанларыны насыл бильди?

Менбалар княгиня Ольга акъкъында не айталар?

Къыраличе Ольга Украинанынъ 1000 йыл-лыкъ тарихында девлет башында тургъан егяне къадындыр. О, Киевде 945 с. укомдарлыкъ этип башлады. Бизансенен барышыкъ алякъаларыны тиклемек ичюн, Бизанс императорлыгъынынъ пайтахты Чарградкъа сефер япты. Тарихчыларнынъ фикириндже бу 957 с. олып кечти. Бу тарихны Бизанс императорлыгъынынъ айткъаны боюнджа, бу вакъианынъ иштиракчиси, Константин Багрянородный, русс къыраличесинен олгъан эки императорлыкъ корюшюви акъкъында хатырлав къалдыргъан, тек йылыны дегиль де, атта корюшювлер олгъан афтанынъ куньлерини де язгъан. Ойле этип 957 с. язында Ольга Бизанскъа ёл ала. Къыраличенинъ эльчилиги баягъы бир темсилий эди: 100 урьметли адамдан ибарет эди. Аскерлер, хызмечилернен бирге Ольганынъ маиети аман-аман бир бучукъ бинъ адам олгъан. Ольганынъ Бизанскъа бар-

Император

— чоқъ халкъларнынъ топракъларында мейдангъа кельген, буюк бир девлетнинъ саубидир.

Киевде къыраличе Ольганынъ эйкели.

масынынъ себебини, йылнамеджи онынъ христианлыкъ динине дёнмекни коре. Йылнамеде айтылгъанына коре, къыраличе Ольга Константинопольге келип Христианлыкъкъа дёнди ве онынъ ватфиз бабасы Император озю олды. Лякин земаневий тарихчы-алимлернинъ чокъусы Ольга Константинопольге энди ватфизленип кеткен эди деп саялар. Бу Ольгагъа император тарафындан косътерильген юксек севиiede къаршылаудан анълашыла.

Йылнамеджи ичюн къыраличе Христиан топрагъынынъ мудждеджиси, кунештен эвель аткъан танъ, адем огюнде кок парылдысы, чюнки христианлыкъны девлет дини сыфатында онынъ торуны — князь Владимир Святослав огълу киритти. Ольга — православ христианлыкъта энъ урьмет этильген Азизлердендир.

Метин планыны суаллер шекилинде тизинъиз ве метинни бири-биринъизге айтынъыз.

Окъунъыз, ресимлерге бакъып джевап беринъиз.

971 с. Святослав Бизанс императорынен корюшкен девирде йылнамеджи корьгенини язгъан ве рус князининъ къыяфетини тасвир эткен: «Святославнынъ бою пек алчакъ дегиль, юксек те дегиль, къашлары чатал, козьлери ачыкъ мавы, пантибурун сакъалсыз, къюю пек узун сачлары ве мыйыкълары. Онынъ башы бютюнлей таз эди, лякин бир тарафтан бир парча сач асылып тура — белли бир сюляленинъ бельгиси. Эм сеси къатты, кокусиси кенъ, вуджудынынъ баш къысымлары бири-бирине нисбетнен мутенасиптир. Корюнюштен о серт ве кийиктир. Онынъ бир къулагъыны алтын сыргъа яраштыра. Онынъ устюндеки урба беяз олып тек темизликнен айырылып тура».

1

2

1. Святослав. Гъайрыдан сызылгъан ресим.
2. Святославнынъ Бизанскъа якъган сефери акъкъында язылгъан саифе. Ресимлерде: Императорнынъ мушавереси, эльчилер Святославкъа кылыч багъышлайлар ве Бизанслылар бергилерини тёллейлер.

Бизим йылнамеджи де Святослав акъкъында хабер къалдырды: «О, озю джесюр ве енгиль эди, пардус киби юрип чокъ дженк эткен. Артындан

КИЕВ РУСИ

- Олег князьлык эткен девирнинь сонъунда Киев Руси (912 с.)
- Икметли Ярослав князьлык эткен девирнинь сонъунда Киев Руси сынъырлары (1054 с.)
- Киев князьларынынь буюк сеферлери
- Бизанс топраклары

120
километр

©В.Власов

Пардус — леопард, барс.

йил» — деп айткъан.

■ Йылнамеджи ве бизанс хроникаджысынынъ къязыгъа мунасебетлери насыл? Не ичюн ойле тюшюнесинъиз? Менбалар Святославнынъ насыл табиат чизгилери акъкъында айталар? Джевабынъызны, метиндеки парчаларнен тасдыкъланъыз. Хроникаджынынъ тасвирлеви ве Святославнынъ сызылгъан портретинен тенъештиринъиз: рессам менбалардаки малюматларны догъру муджесем эттими?

Не ичюн князь Владимир Святослав огълуны Улу деп айталар?

Святославнынъ огълу — князь Владимир буюк князлыкъ тахтына 980 с. отурды ве девлетнен 35 йыл укюмдарлыкъ этти.

Князь, русс укюмдарлары арасында биринджи олып, дженкчи-князь дегиль де, онынъ укюмдарлыкъы девринде муим вакъиалар олып кечкен икметли укюмдар сыфатында макътап язылгъан. Бизим кунюмизгедже сакъланып къалгъан дестанларда Владимир Къырмызы Кунеш, джесюр Русич-пельванлары Илья Муромец ве Добрыня Никитичнинъ имаеджиси сыфатында тасвир этильген. Владимирнинъ буюльтмейип япкъан такъдиране иши акъкъында айтаджакъ олсакъ, 988 с. бутюн девлет ичюн екяне дин — христианлыкъны киритмеси олды. Христианлыкънынъ киритильмесини

Князь Владимир огълунынъ уйдурылгъан ресими.

йылнамеджи Владимирни Херсонеске (Саркермангъа) япкъан сеферинен багълай. Шеэр халкъына къапуларны ачмагъа эмир этип, Бизанс укюмдарлары онъа аптелерини къадынлыкъкъа бермелерини риджа этти. Къырымда ватфиз этилип ве Аннагъа эвленип Бизанс шахзадеси ханымнынъ ады ойле эди, Владимир Киевге къайтып, киевлилерни ве бутюн девлетни христианлыкъкъа джелъп этип башлады. Сонъундан онынъ несиллери онъа Улу Владимир адыны къойып, Мукъаддес киби урмет эттилер.

1. Метинден 8—10 исим, сыфат, фииль сайланъыз. Улу Владимир акъкъындаки икяеге мунасиб олсун. 2. Ресимни гъайрыдан сызмакъ ичюн рессам насыл тарихий менбаларыны къулланды?

Йылнамеден киевчилерни ватфиз этилюви акъкъындаки икяени окъунъыз. Йылнаме терджимесинде насыл сёзлер Владимирни христианлыкъны девлет динине тедбикъ этмек аркетлерининъ къатийлигини косътере. Не ичюн христианлыкънынъ киритильмеси девлетнинъ пекинмесине ярдым этти.

«...Владимир хаберджилерни бутюн шеэр бойлап бу сёзлернен йиберди: Эгер ярын озенге кимде кельмесе — зенгинми, фукъареми, я да тиленджими, я кзулмы,- о меним душманым оладжакъ». Адамлар эшитип, кзуванчнен кетип, шенъликнен: «Эгер бу ярамай шей олса эди, князьнен боярлар оны къабул этмез эдилер», — деп айттылар. Келеджек куню Владимир бутюн руханийлернен Озю озенине кельдилер. Кельген адамларнынъ сайысыны айтмакъ мумкюн дегиль эди, олар сувгъа кирип — ким кокюсюнеджек, ким тамагъынаджек, сувда туралар. Балалар исе ялы боюндан четке чекильмедилер, дигерлери исе юрьмеген, кокюс балаларыны кголларында туталар. Буюк яштаки адамлар сув ичинде юрелер, руханийлер исе аякъ устюнде, дуалар окъуйлар...»

1—2. Сиз Киев Руси девриндеки насыл вакъиалар акъкъында бильдинъиз? Къыскъадан оларнынъ бири акъкъында икяе этинъиз. Вакъиаларны хронологик тертипте ерлештиринъиз.

3. 101 саифедеки хаританен файдаланып джевап беринъ: 1. Гъарпта ве Джеюпте Русь къайсы девлетлернен сынъырдаш эди? 2. Бизанс топракъларына къайсы князьлар сеферлеринен бардылар? 3. Русь аскерлери Бизанскъа къайсы озенден кечип бардылар? 4. Олег девринде Киев Руси теркибине насыл шаркъ славянлар къабилелер бирлешмелери кирдилер?

4. Улу Владимир акъкъында сёз кеткен джумлелерни сайланъыз ве онынъ акъкъында икяе тизинъиз.

1. Рюриковичлер князьлыкъ сюлялесининъ биринджи векили эди.
2. Бизанснен биринджи анълашма имзалады.
3. Русъте биринджи акъчалар — алтынлыкъ ве кумюшликлерни кертти.
4. Князьлыкънынъ темсили — учътишликни къабул этти.
5. Христианлыкъны девлет дини сыфатында киритти.
6. Бизанс пайтахтына барып, о ерде императорнен корюшти.
7. 10 а. сонъу — 11 а. башында укъумдарлыкъ япкъан Улу Киев князи.

Биринджи князьлар акъкъындаки икяелерде сизни эписинден пек не тесирлендирди? Сиз ким акъкъында арткъач бильмеге истер эдинъиз? Сизинъ фикиринъиздже князь Владимир земаневий украинлернинъ урьметине ляйыкъмы? Не ичюн? Къайсы князьлар акъкъында бедий фильм чыкъармалы? Малюматлардан сизни эписинден пек не меракъландырды?

Метинни окъуп ресимлерни козьден кечиринъиз. Суаллерге береджек джевапларынъызны тюшюнинъиз.

Улу Владимир девринде Киев насыл олды?

Князь Владимир девринде Киевнинъ меркезий къысмы этрафында кучлю пекитмелер къурулды. Янъы детинец къурулып — «Владимирнинъ шеэри» учь кириш къапысы, оларгъа юксек имае этиджи топракъ обалары япылды. «Владимир шеэрининъ» имае этиджи пекитмелерининъ къурулушынен, онынъ территориясында буюк шеэр къуруджылыкъ иши башланды. 10 а. Киевнинъ энъ буюк къурулушы Богородица-Десятинная кильсеси олды. Кильсенинъ янында мухтешем князьлар сарайлары ерлешти — тамам бу ерде Владимир шаматалы зияфетлер кечирген, олар акъкъында хатыра аля даа дестанларда яшай. Ребенокта итибарлы Киев мемурлары яшагъан. «Владимир шеэри»нинъ бир къач сокъагъы олгъан, араба къапудан меркезий мейдангъадже узангъан. Лякин Владимирнинъ девринде детинец насыл ости, о тек Киевнинъ меркези олса да, лякин пек чокъ адам яшамаса да, къысымыны эди. Акъкъий аят Подолда къайнады. Подолнынъ буюк къысымы Киев базары алды, о ерге мусафирлер, яни дюньянынъ чешит кошелеринден кельген базиргянлар топлангъан. Тамам Подолда оларнынъ гемилери келип янаша эди, чюнки бу ерде Киев лиманы ерлешкен эди.

Даа кечкен асырнынъ 70 сенелеринеджек, тарихчылар Улу Владимир ве Ярослав Икметли девринде, Киев Подолы акъкъында чокъ шей бильмей эдилер. Подолнынъ тешвикъаты, о ерде метро къурулып башлангъан сонъ белли олды. Метро къурулушынынъ чукъурында, 1972 с. язында азбарнынъ къалымтылары тапылды. Сонъра алимлер 9—12 аа. кесип ясалгъан къурулушларны таптылар, тышылма Киевнинъ бу къысымында чокъ адам яшагъаны акъкъында делялет берди.

Подолнынъ корюнюшюнен князь Владимирнинъ детинеци. 11—13 аа. къадимий Киев парчасынынъ макети. Гъайрыдан Д. Мазюкевич япты.

■ «Владимир шеэрининъ» макетини дикъкъатнен бакъыныз, о ерде метинде айтылгъан къурулушларны тапыныз.

■ «Владимир шеэрининь» кзурулышындан бирини сайланъыз, онынъ акъкъында айтынъыз, о детинецнинъ къайсы кысымында ерлешкен, не вакъыт ве не ичюн кзурулгъаны, о девирдеки пайтахтнынъ аятында насыл эмиети бар эди, о сакъланып квалдымы? Къошма малюмат менбаларынен кзулланынъыз.

§15. ШАН-ШУРЕТ ДЕ, ИРАДЕ ДЕ я да УКРАИН КАЗАЧЕСТВОСЫ УРУШ ВЕ СЕФЕРЛЕРДЕ

Дерсте огренирсинъыз

1. Запорожье Сечиндеки казакларнынъ аяты акъкъында икяе тизинъыз.
2. Гетман Богдан Хмельницкий акъкъында икяе тизинъыз.
3. 17 а. ортасындаки Миллий-азатлыкъ дженкини, не ичюн украин тарихынынъ энъ муим вакъиаларындан бири олгъаныны анълатынъыз?
4. Харитада Миллий-азатлыкъ дженкининъ вакъиаларыны косътеринъыз.

Ресимни козьден кечиринъыз. Сизинъ фикиринъыздже, не ичюн рессам бу ресимни казакларнынъ деврине багъышлай? Бойле ресимни яратмакъ ичюн нени бильмек керек? Рессам онынъ акъкъында къаерден бильмек мумкюн? Казаклар ве казачество акъкъында сиз не билесинъыз?

Николай Самокиш «Максим Кривоноснынъ Ярема Вишневецкийнен урушы» ресими узеринде. 1934 с.

Казаклар асыл озьлери кимлер?

Украин казаклары акъкъында биринджи малюматлар язма менбаларда 1489 с. тарихлене. Дженюбий Украинанынъ бош чель топракъларында олар озь ходжалыкълары-къышлыкъларгъа эсас къоялар. Айрыджа казак балыкъ тутып ве ав этип, ойле де Озю озенининъ артындаки махсулдар ерлерни джелъп эткен. Асылында украин казаклары — бу *запорожьели* я да *запорожьлылар*. Чельдеки аят пек хавфлы эди. Имае этип казаклар топракъ пекинмелерини ве тереклерден кесильген агъачлардан — сечлер къургъанлар. Сечлер башындан буюк олмагъан, ве булардан ниает — энъ башы *Запорожье Сечи-къале* мейдангъа келе. Сечнинъ баш ери денъишип турды. Сиз энди биринджи Запорожье сечини ким, не вакъыт, ве къаерде къурулгъаныны билесинъиз.

Сечте эр даим казакларнынъ гарнизоны олгъан, запоржьелилернинъ чокъусы исе къышлыкъларда яшагъанлар. Сечке тек махсус чагъыртманен кельгенлер. Чюнки казаклар сеферлерге тек Сечтен кете эдилер. Сеч — запорожьелилернинъ омюрлериндеки муим вакъиаларны музакере эткен ерлери де эди. Ойле топлашувларны *шуралар* деп айткъанлар (*топанып, муакеме этмек*). Бутюн акимиеет казакларнынъ шурасына бойсунгъан. Эр бир казакнынъ сес акъкы бар эди. Аятнынъ ойле тешкиль этилювине *джумхуриет* деп айталар. Онынъ ичюн де алимлер Запорожье Сечини — казакларнынъ джумхуриети деп айталар. Казакларнынъ Шурасы дженк ве барышыкъ, арбий сеферлер акъкъында къарарлар чыкъаргъан, эджнебий эльчилерни къабул этип, казакларны чет эльге ёнеткен, къабаатлыларны джезалгъан ве ил. Шурада казаклар озьлеринъ рехберлери — *казакларнынъ старшинасыны*: кошевой атаманны, къадыны, кятипни, есаулны, обознойны сайлагъанлар. Адет узьре шура йылда бир къач кере топлангъан.

1. Метинде сиз энди бильгенинъизни «в» арифинен, янъылыкъны «н» арифинен къайд этинъиз. 2. Метинде расткельген янъы сёзлер акъкъында бири-биринъизден соранъыз. Дерсликнинъ ярдымынен оларны анълатынъыз. 3. Сиз насыл анъладынъыз: казаклар олып догъулалармы я да сонъ оларармы?

107 с. ресимни козьден кечиринъиз, ашагъыда берильген суаллерге джевапларны тюшюнинъиз ве сыныфкъа хабер этинъиз.

■ 1. Не ичюн Запорожье сечине казакларнынъ джумхуриети дейлер? 2. Запорожье казачествосынынъ тарихий музеиндеки ресим-диорамада сизинъ фикринъиздже не тасвир этильген? 3. Запорожье атаманы казаклар джемиеatine насыл сёзлернен мураджат эткен? О не акъкъында айтмакъ мумкюн эди?

Не ичюн 17 а. ортасында Миллий-азатлыкъ куреши атеш-ленип кетти? Онъа ким рехберлик этти?

1569 с. аман-аман бутюн Украин ерлери Лехистаннынъ укюмдарлыгына кечти. Дженклерде пишкен казаклар, оларнынъ арбий ярдымы чокъ керелер лехистан кыралына керек олгъан эди, акимие тарафындан узлашмасыны умют этти. Къырал исе казакларны незарет этмеге арекет этип, оларнынъ акъларыны сынъырламакъ ичюн чарелер коръди. Бутюн Украин эалиси диний аят, макхеме иши, тасиль, тиль ве дигер тарафтан мазлумлыкъны дуйды.

17 а. отузынджы сенелеринде бири-бири артындан казакларнынъ лехлерге къаршы исьянлары макъсатларына етмедилер: Украин эалиси ондан сонъ да озь еринде акъ-укъукъсыз къала. Онынъ ичюн 1648 с. Лехистан укюмдарлыгына къаршы янъы исьян башлангъанда, онъа койлюлер ве шеэр фукъарелеринден гъайры, дин рехберлери ве зенгин мешчанлыкъ та къол тутты. Исьян тез арада бутюн халкъ дженкине чевирилип, 10 йыл девам этти. Тарихчылар о дженкини — Миллий-азатлыкъ деп айталаар.

Бу Миллий-азатлыкъ дженкини *Богдан Хмельницкий* рехберлик этти. Илериде оладжакъ **гетман** яхшы тасиль алды: украин, латин, лех, турк ве къырымтатар тиллерини яхшы бильген. Та

Гетьман — аскерлернинъ башы, буюк командан.

1620 с. тюрклерге къаршы дженк этти. 17 а. отузынджы йылларында казакларнынъ исьянларында иштирак этти. 17 а. къыркъынджы йылларындан башлап Лехистангъа къаршы исьянгъа фааль азырланды.

Джумлелерни толдуруп, окъугъанынъызнынъ къыска мундериджесини айтынъыз. Метинде лаф ... акъкъында кете.

Менбаларны окунъыз, ресимлерни бакъынъыз, ашагъыда берильген суаллерге джевапларынъызны тюшюнинъиз ве оларны сыныфкъа хабер этинъиз.

Ресимде Гданьск устасы Гондиуснынъ къабартылгъан ресими тасвир этильген. Тедкъикъатчыларнынъ фикирине коре, тамам бу ресим Богдан Хмельницкийнинъ тышкъы къыяфетини пек догъру ифаде эте. О девирлерден Венециянынъ дипломаты Альберто Виминанынъ шаатлыгъы сакъланып къалды, о Богдан Хмельницкийни бойле тасвир эте: *«Бою ортаджа дегиль де, юксек демек мукюн, кемиклери кенъ, эндамы кзуетли. Онынъ тили ве рехберлик усулы, онынъ пишкен фикир этюви ве кескин акъыллы олгъаны Аллахтандыр... Муамеледе о йымшакъ ве адий, онен озюне*

аскерлернинъ урметини ве севгисини чеке, лякин башкъа тарафтан, оларнынъ арасындаки низамны къатты джезаларнен тутта...».

■ Сёзлю ресим ве къабартылгъан ресимлерни тенъештиринъиз. Эльчи Вимина къайд эткен Хмельницкийнинъ къайсы табиат чизгилери къабартылгъан ресимде джанландырылгъан?

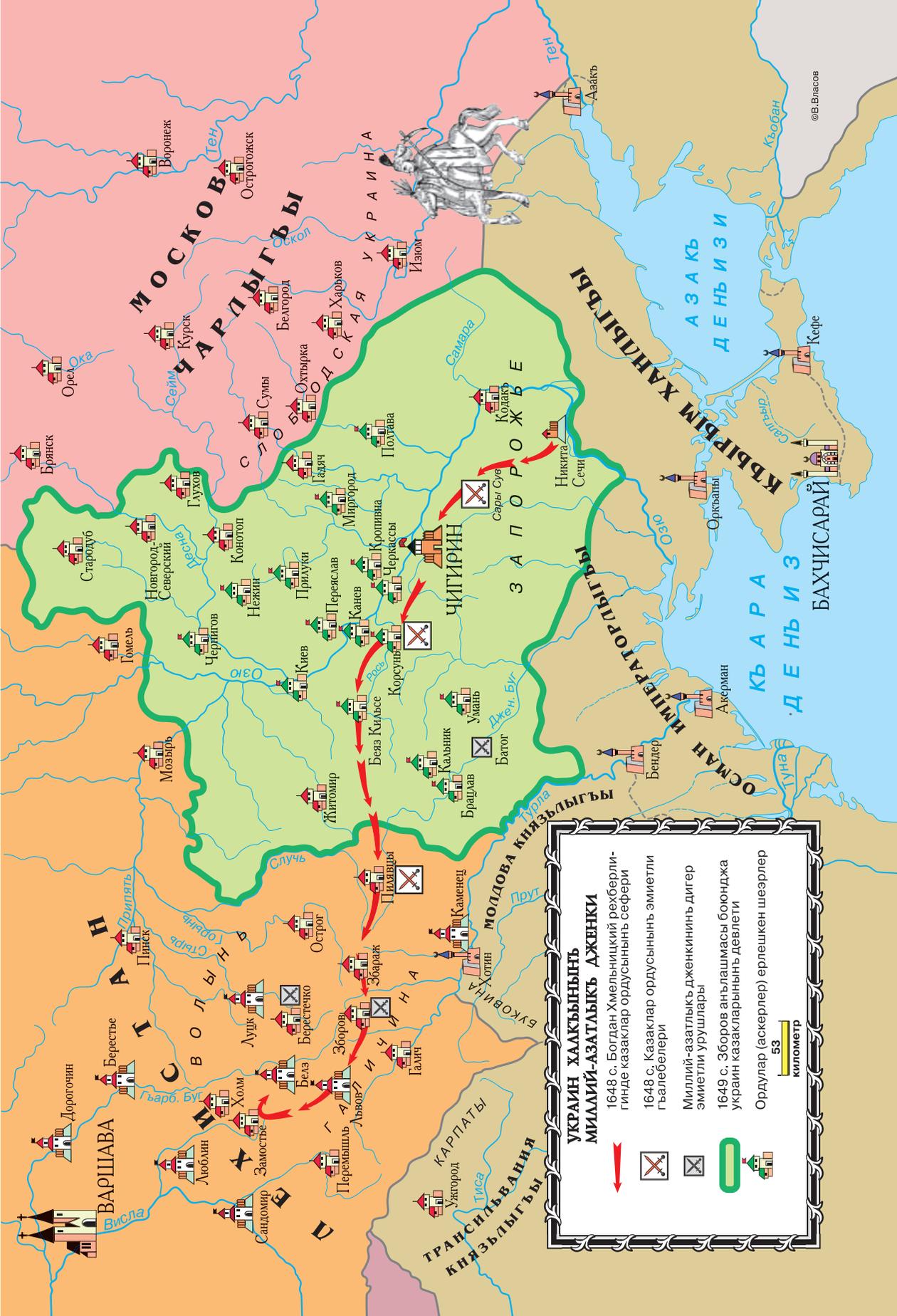

119 с. хаританен файдаланып суаллерге джевап беринъиз: 1. 1648 с. украин аскерлерининъ гъалебе дженклери къаерде олып кечти? 2. 1649—1652 сс. Миллий-азатлыкъ дженклерининъ дигер белли олгъанлары къаерде олып кечти? 3. Гетманщинанынъ къайсы казаклар арбий къысымлары Украинанынъ Сол ялысында ерлештилер (аскерлер ерлешкен шеэрлер). 4. 1649 с. Украинанынъ къайсы топраклары даа Лехистан укюмдарлыгъында къалалар?

Не ичюн Богдан Хмельницкий рехберлигинде олып кечкен Миллий-азатлыкъ дженкини казакларнынъ мешур вакъиасы деп саялар?

Миллий-азатлыкъ дженкининъ биринджи чарпышмасы Сары-Сув орманлыгъында олып кечти. Лехистан ордусы о ерде

**УКРАЇН ХАЛҚЫНЫҢ
МИЛЛИЙ-АЗАТЛЫҚ ДЖЕНКИ**

1648 с. Богдан Хмельницкий рехберлинде казаклар ордусының сефери
1648 с. Казаклар ордусының эмиетли гъалебелери

1649 с. Зборов аңғалашмасы боюнда украин казакларының девлетли

Ордулар (аскерлер) ерлешкен шеэрлер

53 километр

магълюбиетке огърады. Ондан сонъки Корсунъ ве Пилявец чарпышмалары украин аскерлерининъ мувафакъиетини пекитилер: 1648 с. ноябрь айынынъ башында украин топракъларынынъ буюк кысымы лехлернинъ укюмдарлыгъындан азат этильген эди.

Азат этильген ерлерде казакларнынъ тертиплери кирсетильди, бу украин казаклар девлетининъ тасдыкълангъаныны бильдирди. Девлетнинъ ады **Запорожье Аскерлиги** деп айтылды. О девлетте баш акимет гетмангъа менсюп эди, лякин муим къарарларны умумий арбий шурагъа чыкъаралар. Девлет ишлеринен укюмдарлыкъ этмеге гетмангъа *баш старшына*: кятип, обозный, эки эсаул, эки къады ярдым эткенлер.

2. Б. Хмельницкийнинъ тугърасы. Самойло Велико йылнамесининъ саифесинден. 1720 с.

1. Б. Хмельницкийнинъ ресими. Суботовдаки Ильин кильсеси. 17—18 аа.

Ресимнинъ ортасында — Б. Хмельницкийнинъ кыяфети. Онынъ тюбюнде Украина топракъларынынъ схематик тасвири (Озю, Турла, Буг озенлеринен) полкларгъа — арбий кысымларгъа болюнген, чокъмарларнен ифаде этильген. Эр бир чокъмарнынъ тюбюнде арбий кысымынынъ ады язылгъан.

Запорожье аскерлигининъ топракълары аскерликлерге ве юзликлерге болюнген ве оларны полковниклер ве юзбашылар рехберлик эткенлер. Полк ве юзликлернинъ меркезлери буюк шеэр я да шеэрчик олгъан. Девлет топракълары Чернигов, Полтава, Киев ве Шаркый Подолье ерлерини бирлештирди. Хмельницкий девринде девлетнинъ Меркези Чигирин шеэри олды.

Миллий-азатлыкъ дженки нетиджесинде мейдангъа кельген девлет — Гетманлыкъ 100 йылдан арткъач яшады. 1760—1780 сс. Русие чарлыгъы (о девирде Гетманлыкъ Русие укюмдарлыгъына кечти) гетманлыкъны ёкъ этти, казакларнынъ аскерликлерини русс ордусынынъ аскерликлерине чевирди. Махсус къарарнен сабыкъ Гетманлыкънынъ эписи койлюлери крепостной олдылар.

1. Ишленген къысмына дигер ад беринъиз: 1) метиннинъ мундериджесини акс этсин. 2) онынъ эсас фикирини джанлардырсын. 3) Образлы олсун.
2. Метиннинъ планыны тизип, оны бири-биринъизге айтынъыз.

Менбаны окъунъыз, ресимлерни козьден кечиринъиз, ашагъыда берильген суаллернинъ джеваплары устюнде тюшюнинъиз ве сыныфкъа хабер этинъиз.

1648 с. декабрь айында Б. Хмельницкий тантаналы шекильде Киев шеэрини кирип кельди, о ерде де, эр ердеки киби, гъалипни алгъышладылар. Бунынъ акъкъында замандашынынъ хатырлавы бар: «Православ кильсесининъ башы озю 1000 (бинъ) аскернен Хмельницкийни къаршыламагъа шеэрден чакъа, ве ерли митрополит, чананынъ сагъ тарафындан ер берди. Шеэрден бутюн халкъ чыкъып оны алгъышлады. Академия оны онъа нутукъларнен, сеслернен, халкъны лех зулумындан къутаргъаны ве азат эткени ичюн, онынъ юзюнде мераметли хайырлы алямет корип, оны Муса пейгъамбер киби къаршылап, онъа Ярыкълаткъан князь унваныны берди. Бутюн тюфеклерден ве атылма менбаларындан Кильседе ве шеэрде онынъ шеревине атылмалар олды».

*Гетман Богдан Хмельницкийнинъ Киевге кириши.
М. Ивасюкнынъ ресими.*

■ Ресим боюнджа Б. Хмельницкийнинъ гъалебели дженклерден сонъ 1648 с. Киевге киргени янъыдан насыл косътерильди? Менба ве ресим арасында сиз насыл къарама-къаршылыкълар коресинъиз?

1. Не ичюн Запорожье Сечини казакларнынъ джумхуриети дейлер?

2. Вакъыт шерти сызыгыны сызынъыз, косътерильген тарихларны къайд этинъиз ве хронологик меселени чезинъиз.

Миллий-азатлыкъ курешининъ Берестеч дженки 1651 с. олып кечти. Эсапланъыз, о дженкининъ къачынды йылында олып кечти? О девирден къач йыл кечти?

3. Б. Хмельницкий акъкъында лаф кеткен джумлени сайланъыз ве онынъ акъкъында икяе тизинъиз.

1. Халкъ думасында макътап язылган, тюрк гемисинде исян котерген.
2. 1648 с. Миллий-азатлыкъ курешининъ башында турды.
3. Озю озенинде къале — биринджи Запорожье Сечини къурды.
4. Дженкнинъ биринджи йылында онынъ косътерген фаалиети — Украин казаклар девлетининъ мейдангъа кельмесине себеп олды.
5. Казаклар девлетининъ башы — гетман олды, анда алий акимет саиби олды.
6. Кодац къалесини къурды, «Украинанынъ тасвири» китабынынъ муэллифи олды.
7. Миллий-азатлыкъ куреши тарихынынъ муим вакъиалары акъкъында айткъан, йылнаменинъ муэллифидир.

4. План боюнджа, Украин казаклар девлети акъкъында къыска икяе тертип этинъиз:

1. Украина казаклар девлети насыл вакъиаларнынъ нетиджесинде мейдангъа кельди?
2. Украин казаклар девлетининъ ады не эди?
3. Анда баш акимет кимнинъ къолунда эди?
4. Ерлерде акимет насыл джайрады?
5. Украин казаклар девлетининъ пайтахты къайсы шеэр олды?

Не ичюн Миллий-азатлыкъ дженкини, украин тарихынынъ муим вакъиаларындан бири деп саялар? Къайсы украин шеэрлери ве шеэрчиклери Миллий-азатлыкъ дженки вакъиалары акъкъында хатыра сакълайлар? Тувган шеэринъизде о вакъиаларнынъ изи къалдымы?

Окъуныз ве ресимлери козьден кечиринъиз. Суаллерге бериледжек джеваплар устюнде тюшонинъиз.

Шура тарафындан вазифеге сайланган казаклар, оларнынъ акиметини тасдыкълаган мукафатлар алганлар. Бу мукафатларгъа клейнод денильген. Клейнодларгъа байракъ, бунчукъ, токъмар ве муурьнен тугъра: сонъра клейнодлар думбелек ве таякъларнен укюмдарлыкъ эткенлер. Чокъмар гетман акиметининъ тимсали олган. Запорожьелилер гетманни сайлагъанда, онъа чокъмарны туттурганлар: эгер гетманни алып ташласалар — чокъмарны да алып ташлагъанлар. Къадынынъ акимет тимсали бу арбий муурь олган, арбий къятипнинъ акимет тимсали — кумюш мерекеп чельмеги, довбушнынъ акимет тимсали — литавралар олган. Тек бир къыйметли шей — Сечнинъ баш байрагы — бутюн казаклар ордузынынъ тимсали олган, онынъ ичюн де, тек старшиналарнынъ къайсыдыр бирине берильген. Миллий-азатлыкъ дженкининъ девринде Гетманлыкъ старшинасынынъ, сеч аьнанелерине рагъмен, клейнодлары бар эди. Меракълысы шу ки, Богдан Хмельницкийнинъ клейнодлары ве шахсий шейлери Авропа девлетлерининъ музейлеринде сакъланганлар.

1. Хоругвь-байракъ, 2. Пернач. 3. Чокъмар. 4. Бунчукъ. 5. Думбелек.

Ойле этип, украин гетманынынъ чокъмары Варшавада, Байракъ — Швециянынъ пайтахты — Стокгольм шериндеки музейлерде сакъланып туралар. Лехистан музейлеринде къылыч, къамджы ве Богдан Хмельницкийнинъ мешребеси туралар. Руссие музейлерининъ биринде гетман Богдан Хмельницкийнинъ абдест алгъан чанагъы тура, Украина Миллий тарих музеинде — гетманнынъ шапкеси тура.

О абиделернинъ энъ къыйметлиси байракътыр. О 20 а. 90-нджи йылларнынъ сонъунда Стокгольм арбий музейнинъ, гъаниметлер топламынынъ арасында тапылды. Швециягъа Хмельницкийнинъ байрагъы Лехистандан келип тюшкен, о ерге исе о байракъ, тедкъикъатчыларнынъ тахминлерине коре, Берестеч чарпышмасындан сонъ келип чыкъмасы мумкюн.

1. Гетман шапкеси. 2. Байракъ. 3. Чокъмар. 4. Мешребе. 5. Гетманнынъ абдест алгъан чанагъы. 6. Къылыч 7. Къамджы.

- 1. Клейнодлар дегени недир? 2. Не ичюн клейнодлар ве Б. Хмельницкий-нинъ шахсий шейлери Авропанынъ чешит музейлеринде косьтерилелер? 3. Тарихий менба сыфатында оларнынъ кыймети недедир?

§ 16. ЭВНИНЪ ЯНЫНДА ВИШНЕ БАГЪЫ я да 18—19 аа. УКРАИН КОЮ ВЕ ШЕЭРИ

Дерсте огренирсинъыз

1. Украин койлери ве шеэрлерининъ залиси акъкъында икяе этмеге огренинъыз. 2. 18—19 аа. Украин шеэр ве койлерининъ кунъделик аятынынъ хусусиетлерини бельгилемеге, оларны бугунъки аятнен тенъештирмеге огренинъыз. 3. 18—19 аа. украинлилернинъ кийимлерини тасвир этмеге огренинъыз.

Ресимни козьден кечиринъыз. Кой эвининъ безетилуви акъкъында икяе этинъыз. Оны земаневий эвден не фаркъ эте, ненен онъа ошай? Не ичюн шимди эв эшьялары анъаневий миллий чизгилерни джойды?

Огълан ве къыз кой эвининъ масасы башында. 1903 с.

18—19 аа. биринджи ярысында украин кою насыл эди?

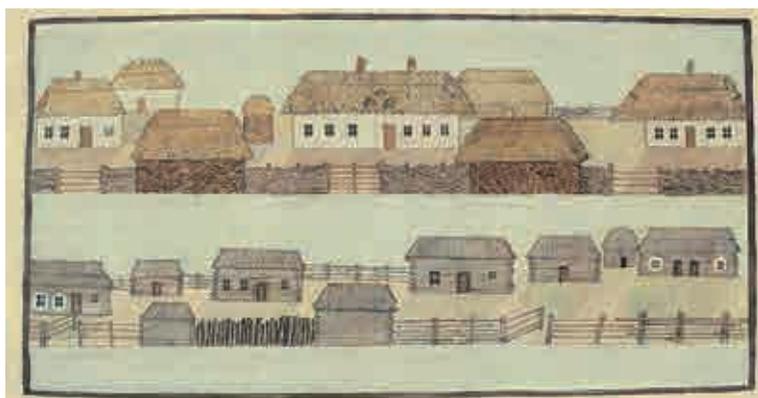
Эвель заманлардан берли украин койлюлерининъ аяты денъиш-меди. Эвелькидеки киби койлерни озен ве голлернинъ янында къурып, сокъакълар мейдангъа кетирип, оларнынъ боюнда эвлери, бостанлары ерлешкен эди. Эвлернинъ тышкъы корюниши ве ичининъ ишленюви анъаневий эди. Украин койлюлернинъ турмушы насыл олгъаны, насыл мешакъатларгъа расткельгенлери, украин коюнинъ урф-адетлери акъкъында биз И. Котляревскийнинъ, Г. Квитка-Основьяненконынъ, Т. Шевченконынъ, Н. Гогольнинъ эсерлеринден окъуп билемиз. 19 а. экинджи ярасында — 20 а. башында, койлюлернинъ турмушыны чеберликнен Афанасий Мирный ве Иван Нечуй-Левицкий тасвир эттилер, бу эсерлернен сизлер Украин эдебаты дерслеринде танышаджакъсыз.

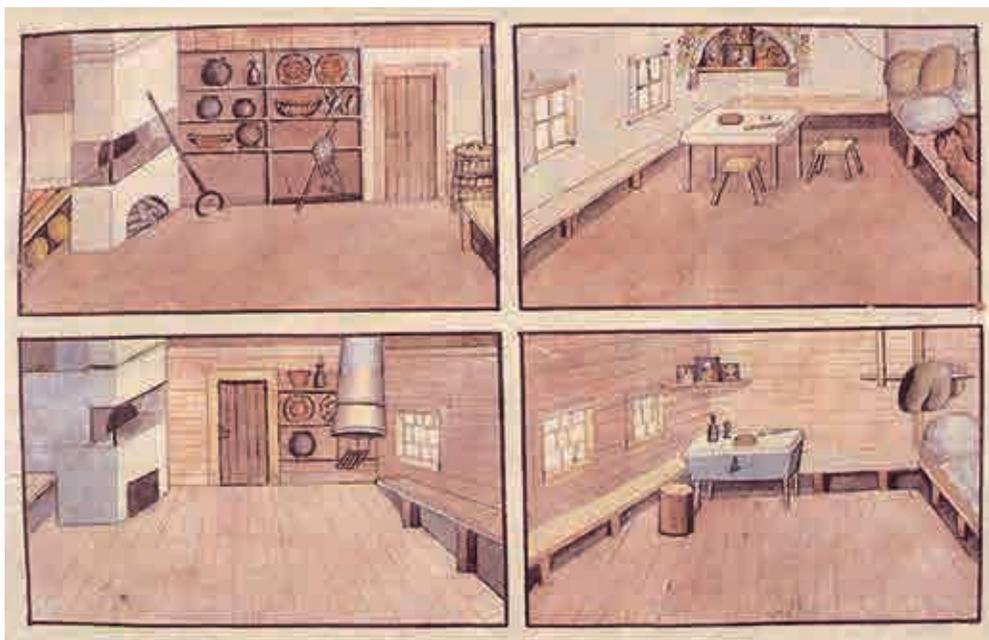
*Койлюлер къорантасы.
Т.Г. Шевченко
ресими.*

Эльязмалы ресимли альбомлар къыйметли тарихий менба олар. Франсыз Доминико Пьер Де Ла Флиз, 19 а. 20-нджи йылларында Киев виляетинде эким эди. Киев виляетине хызмет кезинтилерине баргъанда, о тек тиббий хызмет косътермейип, даа корьгенини ве эшиткенини язып барды. Языларыны ресимлернен толдурды. Мына, Де Ла Флиз украин койлюлерининъ турмушы акъкъында бойле яза: «Киев виляетиндеки койлюлернинъ эвлери эр ерде агъачтан ясалгъан, олар къышта да адет узре сыджакъ оларар. Оларнынъ ички ве тышынынъ планлаштырылувы аман-аман эр бир ерде бирдир. Эвлернинъ аман-аман эписининъ устю тобаннен япылгъанлар. Эписи койлерде эвлер буюк дегиль, оларда бир одадан чокъ пек сийрек ола, оларнынъ огюнде сувукъ аяты бар, онынъ башкъа тарафындан пенджересиз аран япалар. Зенгин койлюлернинъ эвлери чокъусы вакъыт бол, одалары кенъ, оларнынъ эвлери эр вакъыт темиз ве тертипли, аман-аман эр вакъыт олар ичтен де, тыштан да акълангъанлар.

Эписи ханелерде эр вакъыт къапыгъа къаршы оданынъ кошесинде ресими къаба япылгъан азизлернинъ сымаларыны корьмек мумкюн. Бири чокъ бири аз боялы, къуругъан гуллернен безетилген ве къырмазы орьнекнен тикильген безяз юзьбезлер бар. Оларнынъ эвлеринде мебель асылында ёкъ, кимерде тек бир долап ве бир-эки дане адий курсю бар.

Койлюлер эвлерининъ орьнеклери. Де Ла Фелизнинъ китабындан

Койлюлер эвининъ ички ерлештирилъмеси. Де Ла Фелизнинъ китабындан

Койлюлернинъ емеги къышта да, язда да, эр вакъыт бир эди. Олар бойле емеклер ашайлар: чавдар отъмеги, къара богъдай я да

арпа унундан, кимерде бир богъдай унундан, байрамлардан ве богъдай берекет берген ерлерден гъайры. Къапыста шорбасыны, домуз яггы ве этинен, чукюндюрнен, къозу къулакънен язда ве башкъа зарзаватларнен пиширелер. Койлюлер пек сийрек мал эти ашайлар, сыкъча домуз эти, къой эти, я да къуш эти, тек байрам я да базар куню. Асылында олар чокъ къартоп ашайлар, оны эр ерде осьтюрелер, хусусан къумлу топракъларда, ойле де арпа, къара богъдай, тюй кашасы ве алюшке — оны чавдар, богъдай, я да башкъа ундан япалар, йымырта, сют ве пенир ашайлар. Джевиз, бакъла, мысырбогъдай, сарымсакъ, согъан, тазе я да тузлу хыяр ойле де оларнынъ куньделик аш джедвелине кирген. Ашкъа олар адий чамур савутларны къуллаангъанлар. Олар къуллаангъан къашыкълар, теректен ёнып япылгъан, пердалангъан ве лакнен ортюльген ве долапта сыранен къоюлгъан. Санчкы оларгъа таныш дегиль...»

Метинни сайлама икяе этип бермесини азырланъыз. 1) Тыштан койлюлернинъ эвлери насыл корюнген? 2) Оларнынъ ички джыйшыныкълыггы насыл эди? 3) Койлюлер нелер ашагъанлар, икяени ресимлернен толдурынъыз.

18 а. сонъу — 19 а. башындаки украин коюнинъ аятындан алынгъан парчаларны козьден кечиринъиз. Суальге джевап беринъиз.

*Крепостнойларны копеклерге денгшитирелер.
И. Ижакевичнинъ ресими*

Пасха сабасы. Н. Пимоненко ресими.

■ Ресим украин койлюлерининъ алыны косътере? Украин кою акъкъындаки икяеге ляйыкъ 5—7 сыфат сайланъыз. Эр бир сайлагъан сезюнъизнинъ ерли олгъаныны эсасланъыз.

18 а. сонъу — 19 а. башында украин шеэри насыл эди?

18 а. аман-аман эписи шеэрлер ве шеэрчиклер кичик ерлеш-мелер киби, койлерден фаркъы олмагъан киби къала эдилер. Олар тек эснафчылыкъ ве алыш-вериш дегиль, кой ходжалыгъынен де огъраша эдилер. 18 а. сонъки онйыллыкъларындан, шеэрлернинъ сайысы ве эалисининъ микъдары да артты.

Украин шеэри 18 а. сонъу — 19 а. башында насыл олгъаны Евграф Крендовскийнинъ «Полтава. Александр мейданы» (1840 с.) ресими шаатлыкъ эте. Шеэр пейзажыны коремиз, озюне хас койлюлер эвлерине ошай, айры эвлер, меркезде эки къатлы къурулышларда девлет муэссиселери. Мейдан озюнинъ кунъделик аятынен яшай. Бу ерде айыры сымалар ве шеэрнинъ группаларнен эалиси косътериле. Ресимнинъ ортасында якъын ерде, биринджи планда эки барлыкълы яш адам, бир шей акъкъында джанлы лакъырды этелер. Якъынларында, сол тарафта мемурлар тура. Мейдан бойлап, бурулгъан бойузлы огюзлер екильген арабалар, яваш-яваш кече. Ондан бираз узакъта атлар екильген, устюнде вельможлар отургъан араба чаптырып кете. Ресимде — арбийлер ве гражданлылар, зенгинлер ве фукъарелер, помещиклер ве крепостной койлюлер, базиргянлар ве эснафчылар тасвир этильген.

Ресимлерни дикъкъатнен козьден кечирип шаатлыкъ эткен 5 чизгини айтынъыз; 1) ресимде шеэр тасвир этильген; 2) 18 а. украин шеэри койден аман-аман фаркъ этмей эди.

18 а. — 19 а. башында украинлернинъ урбасы насыл эди?

Казаклар старшинасы (гетман, полковник, юзбашы) ве Гетманщина деври койлюси. Ресимлер Д. Бантыш-Каменскийнинъ «Кичик Русие Тарихы»ндан. 1822 с.

18 а. шеэрлернинъ барлыкълы эалиси — казаклар старшинасы, базиргянлар — чет эльден кетирильген басмалардан йипектен, къумачтан тикильген урбалар кийгенлер. Адий адамлар — койлюлер, мещанлар ве казаклар — ерли басмалар, кетен ве чухандан кийгенлер.

Казаклар беяз кольмеклер, чухадан чешит тюсю кенъ-бол шалварлар кийгенлер. Усть урба сыфатында скинлер, къафтанлар,

ягъмурлыкълар кийгенлер. Беллерини йипек я да мешин къушакънен багълагъанлар. Акъайлар ве апайлар ичюн эсасий тюрба сыфатында кольмек олып къала. Къадынлар кольмек устюне фистан ве туткъан дёрткоше ерли басма ве фистан кийгенлер. Къышта бутюн Украина бойлап мешин тулуп кийгенлер. Эркек ве къадынларнынъ аякъкъаплары, оларнынъ баш кийимлери анъаневий олып къала эди.

1. В. Тропин.
Подольели кыыз.
2. М. Рачков.
Украиналы.

Де Ла Флиз украин койлюлерининъ урбасыны тасвирлей: «Олар эписи жакетлер киелер, олар къаба, озьлерининъ къойларынынъ юнунден ясалгъан басмадан тикильген. Жакетлер пек яхшы ягъмурдан къорчалайлар, олар кенъ, адет узьре узунлар. Къышта жакетнинъ тюрбуне къойнынъ терисинден ясалгъан тулуп киелер, чюнки о бу икълимге керектир, онен пек къатты сувукъларда да кийинип юрьмек мумкюн. Чюнки — тулуп ве жакетлернинъ садефлери олмагъаны ичюн оларны къушакънен багълагъанлар. Койлюлер аман-аман чызма киймегенлер, пек сийрек тек тарла ишлери девринде олар сандалия денъильген папучлар кийгенлер.

Де Ла Флизнинъ ресимлеринде Киев виляетининъ койлюлери.

Адет узъре къызлар ве къадынлар узун жакетлер кийип юрелер. Фистан ве оглюклерни дюльбер балабан гуллю кетенден я да мавы, я да койлюлер озълери азырлап, озълери боялагъан къырмызы басмадан тикелер. Киев шеэрининъ дживарында къызлар ве къадынлар узун ве кенъ енъли, чебер безетильген ве къырмызы орънеклер тикильген, индже кетенден тикильген кольмеклер кийгенлер. Къадынлар ве къызлар аман-аман эр вакъыт чызма киелер, хусусан байрам кунълери мытлакъ. Къадынларнынъ баш кийими чешиттир. Къызлар да къадынлар киби, боюнларында паалы боюнджакълар, зенгин къадынлар исе къырмызы мерджан боюнджакълары такъып юрьгенлер».

Г. Квитка-Основьяненконынъ «Маруся» повестинден къызларнынъ зийнетли урбасынынъ тасвирини окъунъыз. Де Ла Флизнинъ къыяславынен тенъештиринъиз. Къайсы бир метин тафсилатларгъа зенгин? Оны насыл анълатмакъ мумкюн?

«...Бу асыл насыл къыз эди! Юксек, дос-догъру, акъреп киби, къарачыкъ, козьлери когем данелери киби, къашчыкълары йип киби... Сачлары къап къара, зифт киби ве уп-узунлар, тап тизинден ашагъы тюше, байрамда я да базар куню оларны ойле де яхшы джыя, парчачыкъ-парчачыкъ этип озъ озюне оре, оларны ойле де башынынъ тѣпесине чемберлеп къоя, сонъ гуллернен яраштыра: бутюн кокюси яхшы къыйметли ташларнен, акъчаларнен безетильген, тамам 20 кере къадар оладжакъ. Бойнунда исе къара къадифе, кенълиги эки пармакъ, алтын дукат ве юзюгининъ устюнде ташчыкъ, къырмызычыкъ...ойле де парылдай ки!»

Метин ве ресимлер эсасында анъаневий украин къадынлар ве эркеклернинъ урбасыны тешкиль эткен шейлернинъ джедвелини язынъыз.

1—2. 18 а. сонъу — 19 а. башында украин койлюлерининъ аятындан мисаллер кетиринъ. Киев Русининъ девринден нелер денъишмеди, амма нелер янъы олды. 1—2 мисаль кетиринъиз.

3. Не ичюн 18 а. ве 19 а. башында шеэрлернинъ пекитмелери олмагъан?

4. Анъаневий украин урбасы (кийими) насыл эди? Киев Руси девринден зийнетли урбада не денъишти?

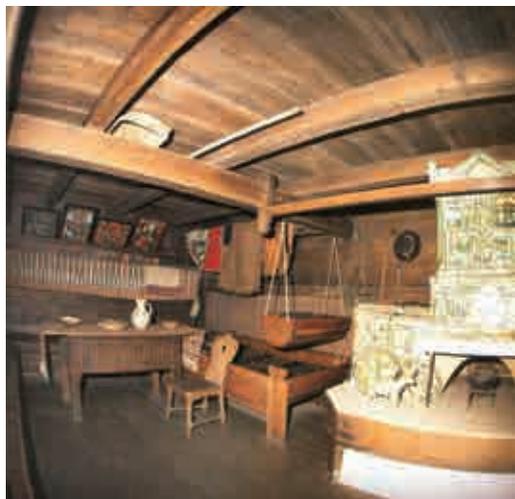
Озюнъизге тасавур этинъиз, фильмнинъ сюжети боюнджа 18—19 аа. башындаки украин шеэрини тюштинъиз. Сиз насыл тюшюнесинъиз, о деврининъ адамлары — сизлерни «келеджектен кельмиш адамлары» олгъанынъызны дуяр эдилерми? Не ичюн? Бир къач мисаллер кетиринъиз. Олар сизге дикъкъат джелъп этмеге ярдым этсинлер.

шеэр парклары ве бульварлары къурулып башлай. Къурулышта янғы технологиялар ве кешфият къулланып башлайлар, хусусан маден конструкцияларынынъ къайнакънен битиштирюв усуллары, янғы материаллар — бетон ве демир-бетон пейда олып башлай. Ойле этип, мимар Владислав Городецкий Киевде адам яшагъан эв кърды ве сюслемелери де бетондан ясалгъан эди. Авропа янғылыкълары Киев ве Одассагъа, Львов ве Петербургнен бир вакъытта келип ете эди. Тюкянлар шеэрлер залисине Париж урбасы ве мискини теклиф эткенлер, шарап — Италиядан, тикиш машиналары — Алманиядан, саатлер — Швейцариядан... Шеэрлилернинъ урбасы да Авропа модасына ляйыкъ олгъан. Анджакъ украин шеэрлерининъ турмушы миллий элементлерни сакълап кългъан эди. Шеэр эвлеринде нагъышнен ягъбезлерни, софра орътюсини, пенджере перделерини, нагъышнен урбаны да сюслегенлер.

Хатырлангъан чизгилер зенгин шеэрлилернинъ аят кысымыны бельгий эдилер. Шеэрлерде ишлеген ишчилер я шеэрнинъ дживарында, я да фукъаре, уджуз кварталларда яшагъанлар, оларнынъ алямети фукъарелик ве чамур эди. Фукъаре кърорнталар чокъусы кичик юваларда ерлешип, оларнынъ мебели тек ятакътан, сандыкътан, масадан ве бир къач курсюден ибарет эди. Фукъаре шеэрлилернинъ урбалары уджуз, чокъусы вакъыт озьлери тике эдилер.

Койлюлернинъ омрюнде денъишмелер, шеэрдеки киби ойле пек белли олмай эди. Барлыкълы койлюлер сыкъча толадан эвлер къурып башлайлар, устюни тенеке я да кираметнен япалар. Фабрикаларда чыкъарылгъан басмалар, озь эвлеринде токъугъан урба ве эв эшьялары сыфатында къулланылгъан басмаларны, сыкъып чыкъардылар.

*Кой эвининъ ичи.
20 а. башы.*

Леся Украинканынъ Киев эвиндеки одасы.

■ 19 а. экинжи ярысындан Украина залисининъ кунъделик аятында насыл денъишмелер олды?

- 20 а. башындаки шеэрлерни 19 а. башындаки шеэрлерден не фаркъ эте? 20 а. башындаки шеэрлерге нелер хас?
- 20 а. башындаки кой эвининъ сюсленмесинен шеэр мескенини къыясланъыз. Дикъкъатны насыл хусусиетлер джелъп этелер?

§17. ИЛИМ ВЕ БИЛЬГИНИНЪ ЯРЫГЪЫ я да УКРАИНАДА БИРИНДЖИ УНИВЕРСИТЕТЛЕР

Дерсте огренирсинъыз

1. 19 а. украин медениетининъ инкишафында Харьков университетининъ эмиети.
2. Пётр Гулак-Артёмовский ве Николай Костомаров акъкъында икяе этмеге огренинъыз.
3. Киев университетининъ тарихы акъкъында икяе этмеге огренинъыз.

Ресимлерини козьден кечиринъыз. Сиз Украинада Тарас Шевченко адына Киев Миллий Университетининъ Къырмазы бинасы якъынында булундынъызмы? Не ичюн о ерни зиярет этюв, Киев мусафирлери ичюн кезинти программаларында эвельден козьде тутулгъан? «Медений мирасны сакълап тутмакъ» деген ибаре насыл мананы бильдире? Оны насыл япмакъ керек? Университет медениет инкишафынен насыл багълы?

Киев университетининъ бинасы. (1) ресим 21 а. башы ве (2) ресим 19 а. сонъу.

2

19 а. Украин медениетининъ инкишафында Харьков университети насыл роль ойнады?

19 а. башында Русие императорлыггы уюмдарлыггында олгъан Украина топракларында, алий окъув юртлары ёкъ эди. 1805 с. **Василий Каразин** ве дигер джемаат эрбаплары тарафындан Харьковда университет тешкиль этильди. Окъув дёрт факультетте алып барылды: тарих-филология; физика-математика; адлиеджилек ве тиббиет. Шимди университет озюнинъ эсасчысы, маарифчиси, алими, кешфиятчысы В. Каразиннинъ адыны алды.

Василий Каразин.

Янгы окъув юрту украин медениетининъ меркези олды. О, озюнинъ этрафында украин эдебиятынынъ, тарихынынъ ве халкъшынаслыкъ эдиллерини топлады. Тамам Харьковда биринджи алимлери ве рессамлар тегереги тешкиль этильди ве украин халкъынынъ тарихыны, ве медениетинини белли бир макъсатнен огренип башлады. Университетнинъ янында матбаахане ве китап туюкяны, газета ве меджмуалар басылып башлады. Ойле этип, 1816—1819 сс. къадар биринджи кере эдебий-бедий ве ильмий «Украин хаберлери» адлы меджмуа чыкып башлады.

Чокъ йыллар университетнинъ рехбери, яни ректоры белли шаир **Петр Гулак-Артёмовский** олды. Такъдир оны Харьков университетинен 1821 с. багълады. Яш оджа (31 яшында) тарих, джография ве статистика оджасы, о мунир натыкъ эди. Озю туюшунип чыккъан ифаделернен динълейиджилерни, акъыллы, идракли фикирлеринен айретте къалдырар, студентлерни меракъландырып олур эди, онынъ ичюн, онынъ лекцияларында эр вакъыт башкъа факультетлерден пек чокъ динълейиджилер ола тургъан. Ойле этип яызджы сифатында Петр Гулак-Артёмовский баснялары ве романтик балладаларынен мешур олып, украин эдебиятында, бу жанрларнынъ эсасчысы олды. Онынъ «Эфенди ве копек» адлы басня-масалы белли ола. Бу масал-басня крепостнойлыкъны мажжюм эте.

Петр Гулак-Артёмовский.

Сёз кеткен эдиплернинъ адларыны айтынъыз. Эр бирининъ адына 2—3 фииль ве сыфат сайлап, характеристикасыны беринъиз.

Тарих ильмининъ инкишафында Николай Костомаров-нынъ ролю насыл?

Николай Костомаров.

Украинанынъ энъ мешур тарихчиларындан бири **Николай Костомаров** озь иджадий ёлуны Харьковда башлады. О адеттен тыш бир истидатлы адам эди. Онынъ пек кучлю хатырасы олгъан. О, йылнамеден базы бир парчаларны эзберден айтмакътан гъайры, атта толу весикъаларны да эзберден бильген. О, озюнинъ хатырасындан Шевченконынъ буюк парчаларыны айтмакътан гъайры, башкъа шаирлернинъ шиирлерини де эзберден айткъан. О, эписинден чокъ украин думаларыны севе эди, шаир-алим думаларнынъ эписининъ метинлерини бильмектен гъайры оларнынъ белли олгъан эписи вариантларыны да бильген.

Терджимеалында о озю акъкъында икяе этерек: *«Мен белли я да белли олмагъан украиналынен корюшсем, лафсыз-сёзсиз онга суаль берип, о я да бу сёзнинъ, я нутукъ оборотынынъ манасыны сорар эдим. Къыскъа вакъыт ичинде мен украин тилинде басылгъан эр бир шейни окъуп чыктым. Лякин бу мен ичюн аз эди, мен озь халкъымнен китаплардан дегиль де, джанлы тиль, джанлы мунасебетлер саесинде танышмагъа истейим дер эди. Бу макъсатнен мен Харьковдан къомшу койлерге этнографик сеятлар япып башладым, мейханелерге, чюнки о девирде олар акъикъий халкъ клублары эдилер. Мен нутукъ ве лакъырдыларны динглен, сёз ве сёз ибарелерини, субетлерге къарыша, халкъ яшайышы акъкъында сорай эдим, малюматларны язып ала эдим, мангъа айта эдилер, мен озюм ичюн оларны йырлата эдим.*

...Украин сёзюне севги мени даа да пек мефтюн этер эди; бойле тиль эдебий ишлемсиз къалгъанына пек джаным агъырта эди, ве ондан да гъайры асылында акъсыз сайгъысызлыкъ чеккени де буюк фаджиадыр».

Николай Костомаров акъкъындаки икяенинъ планыны тизинъ, бири-биринъизни дингленъиз. Алим озь авеслигини насыл макъсатнен хабер этти?

Киев университетинингъ мейдангъа кельмеси, украин илиминингъ шекиллемесинде насыл эмиети бар?

1834 с. Мукъаддес Владимир адлы Киев университети тешкиль олуна. Онынгъ биринджи ректоры — белли, мешур алим **Михаил Максимович** олгъан. Москва университетинде чалышкъан девринде, о украин тарихынен меракълана ве нешир этмек ичюн украин йырларынынгъ джыйынтыгъыны азырлай. Китап 1827 с. нешир этиле. Петербург ве Москва окъумышлар даиресинде украин йырына олгъан моданы тасдыкълай.

Михаило Максимович.

Владимир Антоновичнингъ де такъдири Киев университетинен багълы, о язылы тарихий менбаларнынгъ буюк мутехассысы сайылгъан. Чюнки о Украина тарихы боюнджа 9 джылт (том) шахсен топлап нешир этти. Украин тарихы онгъа даа бир сыра истидатлы алимлер азырлагъаны ичюн де тешекюр эте. 30 йыл девамында, Киев университетинде чалышыр экен, Украина кечмишини огренмеге истидатлы студентлерни джелъп этти. О, озь талебелеринингъ тедкъикъатларыны Украина тарихынынгъ ич бир деври дикъкъатсыз къалмамасына ёл косътерди. Ойле этип топлангъан буюк материал Украинанынгъ умумий тарихыны иджат этмеге етерлидир. Бу вазифени 20-нджи асырнынгъ башында Михаил Грушевский беджерди. О да Владимир Антоновичнингъ талебесидир.

Владимир Антонович.

Метиннингъ мундериджеси боюнджа *Не?, Ким?, Къаерде?, Насыл?, Не вакъыт?*, 3—5 суаль ве бир суаль *Не ичюн?* тизинъиз. Невбетнен оларгъа джевап беринъиз.

В. Антонович талебесинингъ хатырлавыны окъунъыз, суальге джевап беринъиз.

«...Профессорнынгъ эвинде олгъан вакъытта, бизлер, озюмиз догъма украинлер олгъанымызны, биринджи кере бу ерде корип бильдик: дюньяда

бизим ана тилимизде язылган китаплар да бар экен, украин китаплары биз ичюн меракълы, меним хатырамда биз профессорнынъ огълундан галициялы «Чанъны» я да «Никита Тилькисини» биз бири-биримизден окъумакъ ичюн чекип алдыкъ. Сонъра исе бала китапларындан сонъ, даа джиддий сойлары, мисаль оларакъ, «Окъумакъ ичюн» эр кеске анълашылган украин тарихы ресимлерде адлы китапларны бир нефеснен окъуп чыкътыкъ.

Биз джемаат кутюпханесини тешкиль этип башлагъанда, профессор бизге пек къыйметли яшы китаплар багъышлады. Тезден энди бизим эсасен фияты олмагъан тарихий китапханемиз топланды.

...Хатырамда къач керелер бизлерни о университеттеки археологик ве нумизматик музейлерине алып барды, ве тафсилятлы 2—3 саат бир рафтан экинджи рафкъа алып юрип, бизге мувафакъиетли, онен бирге кичик балагъа анълаткъан бабасы киби украин археологиясы боюнджа лекциялар окъуды. Кимерде бир он адам къадар топланса, Владимир Антонович ич бир вакъыт косьтерип ве эр шей акъкъында икяе этмеге ред этмез...»

■ 1. Не ичюн 19 ас. ортасында украин китаплары сыкълет эди? 2. Менбадаки къайсы фактлар Владимир Антоновичке о девирнинъ яшлары февкъульаде урьмет мунасебетинде олгъанлары акъкъында исбатлыкъ эте?

1. Сиз 19 а. мадений-маариф аятынынъ къайсы вакъиалары акъкъында бильдинъиз? Бири акъкъында къыскъадан айтынъыз.

2. Вакъыт шерти сызыгъыны сызынъыз, керек тарихлерни къайд этинъиз, ве хронологик меселени чезинъиз.

Харьков университетининъ ачылышындан, Киев университетининъ мейдангъа кельмесине къадар къач йыл кечти?

3. О девирнинъ къайсы эдиплери акъкъында бильдинъиз? Ким акъкъында икяе сизни тааджиплендирди? Не ичюн?

4. Не ичюн дерс материалларында, лаф кеткен йыллар, янъыдан миллий яратылувнынъ башланмасы дейлер?

«Тасиль, маариф, окъутув» сёзлерининъ манасы устюнде тюшюнинъиз. Онынъ ичюн 5—7 бир тамырлы сёз сайланъыз. «Тасиль» ве «ярыкъ» сёзлерини тесадюфий бир маналыкъ багълаймы? Сизинъ фикиринъиз-дже кечкен дерслерде лаф кеткен ачылышы ве мейдангъа кельмеси сёзлери багълылармы?

Метинни окъуныз, суальнинъ джевабы устюнде тюшюнюнъиз.

Украинанынъ энъ уйкен алий окъув юртларындан бири — Иван Франко адына Львов миллий университетидир. Онынъ тарихы 1661с. башлай. Догърусы о вакъыт университетнинъ инкишаф планы бутюнлей ерине кетирип олунмады. Эписи университетлер ичюн аньаневий олгъан дёрт факультеттен — Львовда тек экиси чалышты.

*Иван Франко
адына
Львов миллий
университетининъ
Меркезий бинасы.
Кириште тѣнеде
латиндже шиар
язылгъан —
«Окъумышлы
ватандашлар
— Ватаннынъ
ярашыгъыдыр».*

1784 с. Львовда тантаналы шекильде Вена университетининъ нумюне-сине коре янъы университет ачылды. Бу университет 4 факультеттен ибарет эди: фельсефий, адлие, иляхиет ве тиббиет факультетлери. Сиз энди Украина тарихы кафедрасыны — тарихта биринджи кере — Михаил Грушевский рехберлик эткенини бильгендирсинъиз.

■ Не ичюн Львов университетининъ нумюнеси оларакъ Вена университети сайлангъагъан эди?

§18. ШИДДЕТЛИ ЙЫЛЛАР я да УКРАИН ИНКЪИЛЯБЫ ВЕ БОЛЬШЕВИК АКИМИЕТИНИНЪ БИРИНДЖИ ОНЙЫЛЛЫГЪЫ

Дерсте огренирсинъиз

1. 1917—1920 сс. Украин инкъилябы акъкъында икяе тизмели. 2. Михаил Грушевскийни девлет эрбабы сыфатында тасвир этмек. 3. Украина СССР теркибинде, бу девлетнинъ мейданъа келювининъ биринджи онйыллыкълары акъкъында икяе этмек. 4. Украин топракълары къайсы девлетнинъ теркибинде олгъаныны косьтеринъиз.

Ресимни козьден кечиринъиз. Сиз насыл тюшюнесинъиз, Киевдеки Со-фия мейданында адамлар не ичюн топлангъанлар? Оларнынъ кейфлери акъкъында не шаатлыкъ эте? Топлашув иштиракчилерининъ сайысы акъкъында не шаатлыкъ эте? Не ичюн озь манифестациясынынъ ерини олар Богдан Хмельницкийнинъ эйкели янындаки мейданны сайладылар?

1917 с. апрель 1-де Киевдеки София мейданында украинлернинъ нумайышы.

Къайсы вакъиагъа Украина инкъилябы деп айталар

1917 с. Руссие императорлыгъынынъ пайтахты Петроградда (шимди Санкт-Петербург) чар акимиети деврильген сонъ, украин фыркълары ве ичтимаий тешкилятлары Украин Меркезий Шурасыны тешкиль этелер. Онъа Михаил Грушевский рехберлик этти. Меркезий Шура украин укюметини ве Владимир Винниченко башлыгъында Баш кятибиетни сайладылар. Шу йылнынъ ноябрь айында Украин Халкъ Джумхуриети (УХДж) илян этильди. О шиддетли йылларнынъ вакъиаларыны тарихчылар Украин инкъилябы дейлер.

1917 с. яз. Киев шеэринде украинлернинъ нумайышы.

Тезден Украинада, Руссиедеки акимет башына кельген большевиклернен олгъан дженк нетиджесинде, вазиет кескинлешти. Дженк шараитинде девлет ичинде аятны низамгъа къоймакъ ерине, имае акъкъында къасевет этмек керек олды. 1917 с. декабрь айында Харьков шеэринде большевиклер Украин Совет социалистик джумхуриетини илян этип, озь укюметини

мейдангъа кетирдилер. Бу акиметнинъ къол тутувы нетидже-синде, большевиклернинъ аскерлери Украинанынъ сол Ялысына ве Киев шеэрини уджюм этип башладылар.

О шараитлерде, Меркезий Шура 1918 с. январь 9 куню УХДж мустакъиллигини илян этти. Лякин февраль 9 куню большевик аскерлери Киевни басып алдылар. Сонъ дереджеде эльвершисиз вазиет олгъан сонъ УХДж акимieti Алмания ве Австро-Венгрия-гъа арбий ярдым сорап риджа этти. 1918 с. апрель 29 куню Украинадаки акиметни гетман Павел Скоропадский къолуна алды. Лякин, энди ноябрь ортасында гетманнынъ тертибине къаршы исьян котерильди. Декабрь 14 куню П. Скоропадский акиметтен инкяр эткен сонъ, УХДж гъайрыдан тикленди. Лякин УХДж большевиклер Украинагъа япкъан невбеттеки сефери-не къаршы курешмеге меджбур олды. Бу дженк большевиклернинъ гъалебесинен екюнленди.

Гъарбий Украинадаки вакъиалар гурьдели инкишаф этти. 1918 с. октябрь айында Львовда Украин Миллий шурасы тешкиль олунды, ноябрь 1 куню исе украин аскерлери акиметни къолларына алдылар. Ноябрь 13 куню Гъарп Украин Халкъ Джумхуриети (ГъУХДж) илян этильди. 1919 с. январь 22 куню Киевде ГъХУДж ве УХДж бир-лешюв акты тантаналы илян этильди. Онынъ ичюн о кунь тарих-къа Украина соборлыкъ Куню сыфатында кирди.

Фыркъа — акимет ичюн курешкен бир группа адамларгъа айталар.

1. Метиннинъ планыны тизинъиз. Эр бир пунктнынъ мундериджесини бир джумледен беринъиз: Бу пунктта...акъкъында айтыла. 2. «Ким чокъ» оюнына азырланынъыз: 1917—1920 сс. Украин инкџилябы акъкъындаки икяеде мумкюн олгъаны къадар чокъ сѣз ве сѣз бирикмелери сайланъыз.

Украина инкџилябыны ве Михаил Грушевскийни озь козю-нен корьген адамлар насыл хатыралар къалдырдылар?

«Грушевский энди март 27 куню Киевге кельди, онынъ кель-месинен Киевдеки украин арекети озь рехберининъ теджрибелли ве итибарлы къолуны дуйды. Грушевскийден гъайры миллий рехбер ролуне ич бир кимсе келишмез эди, оны сарып алгъан бутюн украин ватандашлары ич бир кимсе онен итибарлыкъта ве урьметте тенъешип оламаз эди» (Д. Дорошенко).

«1917 с. апрель 1 куню Меркезий Шура бу нумайышны украин кучьлерини Украин пайтахтына кетирип, о ерде украин ватан-дашларынынъ миллий идеаларыны ачыкътан-ачыкъ косьтермек ичюн тешкиль этти. Нумайыш акъикъатен де чокъадамлы ве аджайип олды. Чешит тюрлю фабрикалар, заводларнынъ ишчи-

лери, демирёлджылар ве почта-телеграф ишчилери, оджалар, артистлер, мектеп яшлары, кооперация хадимлери, ве ниает — чешит украин сиясий фыркъаларнынъ векиллери — къыскъасы бутюн анълы украин ватандашлары о куню Киев сокъакъларына тантаналы миллий азатлыкъ байрамында бирлешип чыкътылар. Къарт, балабан кумюш сакъалынен — украин халкъынынъ миллий гъайрыдан тикленювининъ енъильмез темели — профессор Грушевский нумайышчыларнынъ биринджи сыраларында чыкъыш япты. София мейданында буюк халкъ меджлиси тешкиль этилип, баягъы бир буюк мешур украин ичтимаий эдиплери сёзге чыкътылар. Меркезий Шура адындан М. Грушевский сёзге чыкъты» (Павел Христюк).

М. Грушевскийнинъ вакъиаларынынъ замандашы онынъ акъкъында: «Бу зал хатрамда яшларнен толу, манъа ят ве гонъюллернен, лафларынен ве сюрюнен. Профессор Грушевскийнинъ чал башы хатырамда, чюнки о меркезде президиум масасында отура эди. Онынъ бу группа устюнден сиирли укюмдарлыгъы акъылымда. О, масаны яраштыргъан безь къаранфильни кълонда котерсе, залнынъ сеси тына эди...».

Менбаларны план боюнджа талиль этинъиз:

1. Ресимни козьден кечиринъиз. О ресимде М. Грушевскийни тапынъыз. Онынъ ресимде тургъан ери не акъкъында шаатлыкъ эте?
2. Сизинъ фикиринъиздже, Грушевскийнинъ бойле итибарыны ненен анълатмакъ мумкюн?
3. Ады косьтерильмеген ватандашы Грушевскийнинъ тесирине насыл филят

кести? О, онынъ тарафдарларына менсюп эдими? Менбада бунынъ акъкъында насыл айтылган?

4. 1917 с. вакъиаларында украин ватандашларынынъ мунасебетлери акъкъында насыл нетиджелер чыкъармакъ мумкюн?

Ресимлерни хронологик шекильде бири-бирининъ артындан къойып, оларнынъ пейда олган вакъытыны бельгилеъиз. Озь фикирлерини дерсликтеки сатырларнен тасдыкъланъыз.

Киевде София мейданында УХДж ве ГъУХДж бирлешюв Актынынъ илян этильмеси.

Гетман Павел Скоропадский Киевде озюнинъ резиденциясындан пек узакъта олмагъан ерде.

Украин инкгилябы деврининъ биринджи украин акимети — Меркезий Шуранынъ Баш кятибети.

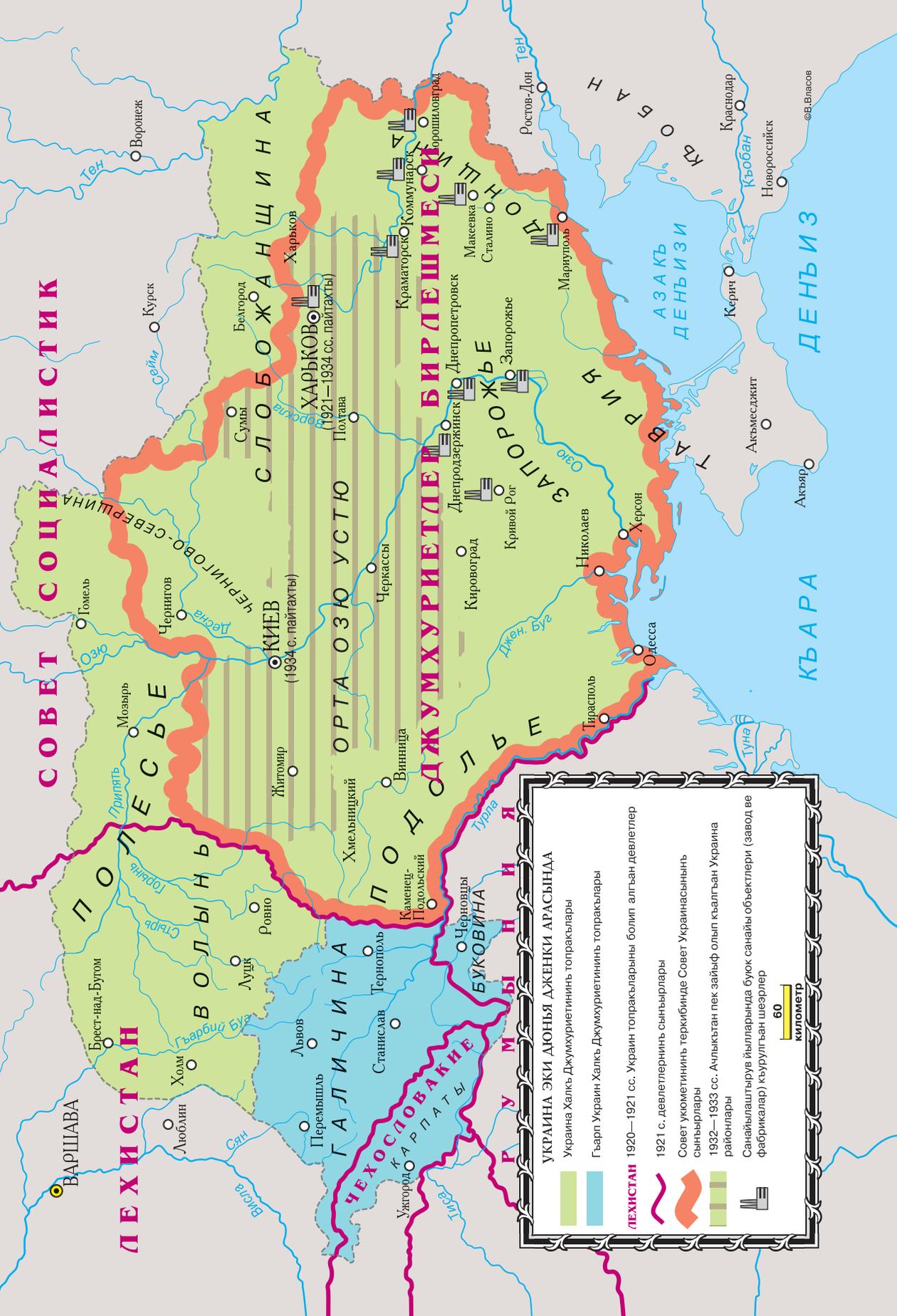

144 с. хаританен файдаланып ашагъыдаки суаллерге джевап беринъиз.
1. Украин Халкъ Джумхуриети насыл топракъларны ве ГъУХДж насыл топракъларны сарып ала эди. 2. 20 а. 20-нджи йылларында украин топракъларыны къайсы девлетлер болип алды.

СССР къурулгъанынынъ биринджи он йыллыгъында Украинанынъ такъдирини не бельгиледи?

1919 с. декабрь айында украин топракъларынынъ чокъусында большевик совет акимети тешкиль этильди. Украин Совет Социалистик Джумхуриетининъ (УССР) аяты башланды. УССР

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИК

ЛЕХИСТАН

ПОПЕСЬЕ

СЛОБОЖАНЩИНА

КИЕВ

ОРТА ОЗЮ УСТЮ

ПОДОЛБШ

ДЖУМХУРИЕТЛЕР БИРЛЕШМЕСИ

ЗАПОРОВЖЬЕ

ТАВРИЯ

ГАЛИЧИНА

ВОЛЫНЬ

РИВНО

ТЕРНОПОЛЬ

ХМЕЛЬНИЦКИЙ

КИЕВ (1934 с. пайтахты)

ХАРЬКОВ (1921—1934 сс. пайтахты)

ДНЕПРОПЕТРОВСК

МАРИУПОЛЬ

РОСТОВ-ДОН

ЧЕХОСЛОВАКИЕ

БУКОВИНА

КАРПАТЫ

РУМЫН

АКЪМЕСДИЯТ

АКЪЯР

КРАМАТОРСКО-КОМУНАРСКОЕ

БОРОШЛОВАГРАД

МАКСЕВКА

СТАЛИНО

ВАРШАВА

БРЕСТ-НАД-БУГОМ

ХОДМ

ЛЮБЛИН

МОЗЫРЬ

ПРИПЯТЬ

ТОРНАВ

ЧЕРНИГОВ

ТОМЬЕЛ

КУРСЬК

БЕЛОГОРОД

ХАРЬКОВ

ПОЛТАВА

ПОЛТАВА

КИРОВОГРАД

КРИВОЙ РОГ

НИКОЛАЕВ

ХЕРСОН

ОДЕССА

ТИРАСПОЛЬ

МАРИУПОЛЬ

МАРИУПОЛЬ

МАРИУПОЛЬ

МАРИУПОЛЬ

УКРАИНА ЭКИ ДЮНЬЯ ДЖЕНКИ АРАСЫНДА

- Украина Халкъ Джумхуриетининь топраклары
- Гьарп Украин Халкъ Джумхуриетининь топраклары

ЛЕХИСТАН

- 1920—1921 сс. Украин топракларыны болип алгъан девлетлер
- 1921 с. девлетлернинь сынырлары

Совет укومتининь теркибинде Совет Украинанынынь сынырлары

- 1932—1933 сс. Аглыкстан пек зайыф олып къалгъан Украина районлары
- Санайлаштырув йылларында буюк санайы объектлери (завод ве фабрикалар) къурулгъан шеэрлер

60
КИЛОМЕТР

1922 с. сонъунда СССРнинъ теркибине кирди. Бу девлетте Украина 1991 с. къадар олды. Совет Украинасынынъ топракъларында большевиклер озь тертиплерини кирсеттилер. Бу талаплар боунджа дегиль де, буюк совет девлетининъ файдасы ичюн япылды.

Янъы акимет *санайылаштырув* ёнелишини къабул этти. Къоджаман къурулуш миллионлар адамларнынъ федакяране эмегини талап этти. Келеджеклерни яхшы оладжагъына инанып, адамлар кунъде 10—12-шер саат ишледилер, баракъларда яшадылар, буюк котлованларны къолкуреклеринен къаздылар, бетонларны къолларынен къарыштырдылар. 30-ынджы сенелерининъ башында буюк «Запорожсталь», «Криворожсталь», «Азовсталь», Харьков трактор заводы киби заводлар пейда олды. О девирде Авропада энъ буюк олгъан Днепро гидроэлектростанциясы — Днепрогэс (Запорожье) шеэринде, совет санайылаштырувынынъ темсили олды. Санайынынъ юзлернен дигер, кичик муэссилери къурулды.

20-нджи сенелерининъ экинджи ярысындан башлап койлерде меджбурий колхозлар къурулмасы башланды. Койлюлернинъ ерини, атларыны, айванларыны, топракъ ишлев эмек алетлерини чекип алдылар. Олар энди озь топракъларыны, топлагъан берекетлерининъ сабысы оламай эдилер. Бутюн несиллер зираатчы олгъанлар, колхозджылар олгъан сонъ, акъсыз ыргъат олып къалдылар. Ойле тертиплернен койлюлер разы олмай — даянып оламай эдилер. Разы олмагъанларгъа большевиклер кучь къуулландылар. Оларны кулаклар сыфатында илян этип, бутюн къоранталарынен Сибирьге сюргюн этип, о ерде «ерлешмеге» къалдырдылар.

Коллективлешменинъ фааллери кулакнынъ эвинден эв эшьяларыны чыкъаралар. Подолье. 1929 с.

Машиналар «Каховка» совхозынынъ берекетинен. Херсон виляети. 1930 с.

О йылларнынъ буюк феякети *ачлыкътан ольдюрмек* (Голодомор) — акимет тарафындан планлаштырылгъан ачлыкъкъа айталар. Энь агъыры 1932—1933 сенелерининъ кышы ве баари олды, о йыллары берекетли украин топракъларында кутьлевий шекильде адамлар ольди. Эписи олып украинадаки планлаштырылгъан олюмден 3—3,5 млн. адам ольди.

1. Метиннинъ мундериджеси боюнджа 3—5 суаль тизинъиз, бири биринъизининъ джевапларыны динъленъиз. 2. 144-юнджи саифедеки харита боюнджа, санайлаштырув йылларында къаерде ве насыл санайы гигантлары къурулды ве гъайырдан къурулды.

Санайы гигантлары къурулгъан фотовесикъаларны козьден кечири-нъиз. Бойле къурулышнынъ менфий ве мусбет аллары акъкъында тюшюнинъиз. Агъыр эмекке адамларны не уятты?

Днепро ГЭС къурулышында котловандан топракъ чыкъарув. 1930 с.

Новокраматорск машинакъуруджылыкъ заводунынъ 6 номерли механика цехининъ къурулышы. 1932 с.

144 с. хаританен файдаланып суаллерге джевап беринъиз: 1. 1932—1933 йыллары ачлыкътан эписинден пек къайсы районлар зарар коръдилер? 2. УССДжнинъ пайтахтлары къайсы шеэрлер олды? 3. Украинанынъ къайсы тарихий топракълары Совет Украинасына менсюп олды (1922 сенеден СССР теркибинде)? 4. 1921 сененинъ сонъунда Галичина ве Гъарбий Волынь къайсы девлетнинъ теркибинде олдылар? 5. Шималий Буковина къайсы девлетнинъ теркибинде булунды? 6. Чехословакиянынъ теркибинде Украина-нынъ къайсы ерлери булунды?

1. План боюнджа 1917—1920 сс. Украина инкъилябы акъкъында айтынъыз:

1. Меркезий Шуранынъ мейдангъа келюви.
2. УХР илян этильмеси
3. Павел Скоропадскийнынъ гетманлыгъы.
4. ГъУХДж ве УХДж-нинъ къошулувы.

2. Вакъыт шерти сызыгыны сызынъыз. Керекли тарихлерни къайд этинъиз.

Украин меркезий Шурасыны мейдангъа кельмеси ве ГъУХДж ве УХДж бир девлетке къошулывына къач йыл кечъти?

3. Не ичюн тарихчы Михаил Грушевский белли девлет эрбабы сыфатында белли?

4. План боюнджа «Украина СССР теркибинде» адлы икяе тизинъиз:

1. СССР теркибине кирмеси.
2. Украинаны санайылаштырмасы.
3. Колхозларнынъ тешкиль этилюви. Ачлыкъ.

Дерснинъ материалларынен файдаланып, *инкџиляп* сѣзюнинъ манасыны анълатынъыз: не ичюн ойле вакъиаларны *куреш*, *денъишюв*, *сынав* сѣзлери бельгилей. Украинада сиз бильген бир къач инкџилябий вакъиалар дерслерини тешкиль этмеге арекет этинъиз. О девирнинъ вакъиалары акъкъында сиз эвельден эшиткен эдинъизми?

Метинни окъуп ресимлерни козьден кечиринъиз. Суаллернинъ джеваплары устюнде тюшонъиз.

30-ынджы сенелернинъ тарихий менбалары украин коюндеки вакъиалары акъкъында нелер икяе этелер?

Белли алим, ичтимаий эрбап Сергей Ефремов озюнинъ «кунъделигинде» лятифе икяе эте: «Койлюлер айталар: кулак бизде яткъанда башынынъ тюбуне юмругъыны къоя, саат 3-те уянып тарлагъа чалышмагъа чапа. Середняк (орта койлю) тарлагъа саат 5-те чыкъа. Фукъаре исе бизде саат 9-да агъызында сигары ве къолтугъынынъ тюбюнде портфели кой шурасы тарафкъа кете».

■ 1. Лятифе къайсы тарихий вакъиаларгъа багъышлана? 2. О ненинъ устюнден куле. 3. Не ичюн раскулачиваниени — зенгинлернинъ мал мулъкюни чекип алувны, украин койлюлери адалетсизлик ве зорбалыкънынъ мейдангъа чыкъувы деп саялар?

Инглиз дипломатларынынъ хаберлеринден (1932 с.): «Энди озъ хаберимде къайд эткени киби, Украинадаки вазиеат керчектен фена. Кой ходжалыгъы умютлерни акъламады, онынъ ичюн ашайт малларынынъ кескин етишмемезлиги дуюла: койде чалышкъан адамларгъа пек аджы такъдир тюшти: оларнынъ акъкъы, эмегинен етишкен берекетни чекип алып къайда алып кетильгени белли дегиль, оларны ачлыкъкъа укъом этелер. Санайы ве истисал маллары пек аз. Буюк ерлер аман-аман адамсыз, топракъ ишленмей, я да яхшысы, ярамай ишлене ве от-оленлернен баса. Ондан да гъайры, кулакларны сюрдюн этильгени нетиджесинде кой гъайретли ве чалышкъыр эали къысымыны джойды».

■ 1. Не ичюн дипломатлар кой ходжалыгъынынъ алыны аджыныкълы деп эсапладылар? 2. Сиз мисаль кетирильген парчанынъ сонъки джумлесини насыл анълайсынъыз? 3. Менбада акиметининъ койлюлер устюнден япылгъан зулуумыны насыл анълайсынъыз?

Кулакнынъ къорантасыны озъ азбарындан къувалар. Сталин (шимди Донецк) виляети. 1930 с.

Зенгин койлюлер мал-мулькюннъ алынмасы. Удачное кою, Сталин (шимди Донецк) виляети. 1931 с.

■ Ресимлерни козьден кечиринъиз. Тасвир этильген адамлар насыл гонъюль-делер? Ресимлер сизге кулаklar, зенгинлер сыфатында озъ байлыкъларыны, айнеджиликлер ёлунен къазангъанларына эсас беремиз? Зенгинлернинъ мал-мулькюни чекип алгъанда, сизлялы аскернинъ булунгъаныны насыл анълатыр-сынъыз? Ресимлердеки бу вакъиалар сизде насыл дуйгъулар уянталар?

■ Не ичюн отузынджы йылларда Украинадаки ачлыкъ йылларыны дешетли сёз «ачлыкъ чектирмек»нен къайд этелер?

§ 19. **КЕНЕ ДЕ УРУШКЪЪА** я да **УКРАИНА** **ЭКИНДЖИ ДЖИАН ДЖЕНКИНДЕ**

Дерсте огренирсинъиз

1. Украина ве Экинджи джан дженки акъкъында икяе этмеге огренинъиз. 2. Муим вакъиаларны бельгилемеге ве дженк йылларынынъ белли эрбапларыны айтмагъа огренинъиз. 3. Харитада эсасий вакъиаларны косътермеге огренинъиз.

Ресимни козьден кечиринъиз. Ресимде тасвир этильген эйкель насыл вакъиаларгъа багъышлангъаныны билесинъизми? Сизинъ шеэринъизде (коюнъизде) Экинджи джан дженкини эбедийлештирген абиделер бармы? Сизинъ къорантанъызда Экинджи джан дженкининъ вакъиаларыны хатырлайлармы? Дженкни башындан кечирген адамларнен насыл мунасебетлерде олмакъ керек?

Гитлер баскъындылары тарафындан Бабий Ярда атылгъан совет ватандашлары ве арбий эсирлерине къоюлгъан абиде. Киев шеэри.

Экинджи джиан дженки не вакъыт башлады?

1939 с. сентябрь 1-де Экинджи джиан дженки башланды. Ондан эвель нацист Алманиянынъ башы ве большевик Советлер Девлетининъ башлары Адольф Гитлер ве Иосиф Сталин, гизли анълашма япып, олардан эр бири дюнья укюмдары олмакга истеди. Дайилер чокъусу Авропа халкъларынынъ такъдирини озджесине аль этмеге истедилер. Оларнынъ разылыгъы боюнджа гъарп Украина топракълары Совет укюметининъ теркибине кечтилер. Къошулгъан топракъларда совет укюмети Шималь Украинадаки киби къаиделер кирсетти. Лякин Алмания ве Совет укюмети арасындаки барышыкъ къавий дегиль эди.

1941 сенесининъ июнь 22 куню Алмания Совет Укюмети топракъларына бастырып кирди. Совет укюметининъ Алманиягъа къаршы алып баргъан дженки — *Улу Ватан дженки* деп айтылды.

Метиннинъ мундериджеси боюнджа *Не?, Ким?, Къаерде?, Насыл?, Не вакъыт?* 3—4 суаль ве бир суаль *Не ичюн?* тизинъиз. Оларгъа невбетнен джевап беринъиз.

Украина насыл ишгъаль этильди?

Украина энди дженкнинъ биринджи саатларындан душманнынъ дарбесини алды. Украина ерлери догърудан-догъру дженк майданына чевирильди. Онынъ топракъларында къан тѳкюльген урушлар япылды. Дешетли виранелерге алып кельди ве миллионларнен солдатларнынъ ве тынчлыкъсевер адамларынынъ олюмине алып кельди. Къызыл ордунынъ аскер ве команданлары кутьлевий къараманлыкъ косьтердилер. Лякин арткга чекильмеге меджбур олдылар. 1941 сененинъ 11 июлинен 26 сентябрьнеджек, Киев шеэрининъ мудафаасы девам этти. О вакъытта 600 бинъ аскер ве къоманданлар эсирликке тюшти. Дженк башланмасынынъ бир йылындан сонъ, Украина топракъларыны Алмания ве онынъ тарафдарлары тарафындан басып алынды.

Украин ерлерини олар ашайт маллары ве хаммал темин этиджесине чевирмеге арекет эттилер. Нацистлер къойгъан «Янъы тертип» душманлыкъ ве залымлыкънен бельгиленди.

Басып алгъанлар Украинада 5 млн. якъын тынчлыкъсевер эалини ве эсирлерни чекиштирдилер. Алманиягъа меджбурий ишке 2,5 млн адам ѳнетильди.

Ишгъаль — бир девлет тарафындан экинджи девлетнинъ топрагъыны вакъытынджа басып алув.

143 с. хаританен чалышыңыз. 1941—1942 сс. Гитлер аскерлери къайсы украин шеэрлерини басып алдылар.

Меджбурий ишке Алманиягъа алып кетильген украин ватандашлары кокюслеринде «Ost» бельгиси такъып юрмеге меджбур эдилер. «Остарбайтер» сёзю немсе тилинден «Шаркъ ишчиси» манасыны бильдире.

Дженк девирлерининъ ресимли весикъалары сизде насыл дуйгъулар бильдире? Сиз насыл тюшюнесинъиз, ресимлерде тасвир этильген адамлар, я да о вакъытларнынъ шаатлары не дуйдылар?

Менбалардан бирини сайланъыз ве онынъ устюнде ашагъыда берильген суаллернен ишленъиз.

1. Менбада тариф этильген вакъиалар не вакъыт олып кечъти?
2. Ишгъальнинъ залымлыгъы ве душманлыгъы акъкъында насыл фактлар шаатлыкъ этелер?
3. Эписинден пек насыл фактлар айретте къалдырдылар?

Дмитрий Малаковнынъ «О эки йыл... Киевде алманлар огюнде»: «Душман Киев шеэрини даа эки афта эвель алды, лякин энди бутюн омюр кечкен киби олды.

Крещатикнинъ патлавлары ве янгъынлары, Бабий Ярдаки къуршунгъа тизюв, ачлыкъ ве фукъарелик — эписи эки афтагъа къошулды. Октябрьде ишгъальджилер эсирлерге Крещатикнинъ машиналар къатнагъан ёлуны темизлеттилер. 22 октябрьнинъ геджеси бир ерде, бир шейлер патлады. Экинджи куннинъ сабасына чардиварда комендантынъ: «Бугунь Киев шеэрининъ 100 адамы атылды. Бу эвельден айтылмакътыр. Киев шеэрининъ эр бир сакини эр бир джинаетке джевапкъардыр»... Насыл яшамалы, бу фаджианы насыл енъмели, рухтан тюшмейип, гонгъюль котеринки рухнен, яхшы заманларны беклемели?

...Энъ эсасы — отьмегимиздир. Тюкянлар асылында энди барлыгъыны джойдылар. Эльбетте, энъ эвеля бизлер ичюн.

Эвельден алманлар шеэрге киргенге къадар, киевлилер озь шейлерини, ашайт малларыны денгъиштирмеге этрафтаки койлерге баргъанлар, о девирде о ерлерде даа ачлыкъ чекмей эдилер. Шеэрдеки фукъареликни енъмек ичюн койлюлер де арабаларыны юклеп Киев шеэрине кельгенлер. Денгъишме къарарнен бойле схемада кечкен: санким чантада эки пуд богъдай ичюн. Чокъусы бир пуд та чыкъмай эди, бир пальтогъа, яхшы бир костюмгъа — эльбетте урбаларыны денгъиштиргенлер. О девирде шеэр къоранталарында эсасен бирер, пек сийрек экишер эркек олгъан. Онынъ ичюн акъайынынъ, огълунынъ, бабасынынъ фронта олгъаннынъ урбасыны бергенлер».

«Крещатый Яр» роман-хроникасындан Киев ишгъалининъ шааты Евдокия Гуменнаядан: «Халкъ мектеплери япыкъ. Оджалар ве талебелер эмек къабаатыны кечирмек кереклер. Тиббият институтынынъ студентлерини азбарда топладылар, дерсте тенеффюс япыла, эписи студентлер ишке Алманиягъа кетеджек дедилер. Ким де учь куньде вокзалда корюнмесе, онынъ къорантасы отьмек карточкаларны алмайджакълар, мал-мулькю мусадере этиледжек.

Трамвайлар тек алман санайысы ишчилерининъ кочькен саатларында юрелер. Киев шеэрининъ эалиси исе трамвайгъа кирмеге акъкъы ёкъ, тек сорап, билетчиге он кумюш телесе, мумкюн олур эди. Киев эалиси умютнен бакъкъан тюкянлары, энди тамирлендилер, ондаки эр шей — «Нур фюр дойче» (тек алманлар ичюн). Кооперативлер энди япылды, берберханелер, ресимханелер, эски маллар тюкянлары мусадере этильген. Театрлер энди дёртюджи кере даркъатылгъан.

Даа ишке алып кетильмеген Киев эалиси, бир айда алты килограм тары — кестане отьмегине разы дегиллер, намуснен, интизамлы ве невбетсиз якъында отьмек кулюбелери берип башладылар. Оларны отьмекнинъ дюльбер алтын-гарылтылы туюсю сукъландырмай, чюнки оларнынъ айтымы боюнджа, ач олсанъ да, ойле отьмекни тишлеп оламайсынъ. Мына невбеттеки къарар — шеэрлерге насыл олса да махсулат алып барылмасы ясакъ этиле. Эндиден башлап эписи базарлар япыла. Эписи ёлларда, копюрлерде, шеэрге кириш ве чыкъыш ерлеринде, полицейлар ве гестаподжылар сюрюси шейлерини чекип алалар. Ягъ ве балны алалар. Курьпе ве унны тарлагъа чыкъарып сепелер. Баскъынджылар халкънен куреше. 200 грамм ягъ алып кеткен адамны ата».

Украинанынъ азат олувы насыл олып кечти?

Украинанынъ азат олынувы 1943—1944 сс. олып кечти. Бу иште муим эмиетли Озю (Днепр) ичюн дженк олды. 1943 с. ноябрь 6-да биринджи Украин фронтынынъ аскерлери генерал Николай Ватутин къоманданлыгында Киев шеэрини азат эттилер. Декабрьде Совет аскерлерининъ Украина Сагъ ялыбоюнынъ умумий уджюми башланды.

Украинлер басып алгъан ерлерде, баскъынджыларны тармар этювде муим рольни къаршылыкъ косътерюв арекети ойнады. Сумы ве Чернигов виляетлерининъ орманларында юзлернен партизан отрядлары арекет этти, Сидор Ковпак ве Алексей Фёдоров ве башкъаларнынъ рехберлигинде буюк бирлешмелер арекет эттилер. Волынъ ве Полесьеде буюк колемде имаеджи исьянджылыкъ арекети кенъ даркъады. Украин исьянджылар Ордусы (УИО—УПА) мейдангъа кельди. Эали УИО кирди ве онъа эр тарафлы ярдым косътерди. УИО гитлерджи баскъындыларына къаршы курешкени киби, ойле де Къызыл Ордугъа къаршы курешип, мустакъиль Украина девлетини къурмагъа арекет этти.

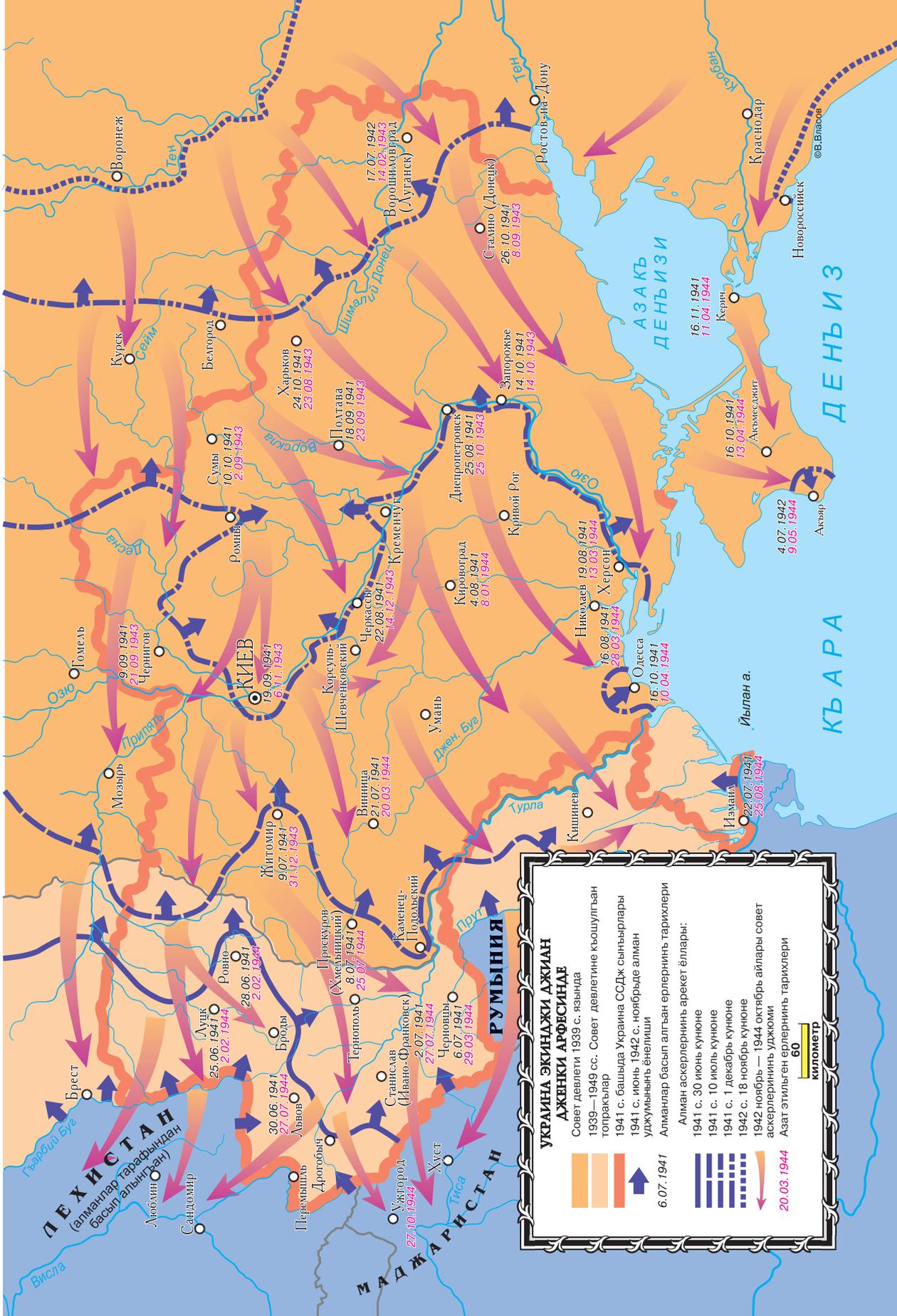
Украина гитлер баскъынджыларындан азат олунгъаны ичюн совет аскерлерине миннетдар. 1944 сенесининъ октябрь 28 куню Украинанынъ бутюн ерлери, шимдики сынъырларына коре, гитлер баскъынджыларындан азат олунгъан эди.

Житомир виляетинде урушлар арасында. 1943 с.

Совет аскерлерининъ Озю озенинъ сагъ ялысына, Киевининъ Шималь тарафына юрип ве ялдап кечюви. 1943 с. октябрь.

УКРАЇНА ЭЖИДЖИ АЖИАН АЖЕНКИ АРФЕСИАНД

Совет девлетли 1939 с. язанди
 1939—1949 сс. Совет девлетине кьошулгъан топракълар
 1941 с. башыда Украина ССДЖ сынырлары
 1941 с. июль 1942 с. ноябрьде алман уджумьянь енгелиши
 6.07.1941 Алманлар басып алгъан ерлериниъ тарихлери
 Алман аскерлериниъ арекет еллары:
 1941 с. 30 июль кунуне
 1941 с. 10 июль кунуне
 1941 с. 1 декабрь кунуне
 1942 с. 18 ноябрь кунуне
 1942 ноябрь — 1944 октябрь айлары совет аскерлериниъ уджуми
 Ааат этилген ерлериниъ тарихлери
 20.03.1944

60 километр

ПЕХИСТАН
 (алманлар тарафындан басып алынган)

РУМЫНИЯ

МАДЖАРИСТАН

АЗАКЪ ДЕНЬЗИ

КЪАРА ДЕНЬИЗ

Воронеж

Курск

Харьков

Киев

Житомир

Львов

Лублин

Белгород

Сумы

Ромы

Корсунь

Винница

Тернополь

Перемшля

Полтава

Черкассы

Кременчуг

Хмельницкий

Хмельницкий

Ужгород

Ворошиловград

Днепропетровск

Кировград

Умань

Полыцкий

Хмельницкий

Хмельницкий

Сталино (Донецк)

Запорожье

Кривой Рог

Николаев

Херсон

Херсон

Ростов-на-Дону

Одесса

Измаил

Ильан а.

Ильан а.

Ильан а.

Ильан а.

Краснодар

Новороссийск

Керчь

Акмессидж

Акмессидж

Акмессидж

Акмессидж

Косов

Косов

Косов

Косов

Косов

Косов

Косов

Тен

Тен

Тен

Тен

Тен

Тен

Тен

Днестр

Днестр

Днестр

Днестр

Днестр

Днестр

Днестр

Озю

Озю

Озю

Озю

Озю

Озю

Озю

Днестр

Ана ватан топрагъыны азат этмек ичюн украин халкъы пек буюк фиат төледе: Къызыл Орду сырларында 6 миллион украин дженк этти, олардан 3 миллионы эляк олды. Дженкте эписи олып Украинадан 8—9 млн. ватандаш эляк олды. Азатчылар огюнде баш эгильген кунь **9 майыс** — Гъалебе куню, Украинада девлет байрамы.

1. Метиннинъ планыны тизип ве план боюнджа икяе этинъиз. **2.** 153 с. хаританен файдаланып, Украина шеэрлерини баскъынджылардан азат олунмасыны бири-бири артындан кельмесини сораштырып билинъиз.

Ресимлерни козьден кечиринъиз. Азат этиджи, гъалебе къазангъан аскерлерни къаршылагъан адамларнынъ дуйгъулары акъкъында икяе этинъиз. Экинджи ресимде дженкнинъ къайсы деври тасвир этильген. Джевапны эсасландырынъиз.

1. План боюнджа Украина Экинджи джан дженкинде адлы къыскъа икяе тизинъиз:

1. Гъарбий Украинанынъ СССРге къошылувы.
2. Улу Ватан дженкининъ башланувы.
3. Нацистлер ишгъали.
4. Украинанынъ азат этилюви.
5. Гъалебе куню.

2. Вакъыт шерти сызыгъыны сызынъыз, керекли тарихлерни къайд этинъиз ве хронологик вазифени чезинъиз.

2010 с. майыс 9 куню Улу Ватан дженкиндеки гъалебенинъ 65 йыллыгъы къайд этильди. Дженк къачынджы сенед екюнледи, эсап этинъиз.

3. 153 с. харитадан файдаланып джевап беринъиз: 1. Гитлер аскерлери биринджи олып къайсы украин шеэрлерини басып алдылар? 2. Энъ сонъунда къайсы украин шеэрлерини азат эттилер?

4. Параграфнынъ метининде къулланылгъан янъы сёзлерни айтынъыз, оларны анълатынъыз.

Сизинь мектебиньезде гъалебе кунюни насыл къайд этелер? Не ичюн гъалебе къазангъан аскерлернинь эйкеллерине гуллер къоймакъ аны-неси яшай?

Метинни окъунгыз ве ресимлерни козьден кечирингыз. Суаллерге береджек джеваплар устюнде тюшонингыз.

**Улу Ватан дженкинде алынган мукаяфатлар
не акъкъында икяе этмелери мумкюн?**

Улу Ватан дженкинде ве ондан сонъки йылларда имаеджилернинь къараманлыгы ве джесаретлигини къайд этмек ичюн 9 орден ве 23 медаль тесис этильген. Биринджи мукаяфат Ватан дженки ордени эди. Онъа 1942 сенеси эсас къоюлган эди. О совет аскерлерининь Улу Ватан дженкининь джебелеринде косътерген кутълевийлиги олып къалды.

СССРнынь алий арбий ордени «Гъалебе» ордени эди. Бу орденнен арбий операцияларны мувафакъиетли кечиргенлери ичюн Къызыл ордунынь алий къоманданлыкъ теркибининь шахысларыны мукаяфатлай эдилер. СССРнинь алий арбий «Гъалебе» орденинен 16 адам мукаяфатланды. Итибарлы орденлерден бири I, II, III дереджели Шан-Шурет ордени олды. Бу орденни «аскерлик» ордени деп айталар; чюнки онен тек аскерлери, сержантларны ве старшиналарны мукаяфатлай эдилер. Мукаяфатланмакъ ичюн эсас — косътерильген шахсий джесюрлик ве мертлик олды. Богдан Хмельницкий ордени 1943 сенеси тесис этильди. Бу орден СССРде екяне украин тилинде язысы олган орден эди.

СССРнинь дигер орденлеринден олган фаркъы, Богдан Хмельницкий орденинен орду ве флотнынь эписи рутбелерини, ойле де партизан арекетининь фааль иштиракчилерини мукаяфатлай эдилер.

■ Сой-сопларынгыздан сорангыз, Экинджи дюнья дженки сизинь къорантангызнынь тарихында насыл из къалдырды. О девирнинь вакъиалары акъкъында сизинь шеэрингыз (коюнгыз) насыл хатыралар сакълай? Сизинь шеэрингызде (коюнгызде) Экинджи ватан дженкини эбедийлештирмек ичюн абиделер къоюлдымы? Оларнынь бири акъкъында билингыз, кичик бир хабер азырлангыз.

§20. ЗЕМАНЕВИЙ УКРАИНАДА я да МУСТАКЪИЛЬ УКРАИНА

Дерсте огренирсинъыз

1. Энъ муим вакъиаларны бельгилемеге ве Украина гъурурлангъан замандашларымызнынъ адларыны айтмагъа огренинъиз. 2. Украина (Къырым) Анаясасы боюнджа ватандашларнынъ акъ ве укъукъларындан мисаллер кетирмеге огренинъиз. 3. Харитада Украина мейданыны, виляетлер ве виляетлернинъ меркезлерини, къомшу девлетлерини косьтермеге огренинъиз.

Ресимлерни козьден кечиринъиз. Украинада мустакъиллик Куню не вакъыт байрам этиле? Сизинъ шеэринъиз (коюнъиз)де бу байрамны насыл къайд этелер. Ресимдеки ватандашлар озь байрам нумайышыны Украинанынъ насыл девлет темсиллеринен багъладылар. Олар бунен нени тасдыкъламагъа истедилер? Группаларда байрам мунасебетинен багълы хайырлавлар тизинъиз (тюшюнинъиз).

Мустакъиллик куню Одесса ве Луцкте байрам этиле.

Украина не вакъыт мустакъиль олды?

24 август 1991 с. Украинанынъ мустакъиллиги акъкъында къарарнаме къабул этильди. Онынъ ичюн девлет байрамыны къайд этемиз. 1991 сенеси декабрь 1 куню бу весикъагъа бутюн халкъ къол тутты: **референдумда** — соравда иштирак эткенлернинъ 90 % (файызы) бу весикъагъа къол туттылар. О куню де Украина халкъы — **Украина Президентини** сайлады. О, Леонид

Кравчук олды. Невбеттеки Украинанынъ президентлери: Леонид Кучма (1994 с., 1999 с. сайланды), Виктор Ющенко (2004 с. сайланды). 2010 сененинъ январь айында Украина Президенти Виктор Янукович олды.

Референдум

— девлет аятынынъ муим меселелери боюнда умумхалкъ соравы.

Кулюнчли темсиллернен фајдаланып, метинде сизге

малюм олгъан ве янъы олгъан шейлерни къайд этинъиз.

Земаневий Украинанынъ аятыны не бельгилей?

Украина мустакъиль девлет олгъан сонъ, баягъы бир эвель заманлардан къалгъан къыйынлыкъларны енъип кечмесини бойнуна алгъан эди. Бу эалининъ эксериетининъ фукъарелиги, башкъа девлетлерден илим ве истисалнынъ артта къалувы, адамнынъ акъ-укъукъларынынъ бозулувы. Къыскъа вакъытта девлет идареджилегининъ янъы системасы ишлеп чыкъылды, озъ арбий кучълеримиз, хавфсызлыкъ ве адлие органлары мейдангъа кельди. Украинанынъ санайысында маденджилик ве машина къуруджылыкъ буюк роль ойнайлар. Кой ходжалыгъы махсулатынынъ ишлеп чыкъарылувы да, эвельки киби пек муимдир. Украинада земаневий накълиенинъ эписи тюрлери бар: демирёл, ава, машина, денъиз, озен, метрополитен де бар. Украина — денъиз ялысы девлети, онынъ узунлыгъы 2000 км. Украинанынъ муим ве белли лиманлары — бу Одесса, Ильичёвск, Николаев, Мариуполь, Кефе, Измаил, Акъяр, Кезлев, Ялта, Алушта ве ил.

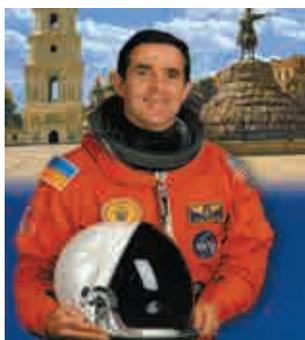

Одесса лиманы. Земаневий ресим.

Сентябрь 1996 с. Украина озъ миллий парасы — гривнаны ишлеп башлады.

1. УХДж девриндеки 100 гривна. 1918 с.
2. 1996 сенесининъ бир гривнасы.

Леонид Каденюк.

1997 с. февраль 1 куню «Колумбия» адлы Америка космик гемиси учты, халкъара экипажнынъ эркъянында мустакъиль Украинанынъ биринджи космонавты Леонид Каденюк иштирак этти.

Лякин ходжалыкъ ишлеринде даа пек чокъ меселлер бар. Шимди буюк муэсиселелерни янъы алетлернен донатмакъ керек, ёлларны тамирлеп, гъайрыдан къурмакъ, янъы иш ерлерини ачмакъ, кой ходжалыгъында илим енъишлерини тедбикъ этмек керек. Ава накълиесининъ земаневий

алякъа васталары ве компьютер техникасынынъ инкишафында даа пек чокъ ишлер этмек керек.

Нам къазангъан Павел Вирский адына ансамбльнинъ чыкъгышы.

Мустакъиль Украинанынъ медениет, илим, спорт саасында мувафакъиетлери дава этильмез. Украина девлетининъ эсасий тасиль багъы бу умумтасиль мектеплеридир.

Мустакъиллик йылларында баягъы бир гимназиялар ве лицейлер ачылды. Украина яшлары зенаат алмакъ ичюн унер-зенаат окъув юртларында техникумларда, колледжлерде окъума-гъа имкяниети бар. Алий малюматны алий окъув юртларында — университетлерде, институтларда, консерваторияларда алалар. Сонъки йылларда тасиль саасы денъишмелер деврини кечире.

Украинанынъ тышында белли олгъан профессиональ музыка коллективи сыфатында Григорий Веревак адына нам къазангъан девлет хоры пек мешур, нам къазангъан «Думка» адлы хор капелласы, Павел Вирский адына нам къазангъан оюн ансамбли ве иляхре барлар.

Ресимлерде белли украин ве къырымтатар спортчыларындан кимни таныдынъыз? Оларнынъ мувафакъиетлери акъкъында икяе этинъиз.

Украина Анаясасы дегени недир? О не вакъыт къабул этильди?

1991 с. Украина мустакъиллигининъ илян этильген йылы — украин девлетининъ инкишафына догърутылгъан, бераберликте япыладжакъ ишнинъ башланмасы олды. Келеджекте Украина насыл оладжакъ акъкъында девлетимизнинъ эсас къануны — Анаясасында ачыкъ-айдын айтылгъан.

Анаяса сёзю латин тилинден келип чыкъа ве *низамгъа къоймакъ*, *къостериши* маналарыны бильдире. Анаяса девлет къурулышыны ве ватандашлар, девлет арасындаки мунасебетлерни бельгилей. Шимди чокъусу девлетлернинъ озь анаясалары бар. Украина Анаясасы 1996 с. **июнь 28-де** къабул этильди. Бу кунь девлет байрамы сыфатында илян этильди.

Украина Анаясасы боюнджа девлетнинъ энъ къыйметли шейи — бу адамдыр. Тамам онынъ ичюн де девлет озь ватандашларынынъ омюрини къорчаламакъ керек. Эр бир адам озь эвининъ токъунмамазлыгъы, гизли язышма, телефон лакъырдылары этмеге акъкъы бар. Адамнынъ шахсий аятына къарышмакъ олмаз, сеяткъа, эмекке кедер, озь фикирини айтмакъ, джамиге бармагъа маниалар этмек олмаз. Булар эписи Украина ватандашларынынъ шахсий акъларыдыр. Анаяса даа девлетнинъ идаресинде иштирак этмеге чагъыра: девлет вазифелерине сайламакъ ве сайланмакъ, къайсыдыр бир фыркъанынъ, бирлешменинъ азасы олмагъа, нумайышлар, топлашувлар тешкиль этмек акъкъы бар. Лякин бу фаалиет башкъа адамларнынъ аятына хавф этмемек керек. Эр бир адамнынъ эмек ве раатлыкъкъа, мескен ве сагълыкъны сакълав, аят ичюн хавфсыз табият муитинде яшамагъа акъкъы бар.

Украина Анаясасы боюнджа девлет башы — президент сайыла. Къанунларны девлетнинъ энъ юкъары къануний органы — Юкъары Шура къабул эте. Оларны Украина укюмети ве Назирлер Кабинети омюрге кечире. Украина акимиети президентнинъ огюнде джевапкъар ве Юкъары Шура огюнде эсабатлыдыр. Украина Анаясасы девлетнинъ дигер къанунларынен де къууллана. Девлетнинъ Алий Махкеме органы — Украинанынъ Алий Махкемесидир. О девлеттеки эписи махкемелернинъ бир шекильде къуулланмасыны темин эте.

Метиннинъ мундериджеси боюнджа *Не?*, *Ким?*, *Къаерде?*, *Насыл?*, *Не вакъыт?* ве бир суаль *Не ичюн?* сёзлеринен башлангъан 3—5 суаль уйдырынъыз. Невбетнен оларгъа джевапларынъызны беринъыз.

1—2. Земаневий Украина акъкъында къыскъа икяе этинъиз:

1. Украина мустакъилликни не вакъыт эльде этти? О насыл вакъиалар девамында олып кечти?
2. Украина Анаясасы не вакъыт къабул этильди? Украинанынъ насыл Алий органлары бар?
3. Белли эрбаплардан, бизим замандашларымыздан озюнинъ мувафакъиетлеринен Украинагъа кимлер шан-шурет кетире?

4. Украинанынъ Анаяасында насыл акълар ве междубуриетлер акъкъында айтыла?

3. Вакъыт сызыгъыны сызып, керекли тарихларны бельгиленъиз ве хронологик меселени чезинъиз.

Юкъары Шура тарафындан Украинаны мустакъиль илян этильмесинден Украина Анаяасынынъ къабул этильмесине къадар къач йыл кечти? Бу йыл Украинанынъ мустакъиллигине къач йыл толаджакъ?

4. 67-саифедеки хаританы къулланып, суаллерге джевап беринъиз:

1. Украина насыл мемурий-территориаль бирлемлерге болюнген? Олардан къайсыларынынъ территориясы энъ буюк? 2. Озю озени анги виляетлерден кече? Украинанынъ къайсы девлетлернен сынъырлары бар??

Земаневий Украинанынъ тарихына эр биримиз иссе къошамыз. Сой-акърабаларынъыз икътисат (хозяйство), илим я да тасильнинъ анги саасында чалышалар? Сиз ким олып чалышмагъа истейсинъиз? Украинанынъ келеджегине насыл тасавур этесинъиз?

Суальге джевап азырланъыз.

Украинада къайсы девлет байрамлары 20-нджи асырнынъ адиселеринен багълы? Бу адиселер акъкъында къыскъа бир икяе азырланъыз.

§ 21. СЕБАТ ВЕ ЭМЕК ЙЫРЛАРЫНЫНЪ УЛЬКЕСИ я да **ТУВГЪАН УЛЬКЕНИНЪ ТАРИХЫ НЕ АКЪКЪЫНДА ИКЪЯЕ ЭТЕ**

АМЕЛИЙ ДЕРС № 3

Дерсте огренирсинъиз

1. Тувгъан улькенинъ тарихындаки вакъиалар ве шахыслар акъкъында малюматны сайлап алмакъ. 2. Тувгъан улькенинъ тарихий вакъиалары ве шахысларыны эйкеллер, хатыра тахталары ве ишаретлери вастасынен эбедийлештирмек тешеббюслерининъ мисаллерини кетирмек. 3. Тувгъан улькенинъ вакъиалары ве шахыслары акъкъында икяе этмек.

Фотосуретлердеки абиделерни козьден кечиринъиз. Олар эписи сизге белли олгъан ве дерсликнинъ саифелеринде анълатылгъан вакъиалар я да тарихий шахысларгъа багъышлангъанлар. Бу вакъиалар я да шахысларнынъ бойле тарзда эбедийлештирильмеге ляйкъ олгъанларыны исбатлагъан 2—3 джумле тизинъиз.

Озь группанъызнынъ вазифелерини беджеринъиз. Ишинъизнинъ нетиджелерини сыныфдашларынынъызгъа бильдининъиз. Музакере вакъытында пейда олгъан суаллерге джевап беринъиз.

1-группа. Дерске азырлангъанда, тувгъан шеэринъизде (коюнъизде) тарихий шахысларнынъ адларынен багълы эйкеллер, хатыра ерлери я да иншаатларынынъ олгъаныны бильмек керек эдинъиз. Бойле шахыс акъкъында ашагъыдаки план боюнджа икяе азырланъыз:

1. Эйкели къоюлгъан тарихий шахыс ким эди?
2. О не заман яшады?
3. Къайсы вакъиаларда иштирак этти я да къайсы адиселерге алякъасы бар?
4. Башкъа ерлерде де бу шахыснынъ хатырасына багъышлап бир шейлер япалармы? Не ичюн?

2-группа. Тувган шеэринъизде (коюнъизде) тарихий вакъиаларнен багълы эйкеллер, хатыра ерлери я да абиделер бармы? Бу вакъиалар акъкъында ашагъыдаки план боюнджа бир икяе азырланъыз:

1. Хатырасына абиде къоюлган вакъиа не себептен, не вакъыт ве насыл шариitte олып кечти (Хатыра ери я да абиде къайсы вакъианен багълы, о вакъиа не вакъыт олып кечти, онынъ себеби не эди)?

2. О вакъиа ненен екюнленди ве улъкенъиз ичюн насыл нетиджелери олды?

3. Бу вакъиада ерли сакинлерден ким иштирак этти? Бу адамлар акъкъында не билесинъиз?

4. Сизинъ тарафта бу вакъианы къайд этелерми? Не ичюн?

3-группа. Белли семетдешлеринъизнинъ тарихий хатырасы къайсы эфсанелерде, риваетлерде сакълана? Эфсанелернинъ бирини сыныфдашларынынъызгъа айтып беринъиз.

Оны ашагъыдаки план боюнджа талиль этинъиз:

1. Бу эфсане къайсы тарихий вакъиалар я да шахысларгъа багъышланган?

2. Эфсанеде вакъиагъа/шахыскъа мунасебет насыл косътерильген?

3. Бу эфсане не макъсатнен уйдурылды?

Дерсте чалышмакъ меракълы эдими? Энь зияде нени бегендинъиз? Нелер акъкъында даа тафсилятлы бильгилер алмакъ истер эдинъиз?

Ишинъизнинъ эр бир басамагъы ичюн мунасиб балл берип, дерсте къазанган баанъызны озюнъиз къоюныз.

<i>Дерсинъ басамагъы /</i>	<i>Баллар</i>	1	2	3
Дерске азырланув				
Чифт олып чалышув				
Группада чалышув				
Умумий музакереди иштирак этюв				
Меним баам				

«Тарихий элифбе» оюнына азырланынъыз. Бунынъ ичюн болюкни саифелеп чыкъып, ондан огренген янъы сёзлер, тарихий шахысларнынъ адлары ве вакъиаларны хатырланъыз. Бу оюнны дерсте я да тенеффюсте ойнамакъ мумкюн. Бунынъ ичюн тахтада буюк арифлернен къырымтатар элифбесини язынъыз. Алып барыджыны сайланъыз. Онъа, козьлери къапалы (багълы) алда оюн ачаджакъ арифни косътермеге риджа этинъиз. Ариф «бельгиленген» сонъ учь дакъикъа ичинде акъылынъызгъа кельген болюкнинъ сёзлерини (адларны, вакъиаларнынъ адларыны) язынъыз. Мисаль оларакъ, болюкте к арифинен башлагъан бойле сёзлер бар: *Киев, Киев Русю, князь, кочебелер, клейнодлар, кобзар, Киев университети, колхозджылар, Къырым Ханлыгъы, Кефе.*

Тарихнен багълы энь чокъ сёз язгъан талебе енъер. «Сайланган» арифнен башланган сёзлер аз олса, я да асыл да олмаса, алып барыджыгъа янъы арифни «сайламагъа» риджа этинъиз.

БОШ ВАКЪЫТТА ОКЪУНЪЫЗ

Н. Челебиджихан

Къарылгъачлар дуасы

Он дёрт яшында эдим. Энъ асав айгъырларны биле огретеджек къадар миниджи олгъан эдим. Атларны пек севердим, окъумадан къачар, джылкыгъа къошардым, джылкыда козюме бакъкъан кери, тору, корен, борлу... сынлы бир ат корьдюгим къунан, дунен, бакъмаздым, бир аркъан атар, тутар, ялынына япышыр, джуген салар, минердим, асав арслан киби къалкъар, инер, сычрарды... О, къутургъан сайын къалын къара тобулгъы, бу айдамакъ къамчысы бир йылдырым атешимен башына тюшер, мийини сарсарды. Асав урькер, фышкъырырды, башыны кениш, мейдан чёллерге чевирир, ешилъ, тюзем орюшлерде биткен сары чечеклер, келинчеклер, мондалакълар туякъларынынъ алтында эзилер, соларды. Сонъра ёрулыр, терлер, саврусундан учушкъан безъ копюклер къурур, яваш-яваш ятышыр, алышыр, къамчыдан анъламагъа башларды. Мен асавларгъа сёзлеримни, истеклеримни бу кумюш саплы, къара къамчыман анълатырдым, тюшюнджелеримни биле... анълатыр, сездирирдим, о къадар гузель, енгиль анълатырдым ки, мектепке кетсем оджа тотайым къалын, къыскъа таякъларыман, котеклеримен дёгер де бу къадар окъув анълатамазды.

Мен тобулгъымла асавларгъа аян, джебе, ёргъа, шалаф юрютир; юрмени, къошманы огретирдим. Оджа тотайым исе бизге къарылгъачлар дуасындан башкъа окъув бильдиралмады. Бундай бильгисиз башымла узун, кениш Озу кыры тёпелеринде айлангъан, долашкъан, къыргъан, дёгген, копюрген, анда, мында салдыргъан бир кичик айдамакъ олгъан эдим.

«...Минкюне муъминатин таибатин кяинатин саибатин ва абкара...». Буны къарылгъачлар окъур. Бу оларнынъ дуасыдыр. «Ва-эль-мурселят» суресини окъугъанда оджа тотайым буны бизге де огреткен, бу: «Къарылгъачлар дуасыдыр», деген эди. Буны аман эпимиз огрендик, эзберледик.

Биз сабакъларымызны эджалар, агълар, таякълар астында эзберлегенде, къарылгъачлар мектепнинъ делик, джамсыз пенджересинден кирер, рафларгъа къонар, явруларына бакъа-бакъа, къувана-къувана дуасыны окъур, кичик, йымшакъ, сары гъагъалы палапанларына да огретир, сева-сева, эджасыз, таякъсыз

огретирди. Бизлер де огренирдик. Бу гузель, севимли къарылгъачлар окъугъанда бизлер де джанымызман, къулагъымызман динълер, динъледиктен сонъ эпимиз севинир, окъурдыкъ. Кимерде къарылгъачлар окъур, биз сусар, динълердик.

Кой мектебине пек коп къатнадым. Бу къаранлыкъ, джамбур (джампик — ?) бала зинданына кой балалары да кетер эдилер. Мектепке къушлукътан бурун кетер, кеткенимизде элимизге бир парча этъмек алырдыкъ... Этъмекке аналарымыз тазе кубуден бираз май, беяз, джылкыы къаймакъ ягъы сюрерди. Буны уйлен вакъты дагъылдыкъта ашардыкъ, уйленге къадар о дымлы, басыкъ мектепнинъ зеки, тютюльген, делик кийизлери, къасырлары астында къарылгъач явруларыдайын тизилир, тиз чекер, отурырдыкъ.

Сабакълар огюмизде, япракълар ачыкъ, козьлеримиз юкъарыда. Чатыгъа юва ясагъан къарылгъач палапанларыны саярдыкъ. Къачан къанатланаджакъ, учаджакъ, дуаларыны окъуйджакълар?.. Буны биз билир, бир-биримизге анълатырдыкъ. «Учкъан сонъ, — дердик, къадар кезеджек, куледжек, ойнайджакълар; ойнаша-ойнаша, авалана-авалана коклерге, булутларгъа, ышыкъларгъа юкселеджеклер; оларны эпимиз кинлердик, кинледигимизден шинди тутмакъ, индже къанатларыны, туйлерини юлмакъ, кичик сары гъагъаларыны къырмакъ истердик... Бизлердайын оларны ойнамакъ, севинмектен, севине-севине яшамакъ, учмакъ, юксектен алыкъоймакъ арзу идердик.

Оджа тотайым яваш-яваш, фыса-фыса келир, къапы аркъасындан бизлерни, бизим оюнларымызны, сёзлеримизни, шакълабанлыкъларымызны динълер, сонъ, бирден-бирге къапы ачылыр, кирерди. Кирген вакъыт эпимиз къоркъар, титрер, агъызымызны, ачар, козюмизнинъ кенарындан къылый-къылый бакъышырдыкъ. О, яваш-яваш келир, юфакъ, сёнюк пенджеренинъ къапалы, олыюн ышыгъы огюнде отурыр, къапанырды; отурдыгъы заман кольгеси узаныр, кедиге ошарды; эпимизни корер, фыкъыр-фыкъыр кулердик.

Сонъра эпимизни сыра-сыра тизер, «Теббет», «Къульйа», «Инна атейна» сурелерини окъутыр, къызар, копюир, ачувланыр, алын тамарлары къабарыр, таякъларды...

Ич бир шей анъламаз, огренмездик, солукъ-солукъ агълар, сонъра къоркъар, сусардыкъ. «Эй, окъу!» эмирине къаршы эпимиз юткъуныр, салланырдыкъ, кой огюнде толкъунлангъан богъдайлардай саллана-саллана, юткъуна-юткъуна окъурдыкъ. Бу къара-къара анълашылмаз, индже араб лафларыны эджалар,

текрар-текрар окъур, анъламаз, анъламадыгъымыз ичюнми — бильмем, ич де бир шей огренемездик.

«Ва-аль семаъа зат-аль бурудж»ны башлагъанда оджа тотайым тилими он беш капикмен бургъанды. Бургъанда:

— Писмилля, окъумыш ол! — дегенди. Бурса да, къопарса да меним тилим кельмеди, кельмееджекте. Анъламай эдим ки...

* * *

«Заман-заман экенде.
Эвель заман экенде...
Опук улема экенде...
Къарылгъач къады экенде...
Дувадакъ муфти экенде...»

Бу узун текерлемелермен башлагъан эртегелер оджа тотайым кеткенимен башлар, битмез, тюкенмезди. Узун-узун масаллар айтыр, динълердик.

Мавылтай пек чокъ эртегелер, джумакълар, тапмаджалар билирди. Бильген масалларыны динълегенге де айтыр, динъле-мегенге де, анълатыр, динълетирди.

Айткъанда кичик, кулер козьлери кучюлир, юварлакъ, чы-къыкъ, мини-мини янакълары къызарыр, ичини чекер, татлы татар тилимен анълатыр, санки бир озен, санки бир канарья. Татлы-татлы сёйлер, копорир, ташар; севе-севе динълетирди.

Мавылтайны эпимиз севердик, о, сёйлерсе эпимиз, эр ер токътар, сусар, къарылгъачлар биле сусар, оны динълерди.

Мен мектепке мечин йылы киргендим. Улю йылы, сычан йылы «Абдийик» окъудым, тавшан, джылкъы, барс йыланда — Къуръан, Теджвид, Ильмиал. «Кесикбаш» дестаны биткен (сонъ), мектептен чыкъкъандым.

Артыкъ мен бол-бол коренлерге, торуларгъа, борлуларгъа къавушкъан, артыкъ бу йири козьлю, ипек ялынлы севгили айгъырлар тамамиле меним олгъан эди. Эр кунъ бирини минердим, миндигим заман зеки, узакъ Татаристан чёллеринде бир тавушла бинълердже джав къайтаргъан, душман бозгъан бир башбугъ пертавыман коксюм къабарыр, юрегим урарды. Озюми бир хан, яхут бир батыр зан этердим. Къалпагъымны эгер, мингеними мамузлар, яваш-яваш аян, джебё берирдим, сонъра солгъа-сагъгъа бир-эки къамчы патлатыр, долу тизгин быракъырдым...

Тена, къулан чёллерде сычрар, синъер, дерьялардай тол-къунлангъан ешилъ пиченлер, къырмызы, мавы чечеклер, маматекелер устюнде бир къара копюк киби учар, фырлардым.

Атым индже, узун бойнуны узатыр, къулакъларыны кысар, къошар, чапар, санки бир къуршун, санки бир сыгъын о. Фырыл-фырыл учкъанда сачларым культе-культе ельпирер, санки бир татар тугъу. О заман юрегим осер, къарувым къат-къат артарды. Козълерим кызарыр, коръмез, къулакъларымда юреклерге къоркъу верген угъултылар ишитирдим. Чечекли, къокъулы кениш оваларгъа кунеш алтын ярыкъларыны тѣккенде мен джавлугъымны байракъ, тобулгъумны кыылыч япмакъ, бу гузель, ешилъ чѣллерге кыърмызы къанлар тамлатмакъ истердим... Шай, шай! Мен де эски деделеримдайын джав къайтармакъны арзу этердим. Огюмден тавшанлар, тилькилер сычрар, къалкъар, къачарларды. Отеде бир бодене учар, яхут бир чочамий фысар. Кимерде узакъларда бир дувадакънынъ ахмакъ-ахмакъ кезиндигини корердим.

«Рушдие», —дедилер, бир мектеп ачылды; эшиттим, къоркътым, тюшюндим: мектеп — эбет, мектеп. Оджа тотайымнынъ таякълары эсима тюшти. Аджджы-адджджы титредим, элимдеки къамчы ерге тюшти.

Рушдиеге мени де яздырдылар. Рушдие мени къамчы, эгерден айырды. Кой балалары текрар топландыкъ, девелерни, къойларны башкъа чобанларгъа ташладыкъ; чѣллерден, сюрюлерден, безяз, памукъ къозулардан айырылдыкъ.

Мектепнинъ буюк, чифте къанатлы, акъ боялы къапысындан ичери кирдик. Кирдигим заман юрегимде бир енгиллик, анълашылмаз бир шей... бир къуванч дуйдым. Юксек, безяз бир япы, кениш, буюк пенджерлерден парыл-парыл ышыкълар тѣкюле эди. Сыралар сыра-сыра тизильген, къаршыда къара, ялпакъ, эки туякълы бир тахта тура эди. Къара къалпакълы, кыърмызы черели бир йигит джуре, кезине, джурьгенде сѣйлей, окъуй, окъута, анълата эди. Ачыкъ, буюк татар сѣзлеримен анълаткъанда эр сѣзю къафама бир къамчы къадар оте, мийим дѣне эди.

Бу — рушдиенинъ баш оджасы эди. Эртеси кунь эпимизге бир бичимде рубалар кестирди. Енъи-енъи, гузель кягъытлы китаплар берди. Къалем, кягъыт, дефтер, бор дагъытты. Эм окъута, яздыра эди; кимерде къара тахтагъа чыкъара, бизге энъ парлакъ, энъ нурлу окъувларны бу кениш къара тахтада окъута, огрете эди.

Бираз окъутыр, ойнатыр, тынышлатырды. Оюн ичюн мектепнинъ гузель, темиз сары къумларман безенген кениш бир багъчасы варды. Багъчада кунешнинъ сыджакъ, алтын нурлары арасында чапар, сычрар, салынджакъ тепер, топ ойнардыкъ.

Оджамыз да ойнарды. Бизге бильмедигимиз оюнларны огретир, ойнамагъа алыштырырды. «Яшамакъ, — дер эди, — ойнап олмакътыр».

Эпимиз кулер, ойнар, ойнай-ойнай ёрулыр, терлер, безердик. О заман: «Айда, мектепке! ...» эмирине къаршы къувана-къувана къошар, севине-севине окъумагъа башлардыкъ. Оджамыз бизни север, окъшар, текрар девам этер, окъутыр; окъуткъанда биз язар, динълер, джан-къулагъымызман динълердик. Биз шинди оджамыздан къоркъмаз, оны севердик. Сабакъларымызны севе-севе окъур, огренирдик: эсап, тарих, эндесе, джогъграфия... огрендик. Тарихтан темелимизни, союмызны, асыл, буюк аталарымызны, эски татарларны таныдыкъ.

Джогъграфия бизге отурдыгъымыз, ойнадыгъымыз, яшадыгъымыз топракъларнынъ, кездигимиз къулан чёллернинъ кенарларыны огретти; чагълая-чагълая, юварлана-юварлана акъып кеткен чайырларны, ирмакъларны, толкъуна-толкъуна, чайпала-чайпала копюрген, ташкъан денъизлерни, мавы кольгели дагъларны... денъизлернинъ деринлигини, дагъларнынъ буюклигини огретти.... Яраданнынъ буюклигини огретти.

Биз шинди эм окъуй, эм ойнай эдик. Ойнай-ойнай, къувана-къувана яшай, огрене эдик. Окъудыгъымызны анълай, биле, бильдигимиз ичюн оджамызы пек севердик. Сонъра бабамызны, анамызны севе, башкъа бир бильги, башкъа бир туйгъуман севе эдик. Китапларымызны севердик, къагъыт, къалем, тебеширимизни севе, сыраларны севе, къара тахтаны биле севе эдик. Мектеби, багъчасыны севе, бутюн коюмизни, кой татарларыны севе эдик; коюмизде, къомшумызда бизим окъугъанымызны севген русларны да севе эдик. Бильгенден, анълагъандан, таныгъандан сонъ ташларны, джуйбарларны, бутюн джиханны севе эдик...

Сонъ бааръди. Кузьнинъ яланджы кунеши сарышын бир черемен келе эди.

Узакъта къара къаргъалар къаба тавушларыман къычыра эдилер. Чечеклер солукъ, япракълар сараргъанды. Коклерге, бошлукъларгъа узангъан мавы дагъларнынъ мынарлы башларында къара булутлар къайнашады.

Ава сувукъ... Сувукъта бузлагъан, туйлери урьперген кичик къушчыкълар, сыгъырчыкълар багъчада, агъачларда джыйылгъанлар, сессиз-сессиз отедилер.

Мектепке кирдим, киргенимде мектепни, сыраларны, диварларны, эр ерни, эр кошени монъ, сувукъ коръдим. Оджа далгъын-далгъын отурады. Бенъзи солукъ, козьлери ренксиз, тюшюне,

тасарлана эди. Янында эсмери, узун-узун борнузлы, къонъур сакъаллы бириси варды. Бу, къады эди. Мен къады эфендини ярмалыкъта бир къонъур огюз саткъанда корьгендим, таныдым. Къады отурады. Отургъаны ерде кыбырдады, бир кягъыт чыкъарды, оксюрди:

— Буюклерден эмир бар: эсап, тарих, джогърафия окъутмакъ шериат тугуль. Татар тили окъутылгъан мектеплер къапатыладжакъ.

Эр ер тынды. Эпимиз тонъдукъ, индемей эдик. Мектеп бир дженазе эвине ошагъан эди. Эр ер къара, бош, кимсе бир шей айтмай эди; ялынъыз багъчада бир къарылгъач кесик-кесик дуасыны окъуй эди.

Мен ичин-ичин: «Заваллы къарылгъач! — дей эдим. — Окъу, окъу! Сонъра Куреш мейданыны от басмаз сенинъ де дуанъны окъутмайджакъкъа ошайлар, сенинъ де кичик, гузель агъызынъны багълайджакълар...»

Кичик, гузель козьлеримен бутюн аркъадашларым къадыгъа бакътылар, сувукъ, тонъукъ, агълагъан бакъышларыман къадыны, буюклерни къаргъай эдилер. Сонъра оджа фары гурбюз омузларыны котерди, аякъкъа къалкъты, кыырыкъ, титрек бир сесмен:

— Къардашларым! — деди. — Сизге мен сонъ дерсимни де айтайым. Сиз баба ве ананъызны, Яраданынъызны северсенъиз, татар тилини де севинъиз...

Даа айтаджакъты, сеси битти, нефеси тыкъанды, богъукъ-богъукъ лафлар эрий, дудакълары арасында оле, ишитильмей эди. Агълагъаныны бизден сакъламакъ истеди, сакълады, къанлы козяшларыны юрегине акъытты.

Мен агъламакъ, бу буюк татарнынъ бойнуна сарылып козяшлары тѣкмек, бошанмакъ истей эдим.

Мектептен чыкътыкъ, къады эфенди мектепнинъ без, лекесиз къапысына бир къара килит урды, кетти. Бутюн балалар агъладылар, агълагъанда мен козьлеримден бир тамла яш акъытамай эдим. Мен шинди урмакъ, девирмек, эзмек, енъмек... мектепнинъ къапысына астыкълары къара килитни къопармакъ, атмакъ истей эдим, «къопармакъ бойнумынъ борджу олсун», дей эдим. Тамарларымдаки къара къанлар копюре, козьлерим къарара. Къулакъларымда юреклерге къоркъу верген угъултылар ишите эдим.

Къырым — бизим топрагъымыз!

Азиз ватандашларым! Мухтерем эфендилер! Ханымлар!

Сизлер меним дюньягъа келювимнинъ 80 йылыгъына итгъаф этильген бу меджлиске буюрдынъыз! Бунынъле кендинъизнинъ къырымтатар медениетине садакъатынъызны, севгинъизни исбат эттинъиз. Сизлернинъ озьлеринъизге, бала-чагъа, сой-соплары-нъызгъа сагълыкъ-селяметлик истейим!

Мезкюр меджлисининъ тешкили ичюн тешеббюс ве гъайрет косътерген шахсларгъа, халкъымызнынъ Къырымда енъиден ерлешюви ишлериле мешгъуль комитетнинъ рехберлигине ве хадимлерине, Къырымтатар яызджылары шуъбесине ве «Янъы дюнья», «Достлукъ» газеталары, Девлет нешрияты, «Йылдыз» меджмуасы хадимлерине, айни заманда, меним эдебий яраты-джылыгъымле меракълангъан аркъадашларгъа, бунынъле бера-бер, эмексевер, джесюр джумле къырымтатар миллетимизге самимий миннетдарлыгъымны бильдирем.

Меджлисимизнинъ урметли реиси мангъа анъанели «Сонъки сёзни» берди. Демек ки, мангъа сагълыкъ-селяметлик, саадетли аят, илеридеки ишлеримде муваффакъиет истеген достларнынъ сёзлерине джевабен, къальбимде сакълы мукъаддес дуйгъу-ларымны ифаде этмеге борджлум. Албуки инсанда кимерде ойле муаммалы, рухий хусусиет догъа ки, минберден беш-он сёз сёйлейджек олып, эеджанлана, эфкяр умумие ичюн махсус сакълап туткъан «алтын фикирлерини» эстен чыкъарып, нис-бетен кичик адиселер устюнде токъталувнен кифаетлене. Мен исе къартлыгъымдан къоркъыш, эписини зеин зайыфлыгъындан къягъыт устюнде къараладым.

Фикирлер чокъ. Меджлисимизнинъ вакъыты аз ве онынъ бугунъки мейили башкъа!

Мен он секизинджи асырнынъ сонъунадже дюнья эдебиятында ве халкълар тарихында къырымтатарынынъ ахлякъсызлыгъы, къатиллиги хусусында, халкъымызны акъаретлейиджи сатыр-лар окъумадым ве сёз ишитмедим. О сатырларны, о сёзлерни 1783 ве 1917 сенелеринден сонъра рус тарихчыларнынъ ильмий ве бедий эсерлеринде коръдим ве окъудым: «Къырым дедиклери, бу — татарларнынъ айдутлыкъ (эшкъиялыкъ) ювасы», яхут: «Къырым — Русиенинъ энъ дженубий нокътасында ёлбасарлар, башкесерлер дурагъы», — деп яздылар.

Русие укюмети геджелеин казакларны къайыкъларгъа отуртып

Къырымнынъ ялы-бою койлерине ёллай, казаклар татар койлерини тонай, эсирлер алып къайта эдилер. Къырым ханлыгъы, казакларнынъ геджелеин, татарлар уйкъуда экенде, къоркъып-пусып денъизден келип Къырымгъа тюшип япкъан айдутлыгъына козь юммады. Девлет-Гирей 1570—1572 сенелеринде, сонъра Мухамед-Гирей 1607—1608 ве 1609 сенелеринде 50 бинъ атлы аскер полклары иле Москвагъа уджюм этти, Москва дживарларындаки эвлерни, Москва уездиндеки 36 койни якъты ве буюк мыкъдарда эсир алып кельди. Иш, монголлар кеткен сонъра, бундан башланды.

Русие Къырым иле дженкleshмеге джесарет этип оламады, дженкleshкен олса Къырым ханлыгъы Русиени енъеджек эди, чюнки Къырым ханлыгъында дженк теджрибеси буюк. Русие Къырымле дженкleshсе, Туркие кучлю империя, Къырым ханлыгъына ярдым этеджек, Русие енъиледжек. О себептен, Москва он йылларджа Къырымгъа саташмагъа къоркъып отурды.

Къырым исе раат отурып оламады. Къырым ханлыгъында мемлекет запт этюв адети ёкъ эди. О, шеэрни яхут койни талап, аладжагъыны алып, чыкып кете. Русие уджюм эткен койни, яхут шеэрини, запт этип олса, оны озь мулъкю оларакъ къалдыра ве андаки эрзакъны, эшьяны, ат, сыгъыр; къоюн, домуз, экин ерлери — эписини эбедиен озь мулъкюне чевире.

Русие укюмети, Къырым ханлыгъыны ёкъ этмек ичюн, 1736 сенеси Туркие-Къырым ве Русие муаребеси вакытында тедбирлер коре башлай. Къырым ордусынынъ эсас аскерий кучлери дженкте экенини бильген Москва элли дёрт бинъ аскерден ибарет рус ордусыны Къырымгъа уджюмге ёллай. Рус ордусы Ор-Къапу пекинчилеринден кечип, Къырымгъа кире, ханлыкънынъ пайтахты Багъчасарайны запт эте. Хансарайны якъа-йыкъа, бу вакытта Къырымда аз мыкъдарда булунгъан татар аскерий къытгалары рус ордусынынъ ярысыны диерли къырып ташлай, ярысы Къырымдан къачып къуртула.

1771 сенеси Тунада, яни Дунайда, Къырым-Туркие ве Русие арасында дженк кеткенде Русие укюмети бу кергин ве муреккеп вазиеттен файдаланып, озюнинъ эвельден азырлап къойгъан элита полкларыны Къырымгъа уджюмге ёллай. Къырымтатар ордусы Тунада дешетли урушларда бент вакытта Русие империя аскерлери Къырымны запт этелер. 1774 сенеси Кучук-Кайнарджи барышыгъына бинаэн, Къырым ханлыгъы Туркиеден айырыла. «Къырым ордусы турк ордусы эркянындан чыккъан сонъ» Туркие арбий джеэттен муим дереджеде зайыфлай... Русиеге де бу керек эди.

1783 сенеси апрель 8-де императрица Екатерина «Къырым Русие эркъянына кирди» деген фермангъа имза чеке.

Русзадекъянлары Къырымгъа, татарларнынъ халис душманлары оларакъ кельди, империя аскерлери койлерни, шеэрлерни чайпады, тинитти, енъи губернатор тюрлю джинаетлер тюшюниптапып, татарларны астырды-кестирди, Екатерина иле Потёмкин Къырымнынъ энъ дюльбер ерлеринде энъ берекетли топракъларны татарлардан тутып-алып, озьлерине маликяне мулькиет япкъан сонъра, топракъларны, Петербургта укюмет сарайындаки юксек меъмурларгъа такъсим этти.

Императрица Екатерина къырымтатарларыны христиан динине дёндримек, бунгъа таби олмагъанларны Курск, Тула, Воронеж губернияларына сюрюльмелери хусусында эмир берди.

Миллетимизнинъ бойле фаджиалы вакъытында Туркие султанлыгъы алты миллионлыкъ къырымтатар миллетине (А. Озенбашлы — «Кърым фаджиалары», 1925 с.) къан-къардашлыкъ къолуны узатты, халкъымызны озь мемлекетине къабул этти, бунынъле, Туркие къырымтатарларынынъ озьлерини, тилини, динини, медениетини, анъанелерини фелякеттен къуртарды ве эки юз йылдан бери къорчалап кельмекте. Аль-азирде, озюнъизге маълум олдыгъы узре, Туркиенинъ озюнде беш миллион ве Балканларда 800 бинъ къырымтатары яшамакъта.

Мен кой мектебинден сонъра Багъчасарайда окъудым. Оджаларым Туркиеде таъсиль корьген, алчакъ гонъюлли, юксек бильгили адамлар эдилер. Олар сыныфларда бизимле къырымтатар эдебий тилинде къонуша, ама къонушмалар, истер-истемез, эдебий тюрк тилинде олып чыкъа эди. Тюрк тили ве эдебияты, хусусан, назм жанры, гъает кучьлю, дюльбер, музыкаль нефеслидир. Дюнъяда тарихий тиллер арасында энъ муътеберлеринден бири, шубесиз, тюрк тилидир!

Мен бойле дейим, лякин ичимде бир Шамиль даа мени кучьлю тюрте: «Сен не япасынъ? — дей. — Тюрк тилини макътайсынъмы? Матросская тишинагъа кетмек истейсинъми?» О, мени тюртювинде акълы. Даа учь йыл эвельси тюрк тили акъкъында мусбет бир фикир айтмакъ бизим къардаш ичюн девлет джинаети эди. Ингилиз, франсыз, испан, камчадал ве сайре тиллер хусусында мумкюн, мусульман, алельхусус, тюрк тилини, мумкюн дегиль! Халкъымызнынъ эскериетини «орта-ёлакъ» ве ялы бою эалиси тешкиль эте. Бу районларда койлер ве шеэрлер чокъ ве буюк эалиси чокъ. О себептен, эдебий тилимизни яшаткъан ве яшатаджакъ, инкишаф эттиреджек — эсасен, бу эки ёлакъта

догъгъан эали ве бу эалининъ лехджесинде къонушкъанлар оладжакълар.

Зиялыларымыз, озьлерининъ догъгъан ве оськен ерлерине бакъмадан, чешит шивелерде къонушмакъталар, ама, ильмий, яхут эдебий эсерлерни орта ёлакъ шивесинде язмагъа борджлулар.

1989 сенеси ноябрь 31-де Къазахстан фенлер Академиясы тильбилими институтында генч къырымтатар алими Айдер Меметовнынъ «Къырымтатар тили келиме хазинесининъ (лексикасынынъ) шекилленюв усуллары» мевзусында докторлыкъ тезининъ (диссертациясынынъ) мудафаасы олды. Айдер Меметов бу ильмий эсеринде, шимдики къырымтатарларынынъ эждатлары Къырым ярым адасында бизим эрадан (девирден) эвельки VII-нджи асырда пейда олгъанларыны исбат этти. Докторлыкъ тезини мудафаада бизим мустакъиль девлетлер бирлигинден ве эджнебий мемлекетлерден кельген алимлер булундылар. Будапешт дарлфнунынынъ профессору, мешур тюркшнас Иштван Конур, мезкюр ильмий эсер хусусында кенди фикирини сёйлеркен: «Айдер Меметов дерин ильмий эсеринде къырымтатарларынынъ Къырымда пейда олгъан вакъытыны юксек ильмий къабилиет ве эмниетле исбат этти. Айдер Меметовнынъ ильмий иши тарихта бу саада биринджи къыйметли эсердир», — дие къайд этти. Тезининъ озю ве Иштван Конурнынъ сёзлери, 48 йылдан бери «Къырымнынъ ерли халкъы кимлигини» билетурып, гъарезлик макъсады иле эфкъяр умумиенинъ фикирини чыбалтувле мешгъуль кельмешеклернинъ агъызларыны тыкъмакъ ичюн кучьлю васыта олды.

Мен халкъымызнынъ аль-азирде Къырымдаки вазиети иле муфассал суретте таныш дегилим, лякин газеталарда, телевизорда татарларымызнынъ такъдири хусусында хаберлерни козьден къачырмайым, ве бир къырымтатары хусусында эки адалетсиз сёз окъусам, яхут эшитсем, афталарле асабиленем, хаста олам!

Бу мунасебетле, эгер кечикмеген олсам, баъзы теклифлерде булунмакъ истер эдим:

Биринджи: халкъымызнынъ ярысы диерлик аля Сибирида, Уралда, Орта Русида ве Орта Асияда сюръюнлик ерлеринде булунмакъта. Эминимки, эписи Къырымгъа келип ерлешмейиндже ве Къырымда татарларнынъ там мыкъдары малюм олмайынджа, укюмет миллий мухтариетли джумхуриет тешкили хусусында лакъырды этип оламайджакъ. Халкъ Къырымгъа къайтмагъа тельмире, лякин къайтып оламай. Озь Ватанында, озь эви ябанджы адамларле бент. Башыны сокъмагъа дамы ёкъ.

Озь акъчасына башкъа эв сатын алмакъ, яхут енъи эв къурмакъ имкянына саип дегиль. Бу себептен, Акъмесджитнинъ озюнде ве Къырымнынъ районларында, татарлар чокъча койлерде «Джемиет хайриелер» тешкиль этмек керекки, бу джемиетлер, дюньянынъ тышында къалгъан къырымтатар озь Ватанына тездже къайтып келип, ерлешмелери ичюн, аятта насыл имкянлар ола билъсе, эписинден айдаланув укъукъына саип олып, татарларгъа ярдым этмек кереклер. Бу ярдым, татарлар Къырымгъа аджеле топланып битмелери ичюн мувакъкъат ола биле. Сонъундан олар озь чарелерини тапарлар. Иътимал, йылларджа къапулары килитли, бош тургъан клублар, мектеплер, хам-мал ёкълугъы себебинден иши токътатылгъан фабрикалар, комбинатлар, чокъ больмели анбарлар, керексиз танылгъан тюрю муэссисе биналары бардыр. Олар барлар! Бу биналарны енгильден таъмир этип ве сылап, ичлеринде эки-учъ йыл мувакъкъат яшап турмакъ ничюн мумкюн олмасын? Ничюн эки буюк мектепни бирисини эки сменалыкъ япып, дигеринде татарларны ерлештирмек мумкюн олмасын? Бу къырымтатарларынынъ Ватаны дегильми! Бизни дюньянынъ четине сюръюнге алып кеттилер, Сибиридаки ве Орта Асиядаки адамлар бизге озь эвлерининъ бир къысымларыны бердилер.

Къырымтатар халкъы Сибирь тайгаларында ве Орта Асия къум сахраларында бир къабаатсыз 48 йыл джеза чекип, адамларынынъ ярысындан маърум къалып, шимди озь ватанына къайтып кельмекте. Къырым укюмети оларны озь эвлерине къоймай. Оларнынъ эвлеринде яшагъанларнынъ 40 фаизы — авантюристлер. Къырымтатар халкъы, баласы-чаласы иле, сокъакъларда къар-ягъмур астында омюр кечирелер.

Москвада халкъ депутатларынынъ биринджи съезди къырымтатар халкъыны Ватанына къайтарув акъкъында озь фикирини айткъан сонъ, Украина укюмети бутюн кучюни къойып, татарларгъа мемян азырламагъа борджлу эди. Украина укюмети буны япмады. Татарларгъа озь эвлерини дахи къайтарып бермеди. Къыркъ секиз йылдан бери бизим эвлеримизде яшамакъта олгъан рус ве украин эалисини (ярысы ёлларда тапылгъан быралкъылар) раатсызламакъны — незакетсизлик эсап этти... ама бир къабаатсыз сюръюнде ач, чыплакъ, энкеведе зулумы алтында ярым асыр эзиллип, озь ватанына кельген къырымтатар халкъыны ёллар ичинде къар, ягъмур астында къалдырувны ничюн незакетлилик эсап этти? Албуки, татарларнынъ эвлериндеки бу кельмешеклернинъ, бу шовинистлернинъ Русиеде,

Украинада эписининъ шахсий эвлери бар. Олар татарларнынъ эвлеринде яшамакъ истейлер, чюнки татарларнынъ эвлериндеки алтын кумуш ве къыйметли вариети иле зенгинлешти, татар эвлерини сатып дюнья пара къазандылар. Бу меселени джумхуриет прокуратурасында чезмек — эвлерни къайтарып алмакъ, эшьяларнынъ фиатыны төлемеге меджбур этмек керек!

Экинджи меселе. Къырымдаки татар мезарлыкъларыны ёкъ эткен, джамилерни, миллий абиделерни йыкъкъан, ойлеликле, мусульман динини акъаретлеген шахсларнынъ ве муэссиселернинъ ишини къырымтатар халкъы адындан халкъара махкемесине берип, джезаламакъ зарур.

Татарлар сюръгюнге кеткен сонъра денъиштирилген кой, шеэр, ер, сокъакъ адларыны Къырым укюмети, 1993 сенесининъ сонъуна къадар, дженктен эвельки адларыны къайтарып къоймагъа борджлу, чюнки Къырым — украиналыларнынъ дегиль, къырымтатарларынынъ Ватаны. Ойле экен, бизлер — къырымтатарлары озь Ватанымызда бойле гъарип алда яшамакъ истемеймиз!

Бир кунъ, Ташкентге. бизим эвимизге Озбекистан яzydжылары Бирлигининъ куръери кельди, элиме дёрт буклю кягъыт туттырып кетти. Кягъытны ачып бакътым, устюнде машинка иле: «Риджа этем, бугунъ саат дёрткедже менимле корюшинъиз! Селямле — Айбек» — деп язылгъан. Бир саат кечкенде мен Айбекнинъ кабинетинде эдим. О аппаратта ишлеген дёрт-беш белли яzydжыны чагъырды, оларны менимле таныш этти: «Бу адам — Къырым яzydжысы, — деди. Оларгъа мени косътерип, — дженктен эвель таныш эдик. Якъында дженктен кельген. Оны, къырымтатары деп, ишке алмагъанларыны эшиттим. Меслекдашымызгъа бир иш тапайыкъ... яzydжылар Бирлигинде бизимле чалышсын! Не дейсинъиз?» Яzydжылар, шеэр муэссиселеринде манъа нисбетен олгъан мунасебеттен иддетленип, гурульдештилер: «Аппаратта ер бар, тапармыз!» — дедилер.

О куню мен месуль кяттип муавини вазифесине къабул этилдим. Ве шу куню вазифемнинъ эдасына кириштим. О куньден итибарен, Озбекистан яzydжылары итифакъында тюрюлю вазифелерде 38 йыл чалыштым. Урьметли Айбек чокътан аятта ёкъ. Укюмет онынъ адына девлет мукъяфаты комитети тешкиль этти. Эки йыл эвельси комиссия меним «Чорачыкълар» адлы китабыма Айбек намына биринджи мукъяфатны берди. Озбекистан министрлер советининъ 1970 сенесиндеки конкурсында девлет комитети «Рузгъардан саллангъан фенерлер» романына джумхуриет девлет мукъяфаты берди.

1955 сенеси октябрь 18-де мен Озьбекистан компартиясынынъ биринджи кятиби Мухитдинов иле корюшип, къырымтатар халкъы ичюн джумхуриет газетасы, радиокомитетте къырымтатар тилинде яйынлар ичюн айрыджа болюк ве Ташкентте, яхут Самаркъандта театр тешкиль этильмесини риджа эттим. Мухитдинов разы олды, бу меселелерни бюрода музакере ичюн азырлавны пропаганда болюги мудире Гафур Гиясович Юсуповкъа ве манъа авале этти. Экимиз эки йыл бу ишлернинъ финанс, штат, кадр, бина меселелери иле огърашып, азырлап, меркезкомнынъ бюросына къойдыкъ. Бюро меним риджаларымнынъ эписини тасдыкълады, театр ерине — «Хайтарма» ансамблине разы олды. Бюронинъ къарарыны эда этмек ичюн министрликлерге эмир берди. 1957 сенеси «Ленин байрагы» газетасы чыкъып башлады. «Хайтарма» ансамбли концертлер берди. Радиодан Багъчасарай музыка усталары кемане, даре, кларнет, трубаларынынъ аэнклерини янгъырадылар. Халкъымыз эллерини котерип ойнады, йырлады. севинчинден кулюмсиреди ве, асабиети къозып, агълады.

Мен о йылы намуслы, саде къырымтатарларындан учъ юзден зияде тешекюр мектюплери алдым, зиялыларымыздан бир дане алмадым. Бу эйиликлерини ичюн Нурадин Акрамович ве Гафур Гиясович Юсуповкъа текрар-текрар тешекюрлеримни бильдирем.

Лякин бир адамнынъ буюк заъметле халкъ файдасына япкъан хызмети баъзы вакъытта авантюристлернинъ фаалиети намы алтында даркъай. «Ленин байрагы» (шимди «Янъы дюнья») газетасы чыкъып, радиокомитетте къырымтатар болюги ишлеп ве «Хайтарма» ансамбли концертлер берип башлагъаны учъ-дёрт йыл олгъан эди, тойларда, сокъакъларда, «Мен «Ленин байрагы»ны тешкиль эткен вакъытымда...», «Мен ансамбльге артистлер къабулы ичюн конкурс кечиргенде...», «Мен Беговаткъа барып, андаки йырджыларны плёнкагъа яздырып, радиокомитетке алып кельгенде...», деген бир такъым сёзлер эшиттим. Бу яланлар «Ленин байрагы»ндада язылды. Бу ишлерни, акъикъатта, ким япкъаныны айткъан вакъытымда, манъа пек якъын адамым: «Шамиль агъа бир макътанып алды», — деди мыскъылнен.

1957 сенеси мени Озьбекистан Компартиясы меркезкомынынъ экинджи кятиби Мельников кенди узурна чагъырды. Манъа КПСС Меркезий комитетининъ гизли къарарыны окъуды: «1944 сенеси сюръюн олунгъан чеченлер, ингъушлар, балкъарлар, къарачайлар, къалмыкълар ватанларына къайтарыла. Идиль

бою алманлары ве кырымтатарлары сюръгюнде кыалалар», — деп язылы эди кыарарда.

«Кырымтатарлары озьлерининъ ватаныны ич бир вакыт корьмейджек, Сибирианынъ бузлу тайгаларында ве Орта Асиянынъ араретли кыум сахраларында чюрип кыаладжакълар, — дие Роман Ефимович озюнден иляве этти. — Сиз бу кыарарнынъ эмиетини кырымтатар халкына анълатмагъа борджлусынъыз!»

«Менми? Кыарарнынъ эмиетиними?»

Еримден кыалкытым, чыкыып кетмек ичюн кыапуны ачаыткъан арада Мельников маса узериндеки электрик дегмеге пармагыны басты. Кыабулханеде отургъан ярдымджысы Иван Савельевич Сологубов огюме чыкыып, мени токытатты, кыолтыкылап, текрар кабинетке алып кирди.

«Мен бойле вазифени эда этмем! — Мельниковнынъ, Русиенинъ Озбекистандаки мюфеттишининъ устюне джекиргенимни сезмей кыалдым, — ойле де кырымтатар халкынынъ ярысы ачыкытан телеф олды. Кыалгъанлары да ольмек керекми? Ве мен бу кыарарны шимдилик тири кырымтатарларына анълатмагъа борджлум... ойлеми, Роман Ефимович?»

Текрар еримден кыалкытым, кыапунынъ сапындан туткъан эдим, вуджудымда чапалангъан кыан дамарларынынъ арарети мени токытатты:

«Мен халкымызгъа эписини анълатырым! — дедим Озбекистан Компартиясы меркезкомынынъ экинджи кятибине, — ойлеки, кырымтатарлары бу кыарарны чыкыаргъанларнынъ вахшийлигини бильсинлер!»

«Сиз бу сёзлеринъиз ичюн партиявий джеза алырсынъыз!»

«Мемлекеттеки вахшийликлерни Сталин иле Берия узерине юклее кельдинъиз. Бу догъру. Шимди эки джеллят та аятта ёкъ. Кырымтатарлары ватангъа ничюн кыайтарылмай?»

Мельников сусты. Джевап бермеди. Мен кабинеттен чыкытым. Бу сефер мени кыабулханеде кимсе токытатмады.

Мельников Озбекистан виляетлеринден 25 татар коммунисти чагыртып кетиртти. Оларгъа Меркезий комитетнинъ гизли кыарарыны окъуды ве озьлерининъ яшагъан ерлерине кыайткъан сонъра, кырымтатарларына мезкюр кыарарнынъ эмиетини анълатмаларыны талап этти. Йигирми беш кырымтатар коммунисти кыызыштылар, иддетлендилер. «Кырымтатар халкыны олжумге маъкюм этиджи бу кыарарнынъ «эмиети» бармы? Ве биз о «эмиетни» халкымызгъа анълатмагъа борджлумызмы?»

Кырымтатар коммунистлерининъ юреклеринде рухий азап ве ачув асыл олды — Мельниковны ве Меркезий комитетнинъ

къарарыны озьлерининъ ана тилинде тюрлю «бедий» эпитетлер, ибарелер иле сёгген сонъра даркъап кеттилер!

Дюнъя къырымтатар халкъыны сюръгюнге Сталин ёллады деп биле. Бу догъру. Сталин вефат эткен, мемлекет апсханелериндеки ве лагерьлериндеки юз бинълерле «Сталин маъбюслери» азат этильгенде къырымтатарлары ничюн сюръгюнден къайтарылмады! Озюни улу, медениетли, адалетли халкъмыз деп бильген руслар ничюн къырымтатарларыны аля сюръгюнде тутмакъта? Ничюн къырымтатарларынынъ «эвлерини тутып алды, ничюн озь ватанына кельген татарлар аля эвсиз-баркъсыз?! Ничюн озьлери истеген ерлеринде эв къургъан вакъытта татарлар Къырым укюмети сиялы кучьлерининъ къанлы дарбелерине огърай? Булар эписи фашизм, нацист усуллары дегильми? Ничюн 1953 сенесинден бери укюмет башында булунгъан «улу рус реъберлери бугунъге къадар къырымтатар меселесини аль этмейлер? Ничюн бизим мухтариетли миллий джумхуриетимиз бугунъге къадар енъиден тешкиль этильмей? Къырымтатары бойле бичаре, къоркъакъ халкъ олдымы?

Дженк биткен сонъ, мен Акмесджитке кельдим. Эки энкеведе лейтенанты, эки сержант мени сокъакъта тутып, тесадюфий юк машинасыны токътатып, онъа отурттылар, озьлери де миндилер. Орталыкъ къаранлыкъланып башламакъта. Мени вокзалгъа, арбий коменданткъа алып кетелер. Жуков сокъагъы иле келип, Совет джаддесини кестирип кечейткъанда, онъ якъта ири атеш ялынлары корюнди. Юксек биналарнынъ диварлары, сокъакъ жарыкъланмакъта. Машина токъталды.

«Бу не? Янгъынмы?» — деп сорады лейтенантынъ бириси.

«Ёкъ! — деди дигер лейтенант, — къырымтатар тилиндеки китаплар якъыла. Татардан эсер къалмайджакъ!»

Мени Акъяр беттен кельген эшелоннынъ айван ташыгъан вагонына къападылар. Вагон, меним киби, дженктен келип, аилесини къыдырып юрген къырымтатарлары иле рыкъма-рыкъ толу эди. Трен шаркъкъа ёл тутты.

1648-ден 1954-джи сенеге къадар, яъни 306 йыл, Къырым ханлыгъы иле Украина арасындаки мунасебет фена дегиль эди. Богдан Хмельницкий Лехистан къыралы зулумундан къуртулмакъ ичюн, озюнинъ 17 яшында огълу Тимоша иле Чигиринде атларгъа минип, узакъ ёл кечип, Багъчасарайгъа келерек, Ислям Гирей хандан арбий ярдым истегенде, Къырым ханы онъа «ёкъ» демеди, онъа, Тугъай-бейнинъ башкомутанлыгъы алтында алты бинълик къырымтатар атлы аскер къытгъасы берди, къырым полклары Сют-сув джебэсинде лехлер иле дженкте, украина-

лыларны эсирликтен азат этювде буюк джесюрликлер косътердилер. Украинаны панлар азатындан къуртарувда ярдым ичюн Ислям-Гирей шахсен озюнинъ комутанлыгъы алтында, элли-юз бинълик къырым аскерий кучълери саесинде, Запорожье казаклары иле бирликте, таджлы гетман Потоцкий аскерлерининъ муим къысымыны къырды? Украинаны Лехистан эсирлигинден къуртарув огърундаки деъшетли дженкте мешур къырымтатар сердары Берестечко кою янында эляк олды. Украиналылар Къырым ханлыгъынынъ бу алидженап ишини унутты.

Украинанынъ да бизге ярдымлары олды. 1926 сенеси «Укрфильм» кино-фабрикасынынъ тешеббюси саесинде Умер Ипчи «Алим — Къырым джигити» адлы фильм сценарийсини язды, «Укрфильм» 1927 с. фильмни чыкъарды. Украина фенлер Академиясы мешур археолог Осман Нури Акъчокъракълыгъа фахрий академик унваны берди. Украинанынъ буюк шаири — академиги Павло Тычина ве мешур драматургы, джемаат эрбабы Александр Корнейчук 1940 сенеси Къырым языджылар Бирлигине келип, ялварып-якъарып, менден Джанмухамеднинъ «Сефернаме» поэмасынынъ сатырий терджимесини алдылар. Тарас Шевченконынъ бир эсерини къырымтатар тилине терджиме эткеним ичюн зати-алейлерине 1939 с. он сантиметр радиусында ири медаль такъдим эттилер. Ниает, занымджа, энъ муим, энъ теэсуратлы вакъиа шунда ки, мен 21—22—23 яшларымда Украина иле Лехистан сынъырындаки Старый Константинов (Шепетовка янында) едиджи червонные казаки атлылар полкунда хызмет эттим. Мында полк мектебини битирдим, учюнджи эскадронда взвод командири олдым. Тухачевский, Рокоссовский, Жуков ве дигерлер ватандаш муаребесинде бу полкта хызмет эткенлер.

Вакъытлар кечти. Яхшылыкълар унутылды. Шимди къырымтатары озь Ватанында «украиналыдан» сопа ашай! Акъылым етмей!

Осман Акъчокъракълы

Байракъ меселеси

Бир тарафтан татар аскерлерининъ айры полклара, батальонлара айрылмасы, дигер тарафтан миллий нумайышлар, идаре-имухтариелер (идарени кенди къолуна алмакъ меселелери), миллий къурултайлар ачылмасы мунасебетиле ортая бир «Миллий байракъ» меселеси кенди-кендине чыкъыюр.

2011 сенеси июнь 26 куню Акъмесджитнинъ меркезий майданында къырымтатар халкъынынъ Миллий байракъ кунюнде тасвир этильген буюк байракъ. Онынъ колеми 10x20 м.

Табий, татар бу сырларда чокъ тюшюнмиюр, диний ве я миллий бир шей олдумы, онынъ «Ай» алямети иле «Ешиль» тюсю хазыр. Факъат бу «Ай» нереден чыкъмыш? Недир? Буну тюшюнмез. «Ешиль» тюсю недир, не ичюн бу къадар мукъаддес (мюбарек) тутульюр? Буну да чокъ тюшюнмез. Мусульман денильдими, козь огюне хэман «Ай» шекли иле «Ешиль» тюс келир турур.

Бу куньлерде Русие мусульман аскерлери меркезий шурасы аскерий фыркъаларымыза байракъ хазырламакъ меселесиле мешгъуль олдугъындан, бунунъ ичюн комиссия тешкиль итмиш ве айны заманда базы мютехассыс (ихтисасы олгъан) кишилере ашагъыдаки суаллер иле мураджаат итмиш:

1. Эввельде умум мусульманларын алами (байрагъы) не тюсте олмуш? (Шимди не тюс макъул (уйгъун)?)

2. Эввельде татар миллетининъ алами не шекильде олмуш? Шимди не шекиль макъул?)

Мусульман Харбий Шурасынынъ ишбу тешеббюси мунасебетиле «Къурултай» газетесининъ 26-нджы номерасында яздыгъы макъалесинде А. Баттал диюр ки: «Байракъ дедигимиз полкларын къуввет ве шерфининъ джанландырылмыш бир тимсали олдугъындан, бугунъ къалдырылмыш (котерильген) байракъ татар харбий къувветининъ бир алямети олуп, несильден несле кечеджегинден ве тарихий бир байракъ олуп таныладжагъындан, хэр раст келен бир беги (къумачны) юкъары къалдыруп (котерип) юрьмек — хич бир тарихий ве миллий эаслара даянамайынджа, шунъа «Миллий байракъ» исми вермек хиффетлик (масхаралыкъ) олур иди.

Къазанда бу сене июль 22-де учъ съездин бирлештиги кунълерде, шехэр театросы залында ики аскеримиз къырмызы ве ешилъ тюслерде байракълар асуп, буну да «Миллий байракъ» — дею косьтермек истедилер... Ничюн татар байрагъы ешилъ тюсте? Бунъа тарихий ве фенний эас вармыдыр? Буну тефтиш ве тахкъикъ иден (араштыргъан) ёкъ.

«Нур» (?) клубунда топлашмыш моллаларын съезди къапусы башында дахи ешилъ байракъ ачылмыш иди. Пес (ойле исе) Пейгъамбер левасынынъ (байрагъынынъ) туюю олмалы!..

Буюк дин улемамыздан Муса эфенди Бигиев Пейгъамбер левасынынъ ешилъ дегиль, сиях (къара — О.А.) олдугъы, ешилъ ренк исе, ислямларда матем, яс алямети идигини сёйлемиш, съезддеки моллалар бу меселее хич джевап вермемишлер иди».

Бунлары накъиль иттиктен (анълаткъанындан) сонъра, А. Баттал эфенди диюр ки: «Фарз иделим, умум мусульман байрагъы ешилъ тюсте олсун, лякин Идиль (Волга) бою тюрк-татарын миллий-медений мухтариети иле иттихат (бирлешкен) ислям фикри арасында не мунасебет вар» бугунъ татаргъа озь байрагъыны ачмая имкъян вар икен, энъ эввель козе илишен ешилъ чухайы (сукно) котерди...

Татарын мазиси (кечмиши) тарихий олмуш, онынъ девлети, шевкети (буюклиги), аскери, низамы, байрагъы олмуш. А. Баттал эфенди бу суретте меселейи ачыкъ быракъыюр.

Биз «Ай» шеклининъ шиддетли риваетлере коре, эски румлардан мусульманлара ве ики башлы къартал къушун исе, эски хет татарларындан румлара ве билъахире (сонърадан) прус ве руслара ве сайр (дигер) аврупалылара насыл кечтиги меселесини башкъа бир макъалее быракъуп, бу макъаледе байракъ меселесине даир джем иде (бирлештире) бильдигимиз малюматы дердж идеджегиз.

Османлы мешхур мюверрихлеринден (тарихчилеринден) Джевдет эфенди тарихининъ биринджи джылтында «Санджакъ-лар» бахсинде хиджретин биринджи сенеси Хазрет Пейгъамберин сахабеден Эбу Мерседе беяз (акъ — О.А.) безден бир лева (байракъ — О.А.) вердиги ве ислямда иштида (ильк) акъид олунан (нокъталангъан) бу Акъ Байракъ олдугъы ве Эбу Мерсе хазретлери ислям байракъдарларынынъ пири (энь къарты) олдугъы хабер верилиюр. Хабер мухаребесинде бир сиях Лева-и-Кебир (буюк Къара Байракъ — О.А.) дахи верилюп бунъа рает (санджакъ, байракъ) тесмие олунмыш (ад къоюлгъан).

Баде (сонъра) халифа(т) асрында байракъ ве санджакъларын унваны чогуалуп Аббасие халифелери шехид-и-Кербела (Кербела шейтлери) хазрет Хасан ве Хюсейин (с.а.в.) ичюн хюзн (кедер) ве матем алямети олмакъ узьре, сиях (къара) байракъ чектилер ве сиях эльбисе (урба) кийдилер. Сонъра алевилер (хазрет Алининъ тарафдарлары) Аббасилере къаршы чыкътыкъларында, онлара бенъземек ичюн беяз байракъ ачмышлар. Даха сонъралары Мемун халифе сиях ерине ешилъ байракъ ве ешилъ урба истималыны (къуullanылмасыны) адет итмиш.

Бу шахадетнаме 1136 сенеси Къырымда язылуп, вакътен (вакъты иле) накъип шерифлери ве сеййитлер джемиети тарафындан имзаланмыштыр. Бундан да анълашылдыгъына коре, бизим Къырымда ешилъ (тюс) сейитлере махсус бир тюстир.

Келелим кок тюсе. Сонъ вакъытларда татарын миллий тюсю, миллий байрагъы кок олмасы шайи (белли) олду. Бунунъ аслы ве эсасы нередендир бильмиюрюз. Бизим бильдигимиз анджакъ мешхур франсыз мухаррирлеринден Ленуан Кахун Дженгиз тарихине айт яздыгъы романда татарын байрагъы кок олдугъыны хабер вермиш ве хатта эсернинъ адыны «Кок санджакъ» къоймуштыр.

Мунасебет кельдикте сёйлейим, «санджакъ» сёзю «санчакъ» олса керектир. «Санчмакъ» ве я «чанчмакъ» масдарындан (исим-филинден). Яни рекз итмек (сапламакъ), отуртмакъ. Меселя, байрагъын сапыны къале узерине санчуп къоймакъ.

Ленуан Кахуннынъ «Кок санджагъы» тюрк мухаррирлеринден Неджип Асим эфенди тарафындан терджиме идильмиш иди. Ола билир ки, кок байракъ эсасы бундан алынмыштыр. Хэр халда бизим къырымлылар бугунъ кок байрагъы миллий байракъ танымакъ узеринделер.

Хэр халда кок тюсюн зеки могъол тюсю олмасы якъындыр. Чюнки эски вакъытта коке (семая — О.А.), ая, кунеше буюк

хурьмет беслеен тюрк-татар къавмлары коклере риает (итибар) идерек, кокюн кок тюсюни мукъаддес танымалары мантыкъы ве ихтималы якъындыр.

Мен бу мунасебетле бир теджрибеми де сёйлеюп кечеджегим. Бизим Багъчасарайда, дикъкъат олунырса, бириси енъи бир бина яптырдыкъта, эксериетле агъач олан ерлерине мутлакъ мавы боя, кок боя урдурь. «Мавы боячыкъ не гузель яраша!» — дер, пенджерелер, пармакълыкълар, къапулар — хэп кок ве я мавы боялыдыр. Базы таванлара да чивитли («синька») мавы кок боя урулыр. Демек ки, татарын къанында кок тюсе джелъп иден бир дамар къалмыш ки, онъа чекиюр.

Къырымда кок байракъ узерине бир алямет къоймакъ меселеси тюшюнильдикте, бунъа да тереддютсиз оларакъ (тюшюнмеден биле) шу ГП таракъ тамгъасыны къоймая мейильдирлер. Бу таракъ тамгъасы Къырым ханлыгъы заманында Гирай ханеданы (ханзаделер аилеси) тарафындан истимал олунмыш. Хан-Сарай дахилинде (ичинде) Джами диварында ве эски Гирай акъчалары узеринде ишбу тамгъа ваз олунмыштыр (къоюлгъандыр). Бу тамгъа Гирайларын фамильа тамгъасымы, ёкъса умум Къырым татарынынъ тамгъасымы — малюм дегиль. Малюм олан будур ки, татар ве моголда хэр къабиленинъ кеңди тамгъасы олмуштыр. Эввеля бу тамгъа могол ве татар а йылкъысынынъ (ат сюрюсининъ) аркъасына басуп йылкъысыны гъайрылара къарыштырмамакъ ичюн лязим олмуштыр. Биляхире (сонърадан) мунасебетли хэр шейде ве мектеплерде имза ерине ве я имза иле берабер шифре ерине къулланылмыш ве хал а къулланылмакътадыр.

Бу таракъ тамгъадан башкъа бир де Багъчасарайда Хан-Сарайнынъ тыш ве ич къапулары узеринде къаршылыкълы аждерха (дракон) ресми накъыш олунмыштыр.

Биз Сарай мудири рессам Усеин эфенди Боданинский иле берабер ишбу аждерха суретининъ тарих эсасыны араштырмакътайыз. Бунъа даир Багъчасарайда базы риваетлер вар, вакъты иле бунлары накъиль идериз (анълатырмыз). Меселе будур ки, бу аждерхалар татар эсерими, ёкъса гъайры бир ерден накъиль олунмышмы (кечирильгенми)? Сарайын тарихини язан рус ве европа мухаррирлерини асарында (эсерлеринде) бунъа даир бир шей корюльмеди. Лякин моголларын дефи (савулмасы) эллеринден кельмеен афат ве къазалар нереден кельсе онъа тапдыкълары (сыгъындыкълары) назар итибара алынырса, аждерха суретининъ дахи онлар андында мукъаддес тутулмасы ве меджусиеттен (атешперестликтен) къалма бу адет татарларын

ислям олдукъларындан сонъра да хыфз олунмасы (сакъланмасы) якъындыр. Нитеким (тамам ойледже), аждеха сурети вакътыле могъол идаресинде булунмыш чинлилерде халя ресмий ве диний алямет сайылмакътадыр. Ишиттигимизе коре, Чинде (Пекинде) ислямларын джами ве месджитлери узеринде халя аждерха ресми булунмакъта имиш. Бу чин хукюмети тарафындан меджбурий оларакъмы къойдурылыюр, ёкъса оранынь мусульманлары ихтиярий (кенди истеги иле) оларакъмы ваз идиюрлар (яптыралар) малюматымыз ёкътур. Иште, байракъ, онынъ тюсю ве тюрлю аляметлере даир джем иде (топая) бильдигимиз малюмат будур.

Абляким Ильмий

Тарихий сималарымыз

Къырымтатарлары 1783 (сенеси) рус истилясындан сонъра да, 1854 с. Акъяр дженкине къадар Османлы тюрклерининъ озълерини чарлыкъ идаресинден азат этеджеклерини умют эте кельдилер. Акъяр дженки бу умютни бир къат даа керчеклештирди. Лякин дженкининъ нетиджеси къырымтатарнынъ бекледиги киби олып чыкъмады. Аксине, дженк заманында къырымтатарнынъ дженк нетиджесиле багълы миллий дуйгъуларыны сезген чарлыкъ идареси, оларны даа серт идаре ченберлериле (демир алкъалары иле) сыкъыштырмагъа башлады. Иште, бу умютсизликлер, бу сыкъынтылар, бу сарсынтылар XIX асырда къырымтатары арасында Алим ве Исмаил Гаспралы киби мешхур эки адамнынъ чыкъмасына ярдым этти.

Алим къырымлыларнынъ авам табакъасы арасындан чыкъты. Онынъ дертлери, о дертлерге къаршы къуулландыгъы дерманлары къырымтатар джемиетининъ о заманки истек ве мефкюрелерине уйгъун олмасы, оны там манасыле бир халкъ батыры япты. Алим, къырымтатарнынъ бахтсызлыгъыны, о джемиетнинъ таяндыгъы баят (эскирген) мефкюрелерде олдугъыны, о бахтсызлыкъны догъургъан икътисадий, сиясий себеплерни корип тешкереджек къадар кениш, узакъ корюмли бир адам оларакъ етишмеди. Даа догърусы, къырымтатарынынъ о заманки ичтимай севиеси, Алимни ойле кениш бильгили, узакъ корюмли бир адам оларакъ етиштирамады. Онынъ фикрине коре, къырымтатарнынъ бахтсызлыгъы — онынъ козю огюнде туран исправниклерден, помещиклер юзюнден келе. Бу итикъадле (инанчы иле) о, башта бу киби душманларле чарпыша, сонъралары бу уфакъ душманларнынъ аркъасында сакълы бир чокъ даа буюк душман-

ларнынъ барлыгъыны ве оларнен баша чыкъылмаяджагъыны аджы-аджы теджрибелерле анъладыкътан сонъра, озюнинъ ве къырымтатарынынъ сеадет ве селяметини «акъ топракъ»къа авушмакъта коре ве бу иште халкъкъа ярдым эте.

Алим пек узун сюрмеген фаалиетинде пек чокъ йигитликер ве йигитлик орьнеклери косътерди. Онынъ джумертлик, инсаф, мерамет ве адалет киби юксек седжиелерле (метанети иле) ишленген йигитликлери йылдырым суръатыле япыла, йылдырым суръатыле де къырымтатарнынъ къара къасеветли юрегини айдынлата эди. Халкъ бу киби алидженаплыкъларле япылгъан йигитликлерде къырымтатар батырлыгъынынъ XIX асыр къырымтатар джемиети шараитында теджелли иден (корюнген) джанлы мисаллерини коръдигинден, олар Алимни озълерининъ энъ якъын ве сайгъылы бир йигити оларакъ таныды ве севди.

Алимнинъ варлыгъы русларны да меракъландырды. Рус яzydжыларындан Попов XIX асырнынъ сонъларында яздыгъы «Къырым айдамагъы — Алим» адлы романы иле Алимни олдукъча самимий бир къалемле рус халкъына такъдим этти. Алим, совет деври яzydжыларындан Умер Ипчининъ эсерлериле, мешхур оюнджыларымыздан Хайри тарафындан кино сахнасында джанландырылды. Алимнинъ кино шертинде (лентасында) акс этирильген тимсали (образы), онынъ тежамюль этильген (эксиксиз) бир тимсалидир демек олмаз. Большевик пропагандасынынъ эр даим тезлик ве къыйышлыкъ киби нукъсанларле яптыгъы иш усулы Алим мевзусында да татбикъ олунды. Бунынъле берабер, Алимнинъ самимий, джанлы варлыгъы бу нукъсанларле де кино сейирджилерине унутылмаз тесирлер быракъа. Алимни кинотеатрде темаша эткен генч бир украина къадынынынъ бирден-бир огълуну «Алимчик» — деп адландырмасы, онынъ не къадар джазибели, севимли бир шахсиет олдукъыны косътере. Алимнинъ варлыгъы къаршысында урьметле эгилен сейирджи бир дегиль, пек чокъ.

Алимнинъ акъыкъий симасыны, къолда булунгъан эсерлер, аталардан къалма сёзлерле джанландырмакъ мумкюн. Бугунъки театр хадимлери онынъ бу самимий варлыгъыны сахнада джанландырсалар, бу сюретле къырымтатар яшлыгъында сёнюккен къырымтатар батырлыгъыны джанландырмагъа чокъ ярдым этмиш олурлар.

* * *

Исмаил Бей Гаспралы къырымтатар джемиетининъ төрелери арасында догъып осьти. Төрелер хэле Акъяр дженкинден сонъра,

озьлерининъ ве халкъынынъ раатлыгъыны «акъ топракъ»та дегиль, озь юртларында, Къырымда, къурмакъ мумкюн ве лязим олдугъына инана башлагъан эдилер. Бу иманле олар рус джемиетиле барышмакъ, рус медениетинен якъынлашмакъ ёлуны туттулар. XIX асырнынъ экинджи ярысында къозгъалгъан бу янъы дуйгъулар, Исмаил бейге рус ве аврупа маариф оджакъларындан фейзланмагъа (илерилемеге) ёл ачты. XIX асыр аврупалыларнынъ ве оларгъа якъын къоншу олгъан Русиенинъ сиясет, икътисат ве медениет мейданларында чокътан-чокъ исляхат меселелериле огъраштыгъы бир девир эди. Исмаил бей Гаспралынынъ азырлыгъы яратылышы о исляхат деврининъ догъурдыгъы медений, ичтимаий ве миллий меселелерини къавраяджакъдай зенгин ве киргин эди. Челеби-Джан Эфендининъ ифадесиндже, «о, идеялар, мефкюрелер фабрикасы» оларакъ етишкен эди. Бу «идеялар фабрикасы»на ишлек бир тезья (десткях) лязим эди. 1883-те Исмаил бей тарафындан Багъчасарайда чыкъарылмагъа башлагъан «Терджиман» газетасы, о «мефкюрелер фабрикасы»нынъ ишлек бир тезьясы оларакъ мейдангъа кельди. Бу тезьянынъ 31 йыллыкъ мамуляты (махсулаты) татар тарихчилеринден Велид Джемаледин Эфендининъ ифадесине «Русие татарлары медениет тарихынынъ темелини тешкиль этти».

Русие татарларынынъ медениет тарихыны язмакъ, тарихке аит материал ишлеп чыкъармакъ озь-озюне буюк бир иштир. Гаспралы Русие татарларынынъ ялынъыз бир медениет тарихчиси дегиль, медениетни яраткъан, о медениетни яраткъанларны яраткъан — бир адамдыр. Джемаат хадимлери арасында Исмаил бей Гаспралы киби зенгин бильгили, кениш корюмли адамлар чокъ тапылыр. Лякин ондай чыдамлы, озюне, ишине иманы къавий, инат халкъ хадимлери пек сийректир.

Гаспралы девринде къырымтатар халкъы арасында чалышмакъ — девени минареге чыкъармакъ киби кучь бир иш эди. Онъа махкюм, уюшыкъ (дургъун), джаиль ве мутаасып (фанатик) бир миллет ичинде, махкюм ялынъыз бир халкъ хадими сыфатыле чалышмакъ иджап эте эди. Месея, «Терджиман»-дай хажми (колеми), факъир бир виляет газетасы чыкъармакъ истеген бир рус газетаджысына рухсет алмакъ ичюн, шубесиз, 4 йыл огърашмакъ керекмезди. Гаспралы исе, рухсет алмакъ ичюн, озюнинъ итирафына (хаберине) коре, «Эки губернатор, учь министр вастасыле 4 йыл огърашкъан» эди.

Ишнинъ башлангъычында Къырым ве Русие татарлары ара-

сында да Гаспралынынъ душманларына коре, достлары аздан-аз эди. 1882-де Исмаил бей озюне фикир ве иш ортагъы къыдырып Волга боюны долашыркен, тек бир адам — къазанлы Шахабеддин Эфенди Мерджани оны анълагъан, онъа достлукъ косътерген эди.

Къырымда да Исмаил бейнинъ достлары бир къач адам — Аджы Абибулла, Бекир Эмекдар, Асан Нури ве Байбуртлы Сулейман эфендилер эди. Бундан башкъа, бу иште Гаспралынынъ огюне бир чокъ да амелий кучълуклер чыккъан эди. Азыр матбаа ёкъ, матбаа такъыштырмакъ ичюн пара ёкъ, газетаны чыкъармакъ ичюн азыр яызджы кадрасы ёкъ, къырымтатар тилинде чыкъарыладжакъ бу газетаны окъуп анълаяджакъдай азыр окъуйдыжылар ёкъ. Даа гъариби, къырымтатар тилинде газета чыкъармакъ ичюн огърашкъан Исмаил бейде озь башына бир макъале язмакъ ичюн лязим тиль азырлыгъы да ёкъ...

Гаспралыгъа бир тарафтан бу ёкълукъларнен чарпышмакъ, чар укюметининъ кыйыш къальпли, эки юзьлю сиясетинен курешмек, дигер тарафтан да къырымтатарларнынъ чокътан берли баятсырагъан джемиет эсасларыны тазертмек, уюшкъан мефкюрелерини жанландырмакъ, оларнынъ ичтимаий эксикликлерини Аврупа медениетининъ догъурдыгъы янъы мефкюрелерле тамамламакъ ичюн огърашмакъ лязим эди. Булар пек мушкюль ве агъыр вазифелер эди. Лякин агъырлыгъына коре де шеревли ве керекли бир иш эди. Гаспралы бу шеревли ишнинъ пек чокъ къуввет ве федакярлыкълар истедигини биле эди. Бунунъле берабер о, кениш димагъындаки маариф нурунынъ Идиль, Урал, Алтай киби кениш мейданларны къаплагъан къою джихалет туманыны, таассуп (фанатизм) къаранлыкъларыны айдынлатаджакъ къадар къувветли олдугъына да инана эди.

Иште, бу иманле Гаспралы 1883-нджи йылынынъ 23 апрелинде (янъы эсапта — И.К.) «Терджиман»нынъ ильк номерини чыкъарды. Омрюнинъ ярысындан зиядесини, 31 йылыны бу мушкюль олдугъы къадар да шеревли ишле огърашып кечирди. О девирде Гаспралы бизим медений омрюмизнинъ яхшы-яман эр тюрлю теджеллиятыны «Терджиман» саифелеринде акс эттирди: Олар, шубесиз, Гаспралынынъ бизге быракътыгъы кыйметли мираслардыр. Дюн янъы олгъан бир фикир, бугунъ эскире билир. Дюн муим олан бир иш, бугунъ эмиеттен тюше билир. Гаспралынынъ фикирлери, ишлери арасында ойлелери де бардыр. Лякин Гаспралынынъ шахсиети, онынъ чыдамы, яптыгъы ишке олгъан иманы ве ашкъы, джайыкъ ишлерни топлу, конкрет шекильге къоймада усталыгъы, кучълуклерле куреш усуллары,

къыскъасы, онынъ аяты яшлыкъ ичюн, яшлыкъкъа тербие ичюн ич бир вакъыт къыйметини гъайып этмейджек бир мектептир.

1915-нджи сенеси, Гаспралынынъ вефатынынъ ильк йыл дёнюми мунасебетинен «Терджиман»да Челеби-Джихан Эфенди тарафындан «Анълая бильсейдик» адлы бир макъале язылды. Бундан башкъа Гаспралынынъ аяты ве фаалиети акъкъында бир чокъ буюклеримиз, эджебий алимлери тарафындан бир чокъ муим такъдирлер язылды. Челеби-Джихан Эфенди о такъдирлерни биле-биле макъалесини «Анълая бильсейдик» — деп адландырды. Гаспралынынъ къолай-къолай анълашылгъан баягъы адамлардан олмадыгъыны юксек ве дюльбер бир услюпле анълатмакъ истеди. Гаспралынынъ бизден айрылдыгъы 30 йыл ола. Бу 30 йыл ичинде онынъ адам акъыллы бир биографиясыны язамадыкъ. Бу урдум-дуймазлыкъ бизим яшлыкънынъ буюк къабаатларындан биридир. Эр миллетнинъ ёлбашчыларыны огренмек ве такъдим этмек ихтияджы — ёлбашчыларнынъ рухларына урьмет, о миллетнинъ юксек седжиели адамлар догъурмагъа истидатлы бир халкъ олдугъыны исбат, ниает, буюклернинъ буюк мефкюрелериле, юксек седжиелериле янъы несильни тербие этмек фикирлеринден догъмуштыр. Бизге де тарихымызны, тарихий сималарымызны шу киби макъсатларнен айдынлатмакъ лязимдир. Биз дюнки зенгин, къавий бир халкънынъ бугуныки хаста ве тюшкюн торунларымыз. Бир тарихий сималарымыздан фейзланмагъа (огренмеге), тарихымызны огренип, ибрет алмагъа эр миллеттен зияде мухтаджмыз. Олар бизге бугуныки сёнюк рухларымызны котермек, паслангъан юрегимизни ышымакъ (темизлемек, ярыкълатмакъ), хорлангъан варлыгъымызны охшамакъ, бу ёл иле де янъы несильни умютли, джанлы ве йигит бир несиль оларакъ тербие этмек ичюн лязимдир.

Русларнынъ тиль ве эдебият устазы таныдыкълары бир Пушкин ичюн язып дагъыттыкълары эсерлер бир ерге топланырса, китаптан байырлар мейдангъа келир. Бу эсерде Пушкиннинъ аяты, седжиелери, яздыгъы эсерлер, онынъ аилеси, онынъле мунасебети олгъан шахслар, шейлер, юртлар, улькелер инджеден-инджеге тедкъикъ олуна, аля даа тедкъикъ олунмакъта...

Гаспралы бизим ичюн ялынъыз тиль ве эдебият устазы дегиль, айны заманда бизим исляхат ве медениет оджамыздыр. Бу итибарыле о, бизге даа къыйметлидир. Онынъ къыйметини анъламакъ ичюн де оны керегидай огренмелидир. Оны огренмек ичюн «Терджиман»ны бир тарихчи, бир тенкъитчи козюнен козьден кечирмек, Исмаил бейнинъ балалыкъ, яшлыкъ,

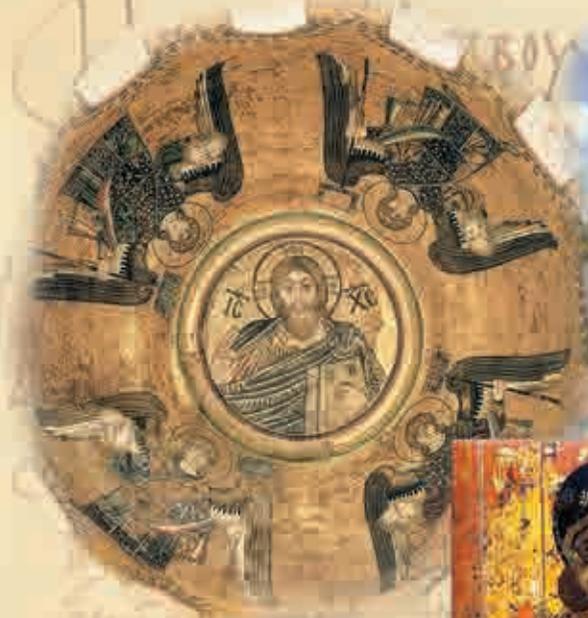
къартлыкъ омрюни огренмек, Гаспралы акъкъында онынъ достлары, душманлары тарафындан айтылгъан фикирлерни тешкермек лязимдир.

XIX асырнынъ орталарында бири къара къувветле йигитлигине базанып, дигери о асырнынъ сонъунда къалемиле бильгисине базанып курешкен бу къырымтатар къараманларыны хатырларкен, меним кутюр бир къалем, сыныкъ бир гонъюль, ёргъун бир къафа иле оларны ляйыгъынджа окъуйджыларгъа такъдим этмеге ельтендигим (бельсендигим) анълашылмасын. Бу буюк бир джуръаттыр. Бу сатырларле мен «Терджиман»нынъ 60-нджы йыл дёнюми мунасебетинен «Азат Къырым»да коте-рильген урметли авазгъа къошулып оны бираз даа откъюнлештирмек ве бу сюретле де генчликни, зиялыларны буюклеримизнинъ шахсиелериле багълы даа джиддий, конкрет ишлерле огърашмагъа чагъырмакътыр.

Акъмесджит зиялылары майыс 8 топлашувларында Гаспралынынъ виран олгъан къабрини тамир ве зиярет этмейи керек таныды, сонъра да Акъмесджит шеэр идаресине мураджаатле шеэр сокъакъларындан бирини Исмаил бейнинъ намыле язылмасыны комите идаресине авале этмекле бу ишке конкрет бир сюретте янаштылар. Бу хайырлы башлангъычнынъ башкъа район зиялылары тарафындан рагъбет кореджеги шубесиздир. Асыл ишнинъ озеги — эписи буюклери, биринджи небете Исмаил бейни, генчликке иште, фикирде орьнек оладжакъдай, оны тербие этеджекдай чыдамлы, ишлек, ишинде иманлы, себатлы бир сима оларакъ ишлеп чыкъармакътыр...

Биз бу кунъде бу вазифеге конкрет янашмакънынъ чаресини буламазсакъ, озюмизни яринки несильнинъ тербиеджилери саймакъ шерифине ляйыкъ олмамыз.

(Азырлагъан Саладинов Къ.)

Не ичюн меденнет абиделери тарихий варнетке менсюп ола

§22. АЛЛАХЪА БИНЪ ШУКЮРЛЕР ОЛСУН я да ИСЛЯМ ДИНИНИНЪ КЪЫСКЪА ТАРИХЫ

Дерсте огренирсинъиз

1. Къырымда Ислям дини не вакъыт пейда олгъаны акъкъында огренеджексиз. 2. Ислям дини насыл къаиделерге эаслангъаныны огренеджексиз. 3. Къырымтатар мусульманлары акъкъында белли сеятчыларынынъ айткъанларыны огренеджексиз.

Белли олгъанына коре, къырымтатарлар дин менсюпликлери боюнджа мусульманлар ве суннит ёнеллишини туталар.

Къырымда, VIII ас. башында вефат эткен Мухамед Пейгъамбернинъ сафдашы, Гъазы Мансур акъкъындаки ривает боюнджа, Къырымда тамам шу девирден башлап биринджи мусульман къардашлыкълары мейдангъа келе. XX ас. сонъки он йыллыкъларында рус менбаларында язылгъанына коре, Къырымгъа мусульманлыкъ XII ас. экинджи ярысында кельген экен, лякин мусульманлыкънынъ Хазар девлети ве шималий Кавказда, хусусан Азербайджан ве Дагъыстанда VII—VIII ас. даркъалгъаны акъкъында акъикъий хаберлер олгъаны белли.

Къырым ханлыгъы мейдангъа кельген девирде ярымаданынъ тамырлы тюркий тилли халкъы — яни къырымтатарлар эписи озълерини мусульман сайып, суннит ёнелишини туталар. Яни шу девирден VII ас. сонъу — VIII ас. башындан мусульманлыкъ Къырымда халкъ дини олды.

Динде, халкънынъ энъ юксек арзулары ифаделене; онда халкъ

озюнинъ кунъделик ишлеринден башкъа якъкъа чекиле, ве энъ юксек дюньягъа котериле. Эр бир дин насыл яшамакъны, адамларгъа насыл мунасебетте олмакъ ве адамгъа яшамакънынъ манасыны огрете. Амма, афсус ки, чокъусу динлерде диннинъ ахлякъий тарафы экинджи, кимерде бир учюнджи ерге чекиле.

Биринджи ерге исе адет узъре ибадет, яни мерасим (абдест, намаз ве иляхре) къоюла. Базы бир динлерде адам ве онынъ шахсына пек юксек къыймет кесиле; диндарлар адамларны сагълам эмекке ве яшайышнен ферахланмагъа чагъырлар.

Диннинъ бу хусусиетлеринде халкъ табиатынынъ фаркъы, халкънынъ гонълю ве онынъ медений севиеси акс олуна.

Мусульман дини, къырымтатар халкъына миллет сыфатында шекилленмесине буюк тесир косътерди. Чокъусу Къырым бойлап кезген тедкъикъатчылар ве сеятчылар (Эвлия Челеби, Тунманн, Е.А. Марков, Х.Х. Зенкевич, М. Литвин, Ф.Н. Андриевский, А.К. Завадский ве башкъалары) къырымтатар табиатынынъ озъгюнлигини ве сагъламлыгъыны, адамларгъа нисбетен олгъан мераметлигини, ве самимийлигини къайд этелер.

Франсада 1963 с. нешир этильген Пьер Шевелье адлы франсыз тарихчысынынъ «Казакларнынъ Лехистангъа къаршы дженк тарихы» адлы китабында бойле айтыла: «Къырымтатарларынынъ урф-адетлерине кельгенде олардан даа къусуры аз олгъан адам тапылмаздыр, олар озъ фикирлерини догъру беян этелер, олар пек самимийлер ве садыкълар, — деп айта. — Оларнынъ арасында айнеджилер, ифтирадджылар ёкъ, акъсызлыкъ ве зорбалыкъ та ёкъ. Энди бир кере Къуран устюнде къол къойып, ант эткен къырымтатарыны догъру ёлдан урмакъ мумкюн дегиль».

Ислям дини эки яшайыш къаиделерине эсаслангъан. Бири маариф, экинджиси ибадеттир. Онынъ ичюн мусульманлар яшагъан бутюн ерлерде ерли шараитлерге коре агъачтан, таштан ве кийизден къурулгъан мектеп ве джамилери олгъан. Бир ерде яшагъан мусульманларнынъ мектеп ве джамиси белли бир ерде ерлешкен. Кочебе шекильде яшагъанларнынъ мектеп ве джамилери оларнен кочип юрген.

15—20 къорантаны тешкиль эткен мусульман джемиетини такъдир къаерге алып барып ташласа да, олар шу сааты джами ве мектеп этрафында топланалар. Кимерде бир бу эки вазифени (тасиль ве ибадет) бир бинада кечиргенлер. Евгений Марков бойле яза: «Биз Къырымны басып алгъандже де, къырымтатарлар тасильнинъ къыйметини бильгенлер. Олар тасильни бизлерден (Росиядан) эвель Къырымда инкишаф этип, онъа пек чокъ пара

масраф этелер, ве тасильнинъ мытлакъ кереклигини бизден эвель анъладылар». Лякин Совет акимieti динни халкъ анъындан алып ташламагъа пек буюк арекетлер япты. Кутълевий шекильде мусульман мектеплери — мектебелер ве медреселер япыла. Дин адамлары репрессияларгъа огъратыла. 1921 сенеге къадар Ялта ве этрафтаки койлерде 30 джами, Багъчасарайда 36 джами ве Къырымнынъ эр бир шеэринде 35—40 джами бар эди.

Лякин 1930 сс. сонъунда олар эписи япылдылар. 1931 сененинъ биринджи мартынаджек Къырымда 106 джами япыла, олардан 51-ни шу девирде йыкъып, сюрип ташлайлар. Кефедеки — Муфтий Джамии амбаргъа чевириле, Акъмесджиттеки Кебир-Джамии аммамгъа чевирелер. Кезледеки мухтешем Джума Джамиси бинасында атеизм музеи ачалар. Тюрк мимарларынынъ проекти боюнджа 16 ас. къурулгъан даа бир джамиде наркологиа хастаханеси ачалар. Бойле кийик арекетлер нетиджесинде 1980-инджи сс. башында Къырымнынъ ич бир джамисинде ибадет этмекнинъ чареси ёкъ эди. Ойле этип, Къырымнынъ озгюн мусульман медениети ёкъ этильди; китаплар ве мусульман тасилининъ (медреселер) оджакъларыны ве иляхре ёкъ этильди.

Къырым мусульманларынынъ тарихы гъайрыдан язылды, харитадан миллий-диний топонимика алып ташланды, мусульман мезарлыкълары чайпалды, мезар ташлары эв темеллери сыфатында къууланды. Малюматнаме ве кылаузлардан, энциклопедиялардан мусульманларнынъ аяты, оларнынъ дини ве медениети акъкъында аман-аман бутюн материаллар алып ташланды ве нетиджеде 1944 сенеси майыс 18 куню бутюн къырымтатар халкъы озь Ватаны — Къырымдан сургюн этильди.

Орта Асиянынъ сыджакъ чёллеринде ве Уралнынъ сувукъларында олюмге ве ассимиляциягъа укюм этильген къырымтатар халкъы ольмеди, ёкъ олмады, 50 йылдан сонъ озь Ана-Ватанына къайтып башлады. Баба-деделеримиз къургъан диний оджакъларымыз олгъан — джамилеримизни ве медениет дегерликлеримизни къайтарып алып, эвельки кыяфетлерине кетирмеге арекет этелер. Бу кунге оларнынъ чокъусы энди къайтарып алынды, тамир этильди ве халкъымыз джамилерде диний ибадетлерини кечирелер.

1. Къырымда мусульманлыкъ не вакъыт пейда олды?
2. Динде халкънынъ насыл чизгилери ифаделене?
3. Ислям дини насыл къаиделерге эсаплангъан?
4. Къырымны русслар басып алгъан сонъ, джамилеримиз (ибадетханелеримиз) насыл алгъа кельди?
5. Шимди олар насыл алдалар?

§ 23. КЪЫРЫМНЫНЪ МЕШУР ДЖАМИЛЕРИ я да ОЛАРНЫНЪ БУГУНЪКИ АЛЫ

Дерсте огренирсинъиз

1. Къырымда мусульман ибадетханелери (джамилер) къуруджылыгъынынъ тарихыны огренеджексиз. 2. Десликнинъ бу къысмында сиз джамилернинъ бугунъки алы акъкъында бильги аладжакъсыз.

Сайгъылы талебелер!

Биз сизлерге Къырымнынъ энъ къадимий джамилери акъкъында малюмат береджекмиз. Сизлер олар акъкъында хабар аладжакъсынъыз, эгер чаренъиз олса, татиль кунълери ве миллий байрамларымызда оларны сеяат этип, оларнынъ ичинде намаз къыларсынынъ деп, умют этемиз. Чюнки баба-деделеримиз айткъаны киби, «Эв сабысынен — джами исе ибадет эткен мусульманларнен ярашыр», дегенлер.

Къырымнынъ энъ Къадимий джамиси

Эски Къырымда Бейбарс джамиси.
Шимдики алы.

Тедкъикъатчылар, Къырымнынъ энъ къадимий джамиси оларакъ, Эски Къырымда (Солхатта) ерлешкен *Бейбарс Джамисини* саялар. Бу ибадетхане къарарнен 1287—1288 сс. къурулгъан. Озь догъгъан еринде хатыра къалдырмакъ ичюн, Мысырнынъ укюмдары олгъан Бейбарс 10 йыл эвель, бу джамининъ къурулджыгъына 2000

динар пара айыргъан. Бизим кунюмизгедже бу джамининъ йыкъынтылары сакъланып къалгъан. Онынъ колеми 20x15 олып, ерли таштан къурулгъан. П.И. Кеппернинъ айткъанына коре, онынъ «диварлары мермернен къаплангъан олып, устю исе — янардагъдан (вулкан) алынгъан дагъ мальземесинден

япылгъан». Даа XVIII асырда биле онынъ минареси сакъланып къалгъаны акъкъында, Михаил Иванов озю сызгъан боялы ресимде тасвир эткен эди.

Сайгъылы Эски Къырымлылар! Бу джамининъ йыкъынтылары темелинде янгы джами кърмакъ вакъыты кельмедими?

1. Къырымнынъ энъ къадимий джамисини ким ве не вакъыт кърдырды?
2. Шимди (бизим кунюмизде) о насыл алда?

Узбек Хан Джамиси

Узбек Хан Джамиси — бу куньлергедже Къырымда сакъланып къалгъан энъ къадимий джами сайыла. 1312 с. Узбек хан Алтын Орду тахтына отургъан сонъ, Ислям динини къабул этмесинен, Солхатта бир дюльбер джами ве алий-диний окъув юрту — медресеси кърдура. Джамининъ кърулушы 1314 с. башлангъан. Тюрк сеятчысы Эвлия Челебининъ язгъанына коре, 1512—1513 сс. Менъли Гирай девринде, бу энъ балабан ве Баш джами олгъан.

О ерде де, джами диварынынъ артында алий-диний окъув юрту, орта асыр Къырым Университети — медресе ерлешкен. XIV асырнынъ 30 йылларында тесис этильген бу медресе джамининъ дженюп диварына кършулып тура.

Бизим кунюмизде сакъланып къалгъан энъ къадимий Узбек Джамиси 1314 с. кърулгъан.

Бу ерде Къруран, фельсефе, арап тили, астрономия, мантыкъ, къануншынаслыкъ фенлерини огренгенлер. Кичик одалар-худжераларда сохталар яшагъанлар. Медреседе «Алий-диний ильмини огренип, онынъ мезунлары моллалар, къадылар, иляхийет адамлары сифатында хызмет этип, Къырым ярымадасы ве онынъ тышында Ислям динини даркъаткъанлар.»

1. Узбек Хан Джамиси къаерде ерлешкен? 2. Джамининъ янында кърулгъан медреседе сохталар насыл фенлерни огренген?

Кебир Джами

Акъмесджит шеэрининъ эсасыны къойгъан Кебир Джами бинасы. Бугуньки корюниши. 2013 с.

XV асырнынъ сонъунда, экинджи Къырым ханы Менъли Гирайнынъ эмиринен, Къырым ярымадасынынъ меркезинде, Салгъыр озенининъ боюнда, Керменчик шеэри (къырымтатарлар озьлерининъ узакъ эдждатлары олгъан, искифлер девлетининъ пайтахты адына *Керменчик* деп айткъанлар), йыкъынтыларынынъ янында Акъмесджит шеэри мейдангъа кельген эди. Акъмесджит — Къырым ханынынъ варисчиси — Къалгъа-Султаннынъ ерлешкен шеэри сьфатында къурулды. Шеэр къурулышынынъ башланмасы сьфатында буюк Кебир Джами

эсас къойды. Бу шеэрнинъ биринджи ичтимаий ве эски бинасы, аля даа Акъмесджит шеэрининъ эски къысымыны яраштырып тура «Бу джамини Султан Азретлери Менъли Гирай ханнынъ шан-шуретине Абдураман Бен Али — Аллах онынъ ве онынъ балаларынынъ гунахларыны багъышласын, 914 сененинъ муаррем айында (шимдики сайынен 1508 сенеси) къурулды». Афсус ки, джамиге киреджекте, тёпедечи язылардан Абдураман Бек даа пек белли алимнинъ огълу, ким олгъаныны тарих бизге сакълап оламады. Юкъарыда язылгъанына коре, бу алидженап адам, озь параларына Менъли Гирай Ханнынъ шанына энъ балабан джами къурып, адыны даа Кебир Джами, деп къойгъан — бу Баш Джами деген манасыны бильдире. Орта Асыр шеэрнинъ энъ эски Джамисининъ къурулгъан йылы — «1508 с.» олып къалды ве ресмий олып инкъиляптан эвельки эдебияткъа кирди. Меракълысы шу ки, джамининъ къурулыш тарихында даа бир тарих — бу 1496 сенеси къурулгъан, деп айтыла. Бу тарихкъа, яни 1496 сенеси эсасланмагъа бизге Тавриданынъ меркезий музейининъ фондундан алынгъан архив весикъалары эсас бере. 1905 сенеси Таврида муфтилерининъ эдждатларындан бири, Сеид Абдурасим Эмиров, вакъуф комиссиясына, Кебир Джамининъ

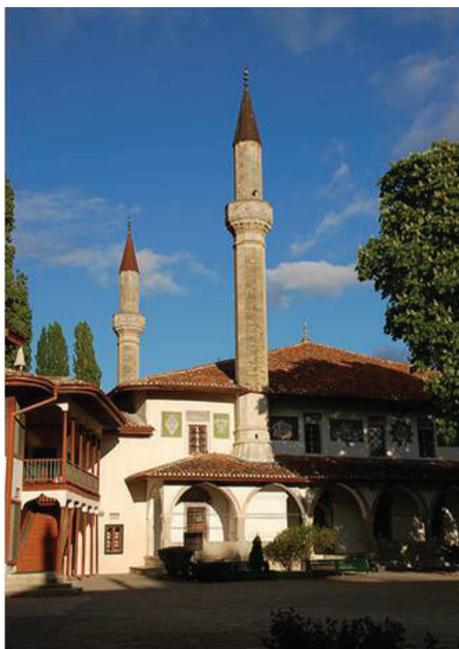
акъикъый къурулгъан йылы акъкъында язгъан риджа намесинде — 1496 сенеси деген тарих бериле. Демек, Кебир Джами — Акъмесджитте бизим кунюмизгедже сакъланып къалгъан энъ эски иншааттыр. Онынъ ичюн Акъмесджит шеэрининъ яшыны да шу 1496 сенесинден эсапламакъ керекмиз.

1. Кебир-джами къайсы шеэрнинъ эсасыны къойды? 2. Кебир-джамини ким ве не вакыт къурдырды? 3. Акъмесджит шеэри шимди къач яшында?

Багъчасарайдаки — Буюк Хан Джамиси

Буюк Хан Джамии — Хансарай мейданынынъ шималь къапысынынъ шаркъ тарафында ерлешкен. Бу джами Къырымдаки буюк джамилерден биридир ве Хансарай биналарынынъ биринджисидир. Бу джами 1532 сенеси I Сахиб Гирай Хан тарафындан къурдурылып, XVII асырда да этрафта онынъ адынен белли олгъан. Джамининъ бинасы буюк. Дамы дёрт ямачлы ве къызыл кираметнен къаплангъан. Эвельден онынъ дамы къуббелернен къапалгъан эди. Джамининъ ичинде буюк залнынъ юксек диреклери¹ яраштыра. Дженюп тарафындаки диварда, джамлары ренкли пенджерелеринен михраб ерлешкен, ичериден тёпедечи сыранынъ (къатнынъ) шаркъый, дженюбий ве гъарбий диварында диреклернен тутып тургъан, кенъ джамлангъан балкон кете. Балконда ханнынъ ложасы ерлешкен. Балконгъа эки бурмалы мердивен алып бара. Ондан да гъайры, ханнынъ ложасына азбардан да айры кириш бар. Джамиге кирильген баш къапы — Чюрюк сув озенчиги тарафында ерлеше. Эвель заманда, о тарафнынъ фасады мермернен къаплангъан эди. Джамининъ шаркъ дивары тарафында шадырванлы абдестхане ерлеше.

Хансарай биналары биринджиси — Буюк Хан Джамии бинасы. 1532 с. къурулгъан.

¹ дирек — колонна

Диварларында XVIII асырда дюльбер хаттат язысынен, арап тилинде язылгъан язылар тасвирленген. Язылар къара тюснен язылып, ешилъ тюснен къыршавланып, Къураннынъ аетлеридир. Дивардаки хаттат язылары арасында, джамини тамир эттирген ве безеткен Къырым Гирайнынъ ады да хатырлана: «Къырым Гирай Ханнынъ тамирини Аллах къабул этсин» — деп язылгъан.

Джами дамларынынъ устю откюр он ханели минарелернинъ, (устюнде) тёпесинде тунч алемлери (ярым ай) олгъан эки минареси бар. Минарелернинъ юксеклиги 28 метр. Оларнынъ ичинде тёпеге алып баргъан бурмалы мердивенлери бар. Минарелер къуллелерининъ арасы къуршун черчевлеменен пекитилип, ёнулгъан таш плиталарнен къалангъан.

1736 сенеси Рус къуманданы Минихнинъ атешли дженклери девринде джами зарар коръди. Селямет Гирай Ханнынъ девринде Омер уста тарафындан джами кене эвельки алына кетирилди. 1750 сенелери джамининъ азбарында Арслан Гирай медресе тешкиль этти ве бу медресе бизим кунълеримизгедже сакъланып къалмады. Совет девринде джами япылгъан эди. Онынъ юкъары къатында, археология музеи болюгининъ экспозициялары ерлешти, ашагъы къатында исе лапидарий (мимарий деталлер, парчалар, язылы ве тасвири ташлар топلامы) ерлешкен эди. Бизим заманымызда джами кене мусульманлар ичюн озь къапыларыны ачты.

1. Багъчасарайдаки Буюк — Хан джами ким тарафындан ве не вакъыт къурулды? 2. Буюк-Хан джами не вакъыт ве ким тарафындан янгъынгъа огъратылды? 3. Сизлер о джамини барып коръдинъизми?

Кезлев Джума Джамиси

XVI ас. башлап Кезлевнинъ устюнде Хан Джами юкселип тура. Бу Украина ве Сабыкъ Совет девлетлернинъ Авропа къысмында энъ буюк чокъкъуббели джамидир. Хан-Джами 1552 сенеси улу османлы мимар Аджы Синан ибн Абдулменнан тарафындан къурулды. О, уянув деврининъ чокъусы векиллери киби пек окъумышлы, бильгили олып, тек мимар ве арбий муэндис дегиль де, даа математик ве астроном эди.

Аджы Синан тарафындан къурулгъан джамилер джедвелинде, Кезлев джамиси 77-нджи ерде тура эди ве «Кезлевде Татар-Хан джамиси, я да Хан-Джами» адыны алды.

Аджы Синан пек узун омюр — 110 йыл яшады: о, 1489 я да 1490 сс. догъулып ве 1559 я да 1600 сс. кечинген. Дёрт тюрк султаны девринде о, 22 яшындан олюмине къададар османлы императорлыгъынынъ баш мимары олып, 400-ден арткъач иншаат, олардан 131 джами (81 буюк-баш ве 50 кичикче джами, 55 медресе, 19 дюрбе, 7 кутюпхане, 17 къараван-сарай, 31 сарай, 35 аммам, ондан дагъайрыпек чокъ шадырванлар, копюрлер весувагъымларынынъ ёллары-кемерли копюрлер къурдыргъан). Аджы Синан иджадынынъ энъ яхшы орьнеклери учъ джами: бу Шах-заде (1543—1548сс.), Сулеймание (1550—1557 сс.) Истанбулда къурулгъан ве Эдирнеде къурулгъан Селимие (1563—1575 сс.) джамилеридир.

Кезлевнинъ Хан Джамиси. 1552 с. Аджы Синан тарафындан къурдурылды.

Синан Шах-заде джамисини талебелик теджрибеси деп эсаплай, Сулеймание медресесини уста ярдымджысынынъ иши деп, устанынъ иши оларакъ о тек Эдирнеде къурдыргъан Селимие (1569—1575 сс.) джамисине юксек къыймет кескен эди ве онынъ янында да дефн этильди. Мезар ташында ойле сёзлер язылгъан: «...Бу чебер уста-мимар 80 ерде джами къурды ве 100 яшындан арткъач омюр коръди» — деп язылгъан.

Синан Хан Джамининъ къуруджылыгъыны 1552 сенеси Девлет Гирай-Хан (1551—1557 сс.) ханлыгъы девринде башлады ве ондан сонъ олгъан Мехмед Гирай-Хан девринде 1564 с. битирди. Джамининъ ог тарафындаки михрабында «1570—1571 сс.» деп язылгъан.

Джамини 1522 сенеси къурып башламалары истисна дегиль, чюнки тамам шу девирде Кефеде Селимие джамиси къурула башлады, ве Хан-Джамининъ ошагъан модели эди. Шу йыл тамам мимарнынъ Къырымгъа кельген йылы эди. Джамиде чокъ вакъыт бири-бири артындан 18 хан имза чеккен къадимий весикъа сакъланып тургъан. Чюнки Къырым ханлары Истанбулдан ханлыкъкъа фирман алып, Багъчасарайгъа кеткен,

къаиде узьре Кезлевде тюшип, озюнинъ тебааларына укюмдарлыгъыны къанунлаштырып, весикъяны имзалагъанлар.

Кезлев Джума-Джамиси колеми боюнджа Къырымда ве Украинада энъ буюк джамидир. Бир сыра тедкъикъатчылар Джума-Джамининъ къуруджылыгъында, Аджы Синан эсас оларакъ Истанбулдаки Айя-София джамисининъ шекили ве хусусиетлерини алгъан деп айталар. Дигерлери исе, бу Къырымгъа Иран мимарджылыгъынынъ тесири деп айталар.

Инкъиляптан эвель бир сыра тедкъикъатчылар Кезлев Джума-Джамиси гъайырдан къурулгъан Бизанс кильсеси деп айта эдилер. Лякин джамининъ азбарындаки япылгъан къазылмалар ве тамир ишлери, бу фикирнинъ ялан олгъаны, яни джами христиан кильсесининъ еринде дегиль де, бирден джами иншааты сыфатында къурулгъаныны косътерди. Джума-Джами озь шекли боюнджа дёрткошели, ярашыкълы веджиз шекиллеринен, меркезий къуббели бинаны анъдыра. Онынъ юксеклиги 22 м., умумий кенълиги 21 м. Бинанынъ колеми буюк олгъанына бакъмайып, онынъ чешит тюрюлю шекильде олгъан 59 пенджереси, бинагъа енъгиллик берип, ичерисине йымшакъ ве дагъыныкъъ ярыкъ берелер.

Джамининъ шаркъ ве гъарп тарафларында XX ас. экинджи ярысында гъайырдан къурулгъан (эвелькилери XVII ас. йыкъылгъан) 35 м. эки минареси къат котерип тура. Оларнынъ йыкъылмасынынъ бир къач себебини косътерелер: кучлю фуртуналы ель, шеэр диварына ургъан кучлю фуртуналы далгъа, зельзеле ве денъиз зельзелеси киби себеплердир.

Минарелернинъ бозылувы себеби ве вакъты акъкъында догъру малюматлар ёкъ. Башта шаркъ тарафындаки минаре, 1836с. исе гъарп тарафтаки минаре йыкъылгъан. Эвлия Челеби 1666—1667 сс. Кезлевде олгъан деври акъкъында «Сеятлар китабында» минарелернинъ бири йыкъылгъаны акъкъында яза.

1944—1962 сс. Джами ташлангъан-бакъымсыз алда эди.

1962—1985 сс. 35 м. эки минареси гъайырдан къурулды.

1985 с. — онда динлер ве атеизм тарихы музеи ерлешти.

1990 с. — Джами сунний-мусульманларгъа къайтарылды.

2001 с. — гъайырдан къурув (реставрация)нынъ небеттеки этапы башланды.

Кезлев Джума-Джамиси озь аятынен яшамакъны девам эте. 460 йылдан арткъач яшап кельген Джами, мусульманлар ве сейирджилерни озь шеклининъ айдынлыгъынен адамларны айретте къалдыра.

1. Кезлевдеки Хан Джами къайсы Къырым ханларынынъ девринде къурулды?
2. Хан Джамининъ минарелери насыл себеплерге коре йыкъланган эди?
3. Сиз бу джамини сеяат эттинъизми?

Кефе Муфти-Джамиси

Кефе шеэриндеки Муфти-Джами — тюрк Салтанаты девринден къалгъан екяне орта асыр мусульман диний иншаатыдыр.

О, 1623 с. осман мимарджылыгъы анъанелери эсасында къурулгъан. Бина бири-бирини денъишитирип ерли таш ве толанен къалангъан. Минареси исе ёнылгъан без таштан къалангъан.

Джамининъ колеми 40 м² олып, дёрткоше бинаны тасвир эте. Дженюбий тарафта михраб къысмы ерлешкен.

Ибадетханенинъ учь кириш къапысы бар: баш (шималий) къапы, гъарбий ве шаркъий къапылар. Гъарбий дивардаки къапыдан секиз кошели минареге, я да шималий дивардан кеткен ичеридеки балконгъа чыкъмакъ мумкюн. Балкон чоюн сюсленген диреклерге тирелип тура. Бурмалы мердивен айланчыкълы балконгъа алып бара. Джамининъ къуббеси ве минаренинъ устюни учь курренен яры ай яраштырып тура. Джамининъ ичинде даа эвель заманларда, яни къурулгъан девринде язылгъан, Къуран суррелери язысы сакъланып къалды. Джамининъ огюнде дюрбе олгъан, чюнки XVII—XVIII аа. Джамини сейир эткен сеяатчылар онынъ акъкъында къайд эткенлер, бизим кунюмизде о ёкъ.

XVIII ас. 80-инджи йылларындан, яни Руссие императорлыгъы Къырымны запт эткен замандан джами бинасы Кефе шеэрининъ католик джемиетининъ мульки олып, о ерде эрменилернинъ католик ибадетханеси ерлешкен эди. 1975 с. Къырым ве Киев тамир этиджилернинъ аракетлери нетиджесинде джами эвельки

Кефе шеэриндеки Муфти Джамиси 1623 с. къурулгъан.

къыяфетине кельди. XX ас. 90-ынджы сенелернинъ башында джами мусульман джемиетине къайтарылды.

1998 сенесинден берли Кефе джамисинде намазлар къылына. Мимарджылыкъ ве санат абидеси олгъан джами, шеэрнинъ тарихий къысмыны аэнкли шекильде яраштырып тура.

1. Кефедеки Муфти Джамиси къачынджы сене ве насыл аныанелер эса-сында къурулгъан? 2. 18 а. сонъ та 20 а. 90-ынджы йылларынадже Муфти Джамиси кимнинъ мулъкю олып къалгъан эди?

Багъчасарай Тахталы-Джамиси

Багъчасарай шеэриндеки Тахталы-Джами 1707 с. Чюрюк-сув озенининъ сагъ тарафында къурулды. Оны I Селим Гирайнынъ къызы — Бек Хан Султанханий къурдурды. Тахталы-Джами адыны онынъ диварлары къалангъан, ташны бири-бирине яхшы туттурмакъ ичюн тахта къулланылгъаны себебинен Тахталы-Джами ады берильген. Джами тыштан, ишленген ерли ташнен къалгъан, пенджерелери ярым даире шекилинде, шаркъ тарафтан тюз кошели. Дамы дёрт ямачлы, къызыл кираметнен къаплангъан. Шималь тарафтан эсасий бинанен бир дам тюбюнде — джамиге кирген устю япыкъ, лякин четлери ачыкъ аят ерлеше. Джамиге кирильген ернинъ баш устюнде — джамининъ къурулгъан йылыны ифаде эткен, оймалы агъачнен сюсленген таш яраштырып тура.

Джамининъ шималий-шаркъ тарафында 16 ханеси олгъан минаре юкселип тура. Онынъ ерли таштан къалангъан ве оймалы агъачнен сюсленген балконы бар. Бизим кунюмизде бу джамиде намазлар къылына ве И. Гаспринский сокъагъында ерлеше.

1. Не ичюн Багъчасарайдаки Тахталы-Джами бойле адыны алды? 2. Тахталы Джамининъ минареси акъкъында бир къач сёз айтынъыз.

Бахчасарайдаки Орта-Джами

Багъчасарайнынъ Орта-Джамиси Джума намазларыны къылмакъ ичюн меркезий джами олгъан. О 1737—1743 сс. эки агъа-къардаш II Менъли Селим Огълу Гирай ве II Селямет Селим Огълу Гирай тарафындан къурдурылды. Къырым ханлыгъынынъ махкеме джедвели боюнджа Орта-Джами акъкъында хатыра та 1674 с. бар эди.

Джами къуруджылгъыныны II Менъли Селим Огълу Гирай башлагъан. О, Къырымнынъ агъыр заманларда къутарыджысы

сыфатында белли эди. Менъли эсерлер язгъан, лякин агъыр заманлар олгъанына бакъмайып джами къуруджылыгъына да сермиялар айыргъан.

Онынъ кичик къардашы II Селямет Селим Огълу Гирай тахткъа агъасынынъ олюминден сонъ отурып, тарихкъа «янъыдан къургъан — хан» сыфатында кирип, буюк агъасы башлагъан Орта-Джамини къурды.

Орта-Джамининъ тамир ишлери «Къырым инкишафы Фондунынъ» реиси Рустем Умеровнынъ шахсий айыргъан параларынен япылды. Совет девринде мимарий абиде, мубарек ве мукъаддес ер, Орта-Джами медениет эви, кинотеатр сыфатында къулланылды.

2013 сенеден башлап бу Орта-Джами онынъ этрафында яшагъан сакинлер ичюн хызмет этип башлады. Бу ерде намазлар къылына ве никях мерасимлери кечириле.

Багъчасарайдаки Орта-Джами. XVII асырдаки мимарий абиде. 2013 с. халкъымызгъа хызмет этип башлады.

1. Багъчасарайдаки Орта-Джами кимлер тарафындан ве не вакъыт къурдурылып битти?
2. Совет девринде Орта-Джами не сыфатында къулланылды?
3. Орта-Джами бизим кунюмизде насыл алда?

Акъяр Джума-Джамиси

XX асырнынъ башында, 1900-нджы сенелери Акъярда шеэр къуруджылыгъы фааль суретте кете эди. Хусусан, акимиед диний иншаатларынынъ къурулушыны рагъбетлендире эдилер. Янъы христиан ибадетханелери, лютеранлар кильсеси ачылды. Мусульман джемиетининъ векиллери шеэр акимиедине эки кере аризалар язып, джами къуруджылыгъы ичюн ер айырмаларыны сорадылар. Ниает Буюк джами къуруджылыгъы ичюн рухсет алынды. 1909 сенеси июнь 28 куню шеэр башы, ичтимаий тешкиятларнынъ рехберлери, мусульман тешкиятларынынъ башлары, Акъяр горнизоны мусульман-субаилернинъ рехберлери иштирагинде джамининъ къуруджылыгъы башланды.

Джами проектини шеэр мимары А.М. Вейзен ясады. Къурджылыккъкъа вакъуф параларындан 14 бинъ кумюш айырылды. Къалгъан паралар исе мусульман джемиетине кельген гонъюлли пара берген адамлардан топланды. Джаминанъ дамы къуббенен япылгъан. Минареси исе чокъта-рафлы ве эки балконы бар.

Джамининъ ог тарафларыны таштан ойып язылгъан Къуран сурелери ве орънеклер яраштыра. Бу джами Къырымда Мысыр-мамлюклер услубинде къурулгъан екяне джамидир. Бу джамининъ тюрк мимарджылыгъындан фаркъы, юкъарыгъа кеткен сайын тарлашып баргъан эки балконлы минаресидир.

Джамининъ танталы ачылышы 1914 сененинъ апрельнинъ 20-де кечирильди. Биринджи намазны улу мутуфеккир Исмаил Гаспринский кечирди. И. Гаспринский бу джамиге имам-хатип вазифесине Къазан шеэринден Юсуф Рахимовны давет этти. Юсуф Рахимов Буинск шеэринде медресени битирген сонъ хайрие фондунынъ параларына диний окъувуны девам этмек ичюн Истанбулгъа ёнетильген эди ве о ерде иляхийет тасилини алгъан эди. Арбийлер ве субаилернинъ молласы Изахер Замалетдинов хызмет этти. Джамиде мусульман мектеби ве фукъаре мусульманларгъа ярдым джемиети арекет этти. Ибадетхане 1938 сенесинеджек ишледи. Улу Ватан Дженки йыллары джами бинасы пек ярамай алгъа кельди, лякин минареси бозулмады, амма 1948 сенеси боздурылып атылды. Тамир этильген джамининъ бинасыны, Къара денъиз флоту архиви сыфатында къулланылды. 1992 сенесинден берли мусульман эалиси бу бинада намазларыны кечире (къыла) ве джамининъ янында медресе чалыша.

1914 с. къурулгъан Акъяр джамиси. XX-нджи ас. 90 сс. башында мусульман джемиетине къайтарылды. Тамир этильген сонъ янъы минареси къурулды.

1. Акъяр Джума-Джамиси къачынджы сенеси ве кимнинъ иштирагинде тантаналы ачылды? 2. Мусульман эалиси бу бинада къачынджы сенеден берли ибадетлерини девам эттире?

§ 24. ИКМЕТ МЕНБАЛАРЫ я да КИТАПЛАР ВЕ МИНИАТЮРАЛАР

Дерсте огренирсинъиз

1. Украинада энъ эски эльязмалар ве биринджи басма китаплар акъкъында икяе этмек. 2. Эльязма китапнынъ басма китаптан фаркъыны анълатмакъ. 3. Китапларнынъ медениет ичюн эмиети акъкъында нетидже чыкъармакъ.

Ресимни козьден кечиринъиз ве онынъ янындаки метинни окъунъыз. Насыл тюшонесинъиз, не ичюн Икметли Ярославнынъ огълу Киевнинъ улу князы Святослав озюнинъ ве къорантасынынъ суретини эльязма китапнынъ саифесинде сызмагъа эмир берди? Фикринъиздже, тарихчылар ичюн миниатюранынъ не эмиети бар?

1073 с. «Святославнынъ изборники (меджмуасы)» китабынынъ бир саифелик миниатюрасы. Онда Икметли Ярославнынъ огълу князь Святославнынъ къорантасынен берабер япылгъан сурети тасвир этильген.

Князь Святослав, саркъыкъ къара мыйыкълы орта яшлы адам оларакъ тасвир этильген. Устюнде узун этекли усть кольмек ве сагъ омузы янында фибуланен (тюревичнен) тюрюмленген мавы ягъмурлыкъ барлар. Къолунда китап тута. Башында кенары бою курк тутулгъан князьларгъа махсус курк къалпагъы бар. Княгинянынъ устюнде кенъ енгли антер кийильген. Башы беяз явлукънен ортюли. Сагъ къолунен кичик князь огълуны тута. О, князь ве княгиня аркъаларында тургъан аггалары киби, паалы ресмий якъасы олгъан къырмызы къафтанны кийген, князьлар махсус алтын къушакъкъа къушангъан, башында курк къалпагъы, аякъларында къырмызы чызмалары бар.

Миниатюра деп, эльязма китапларны суюслеген ресимлерге айталар.

Украинада энъ эски эльязмалар акъкъында нелер белли?

Инициаллар —
қитапта
болюклер
башында
қулланылған
даа буюқ
арифлер.

**Башлыкъ
шекли (тезхип)**
— қитапта эр
янгы болюкниңъ
башыны сюсле-
ген назгыш
қомпозиция-
лары.

Биринджи китаплар эльязма шеклинде эди. Оларны пергамент (махсус ишленген бузав ве къой териси) устюнде къаз къанатындан ясалған къалемнен яза эдилер. Язы ичюн къою къавенки я да къара мерекеп, сюслемек ичюн осюмликлер я да минераллардан япылған боялар къулланыла эдилер. Пергаментни ишлев — пек чокъ сабыр ве замет талап эткен иш. Терини башта яхшы этип юва, сонъ киреч къарышмасында джибите эдилер. Ондан сонъ, тюклеринден темизлеп, агъач кергефлер устюне тарттыра, ашындыра ве сюнгер ташынен тегизлей эдилер. Энъ сонъунда пергаментке бор тозуны сыйпап синъдире ве бойлеликнен бу язы мальземесини даа зияде агъарта эдилер. Къятиплер ве рессамларнынъ къолуна пергамент кесильген ве эксери алларда джылтланған шекильде келип тюше эди.

Остромиров инджили Украинанынъ энъ эски басма китабыдыр.

1. Остромиров инджилинден инджиль муэллифи Луканынъ сурети иле миниатюра.

2. Остромиров инджилинден башлыкъ шекли ве инициалы олған саифе.

Бу китап Киевде еди айгъа якъын муддет ичинде (1056 с. октябрь 21-ден 1057 с. майыс 12-ге къадар) язылған (асылында, кочю-

рильген) эди. Буны махсус язы тасдыкълай. Остромиров инджили кильседе къулланылмакъ ичюн язылгъан. Бу себептен онынъ бичими буюк. Китапта инджиль муэллифлери олгъан Иоанн, Лука ве Маркнынъ учь миниатюрасы бар. Дёртюджи, Матфей, ичюн элли биринджи япракъ бош ташлангъан эди. Миниатюралардан гъайры бу инджиль буюк баш шекиль, 17 кичик баш шекиль ве 207 инициал иле сюсленген.

1. «1073 с. Святослав изборники»нинъ баш шекли.
2. Остромиров инджилинде «В» инициаллары.

Кешишханелерде китапларны сакълавнен махсус бир хызметчи огъраша эди. Белли бир саатте кешишлер китапханеде топлаша. Анда акъшамгъа къадар къолларына китаплар бериле ве чанъ къакъылгъаннен эр кес оларны китапханеге къайтармакъ керек эди. Китапны вакътында къайтармагъанлар джезалана эди. Чюнки китап тек маневий дегиль, айны заманда пек къыйметли маддий дегерлик де эди. Мисаль оларакъ, Остромиров инджилининъ 294 япракъ пергаментини истимал этмек ичюн 60 баш бузавнынъ терилери ишленген эди. Иритильген я да япракъ алтынны миниатюраларда, баш шекиллер ве инициалларда земин (фон) оларакъ къуллана эдилер. Йымырта сарысыннен иритильген боялар да паалы эди. Китапнынъ черчивесини тахтачыкълардан ясай ве устуне тери тарттыра эдилер. Кумюш, алтын ве ильван ташлар киби къыйметли малъземелерден ясалгъан черчивелер де бар эди.

Киевде Икметли Ярослав князлыгъы заманда китапчылыкъ ишлеринен девлет огърашты, чюнки о, христианлыкънынъ яйылмасынен багълы эди. Йылнамеде окъуйымыз: «Бу улу князь Володимир огълу Ярослав иманлы инсанларнынъ юреклерини китап сёзлеринен айдынлатты, ве биз, китап бильгисини алып, берекетини коремиз.

Чюнки инсангъа китап бильгисинден буюк файда бар. Китап-лар... икмет чокърагъыдыр, чюнки китапларда ольченмез терен-лик бар...». София ибадетханеси энъ буюк китап топламы олды. Алимлернинъ тахминине коре онынъ китапханесинде, 900 эльяз-ма китап джылты бар эди.

Икметли Ярослав заманында князнынъ скрипторийинде китапларны кочюрип алув.

Ичинде китаплар кочюрильген ве сюслен-ген китап устаханелерине скрипторий-лер дей эдилер. Киевде София ибадетха-несинде артыкъ 11-асырда бунунъ киби Авропада энъ буюк китап устаханеле-ринден бири олгъан скрипторий бар эди.

1. Метин боюнджа 5—7 суаль азырлап, бир-биринъизнинъ джеваплары-нъызны динъленъиз. **2.** Устюнде къадимий китапларнынъ тасвири ол-гъан ресимлерни козьден кечиринъиз. Менбадан файдаланып, ресим-лерде не коргенинъизни анълатынъыз. Фикринъиздже, бойле китапларны мейдангъа кетирмек къолай эдими? Оларнынъ къыймети не?

Метинни окъунъыз. Ашагъыда берильген суаллернинъ джевапларыны яхшы этип тюшюнип тапынъыз ве сыныфкъа бильдиринъиз.

Владимир Святославович Русьте христианлыкъны девлет дини япып, «задекян адамларнынъ балаларыны алып, китап тасилине берип башлады». Йылнамеджи бойле этип биринджи мектеплернинъ къурулмасы акъкъында хабер берди. Киев Русинде тасильнинъ яйылмасы акъкъында чокъ шаатлыкъ бар. Мисаль ичюн, Пищан адлы Русьли киши Киевдеки София ибадетханесининъ диварында «Пищан дякларгъа шегирт олып, язды» деген языны къалдырды.

■ **1.** Мектеплернинъ чокълашмасынен китапларнынъ мейдангъа кетирильме-си арасында насыл алякъа олгъаныны тюшюнинъиз. **2.** Украинада биринджи мектеплернинъ къурулмасындан бугунъгедже не къадар вакъыт кечти?

Реймс ве Пересопница инджиллери нenen белли?

Реймс инджили Украинанынъ энъ эски китабы оларакъ белли. Киевде къарарнен 1000 йыл эвель язылгъан бу китап озъ адыны бугунъ булунгъан ери — Франциядаки Реймс шеэрининъ адындан алды. Икметли Ярославнынъ къызы Анна, I Генрихке акъайгъа чыкъып франсыз къыраличеси олгъанда, бу китапны Реймс ибадетханесине багъышлады. Ве франсыз къыраллары, тахткъа чыкъкъанда, иште бу Инджильнинъ устюнде ант эте эдилер.

Асылында мешур Реймс инджили, шахсий къуланув ичюн язылгъан Библия китабыдыр. 11-асырнынъ биринджи ярысында Анна акъайгъа чыкъмакъ ичюн кеткенде бу китап, бабасынынъ эвинден алгъан шейлеринен берабер, Франциягъа барып тюшти. Йыллар девамында бу китап Реймс ибадетханесинде сакъланды. Даа сонъра о, Константинополь шеэринен барып тюшти. Ондан сонъ китап Чехияда тапылды. Анда онъа буюк бир болюк къошып, ильванларнен сюсленген къатты джылт ясадылар. О, не вакъыт ве насыл этип Реймске къайткъаны там белли дегиль.

Украинада бундан сонъ да, атта матбааджылыкъ джайралгъан сонъ асырларджа эльязма китаплар языла эди.

Инджиль (юнанджа «эйи хабер»-ден) — христиан Библиясында баш къысымлардан бири олып, ичинде христианларнынъ тасавурына қоре Иса пейгъамбернинъ аяты аңлатыла.

Азиз Викентий кешиханесинде «франсыз къыраличеси Русъли Анна» язысы олгъан Ярослав къызы Аннанынъ эйкели, Санливси (Франция)

Пересопница инджили. 9 кг 300 г агъырылыгъында китап. Эльязма 482 пергамент япрагъында язылып, тюрлю боялар ве алтыннен япылгъан чокъ сайыда баш шекиллер, инициаллар, сонъ шекиллер ве дигер сюслемелернен безетильген. Миниатюраларнынъ усталыгъы айретте кзалдыра.

Пересопница инджили, белли китаплардан биридир. Бу китап 16-асырнынъ ортасында язылды. О, Библиянынъ о заманки украин тилине биринджи терджимесидир. Онынъ биринджи къысмы Хмельниччинадаки Дворец коюнде язылды. Китап Волынининъ кичик Пересопница къасабасында тамамлангъаны ичюн, адыны да ондан алды. Пересопница инджилининъ ильк саифелеринден биринде сакълангъан языгъа коре, бу китапны 1701 с. хатман Иван Мазепа Переяславда озъ парасына къургъан Вознесенье ибадетханесине багъышлагъан эди. Переяславда о, бир бучукъ асырдан зияде сакъланды. Президентлер инаугурация мерасими вакътында Анаясанынъ янында тургъан бу китап устюнде Украинагъа ант этелер.

Къырымдаки бир китап акъкъында кичик бир «Китап — сеятчы» икияесинининъ планыны тизинъиз.

Украинада биринджи басма китапларнынъ пейда олувы кимнинъ адынен багълы?

16-асырнынъ 70-йылларында Львовда матбуат ачылды. Оны **Иван Фёдоров** (Украинада онъа Федорович де дей эдилер) ачты. 1574 с. февраль 14-те Львовда Фёдоровнынъ матбуатында басма

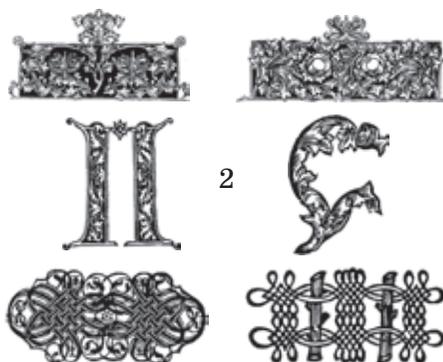

«**Апостол**» («Хаварий») китабы дюнья юзюни коръди. Львовдаки «Апостол» устюнде чалышув аман-аман бир йыл — 1573 с. февраль 25-тен 1574 с. февраль 15-ке къадар сюрди. Бу китапнынъ буюк, ачыкъ-айдын, ифадели, анълайышлы, гузель чизгили шрифти бар. Китапны пек чокъ зариф баш шекиллер, ресимли инициаллар ве сонъ шекиллер сюслейлер. «Апостол»да инджиль муэллифи Луканынъ бир китап кочюриджи шеклинде тасвири ве Львовнынъ тугърасы иле Фёдоровнынъ матбуат бельгиси киби гра-вюралы саифелери де бар эди. Китап 1000-ге якъын нусха олып чыкъты. Олардан бугуныгедже 90 данеси сакъланды.

Львовдаки Къадимий украин китабы музейинде Иван Фёдоровнынъ басма тезъасы.

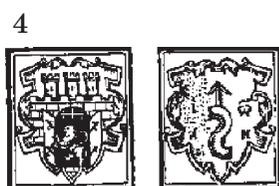
1

2

3

4

Въдрѣковано волиѣкъ,
рогъъ, а, фѣдъ.

1. 1574 с. Львовда басылган «Апостол» — Украинанынъ ильк басма китабы.

2. Львовда басылган «Апостол»нынъ инициаллары, баш ве сонъ шекилле-ри. 1574 с.

3. 1574 с. Львовда басылган «Элифбе»нинъ саифеси.

4. «Элифбе»нинъ сонъки саифесинде Львовнынъ тугърасы ве Фѣдоровнынъ матбуат бельгиси.

Айны шу йылда Украинада биринджи дерслик олгъан «Элифбе» («Буквар») басылды. Оны да Львовда Иван Фѣдоров топлап бастырды. Бу китап мундериджесине коре окъув-язувны огреткен башлангыч севиели дерслик олгъаны ичюн, анда элифбеден сонъ эджалар ве олардан сонъ ичинде арифлернинъ славянджа адлары ве тюсленюв орьнеклери болуги келе. Львовда чыкъкъан «Элифбе»нинъ эки нухасы сакъланды.

Чокъкъа бармай Иван Фѣдоров, князь Василий-Константин Островскийнинъ даветинен Острогъа коче ве даа беш китап бастыра.

1. Метин боюнджа ичинде *Ким? Не? Къайда? Насыл?* сѣзлери олгъан суаллерни азырланъыз. Къомшу раледе отургъан сыныфдашларынынъ гъа оларгъа джевап бермекни теклиф этинъиз. 2. Басма китапнынъ саифесини эльязма китапнынъ саифесинен къыяс этинъиз. Ошагъан ве фаркълы ерлерини айтынъыз. 3. Не ичюн украин матбааджылары титул саифесининъ до-натылмасында сыкъ-сыкъ тантаналы кемер суретини къулангъанларыны тюшюнинъиз?

«Гравюра» сѣзю, тахтада оюлгъан (къазылгъан) ресимнинъ къагъыттақи басмасы манасына келе.

1. Къайсы эльязма ве басма китаплар акъкъында бильдинъиз? Оларны ким ве не заман яратты?

2. Эльязма китаплар насыл имал этиле эди? Оларнынъ басма китап-лардан фаркъы не?

3. Вакъыт сызыгыны сызып, устюнде мунасип тарихларны къайд этинъиз ве хронологик меселени чезинъиз.

Русьнинъ биринджи эльязма китабы олгъан Остромиров инджилининъ язылмасындан Иван Фёдоровнынъ Львовдаки матбуатында «Апостол»нынъ басылмасына къадар не къадар вакъыт кечкенини сайынъыз.

4. Украин йылнамелериндеки «Китаплар — икмет чокъракълары, чюнки оларда ольченмез теренлик бар...» сёзлерини насыл анълайсынъыз?

Фикринъиздже, эски эльязма китапларнынъ къыйметини, оларнынъ маддий фиятымы ёкъса тарихий ве маневий эмиетими бельгилей? Ничюн? Дерсликнинъ саифелериндеки Украинада ильк басылгъан китапларны косътерген ресимлерни козьден кечиринъиз. Энь эски украин басма китапларыны бегенесинъизми? Не ичюн? Олар земаневий китаплардан фаркъ-лашалармы? Насыл саясынъыз, земаневий ёкъса ильк басма китапларны мейдангъа кетирмек ичюн даа чокъ вакъыт керек? Не ичюн?

Ресимни козьден кечиринъиз. Князь аилеси устюндеки кийим-лерининъ 1073 с. язылгъан «Святославнынъ изборники» эсасында реконструкция этильгенлерини тасдыкълагъан энъ аздан беш мисальни кетиринъиз.

11 а. князь аилесининъ кийими.
Рессам З. Васинанынъ
реконструкциясы.

Озь эльязма китабынъызны язып, ичинде къадимий китаплар акъкъында икяе этинъиз. Сыныфынъызда «Китаплар тарихындан» адлы сергини тешкиль этинъиз.

§ 25. ТАШ ЙЫЛНАМЕ я да УКРАИНАНЫНЪ КЪАЛЕЛЕРИ, КЕРМЕНЛЕРИ ВЕ САРАЙЛАРЫ

Дерсте огренирсинъиз

1. Топрагъымыздаки энъ белли сарайлар, керменлер ве кьалелернинъ мисаллерини кетирмек ве олар акъкъында кыскъадан икяе этмек.
2. Кьалелернен сарайлар арасындаки фаркъны анылатмакъ.
3. Мудафаа ве мескен иншаатларынынъ тарихий абиделер оларакъ кыймети акъкъында нетиджелер чыкъармакъ.

Фоторесимлерни козьден кечиринъиз. Тюшюнп бакъынъыз, бу сарай 18-асырда кимлер тарафындан ве не ичюн кьурулгъан эди? О заман шеэр ве кой сакинлери насыл эвлер кьургъаныны хатырланъыз. Не ичюн бизим заманда буюк медений мерасимлер я да спорт ярышларыны кечирмек ичюн кьурулгъан иншаатларгъа сарай деп башладылар?

Киевде Мариинский сарайы. 1750—1755 йылларында кьурулды. 1991 с. Украина мустакъилликни илян эткен сонъ Мариинский сарайы Украина президентининъ ресмий резиденциясы (Президент сарайы) олды. Сарайнынъ Беяз салоньнда ресмий корюшювлер ве четэль девлетлерининъ рехберлерини кьабул этюв, четэль девлетлерининъ эльчилеринден итиматнамелер (ишанч ярлыкълары) алув, нишанлар такъдим этюв ве дигер мерасимлер кечирилелер.

Не ичюн Къырымдаки Сувдагъ кьалесине дженевиз кьалеси дейлер?

Адамлар кьадимий заманлардан берли озь мескенини баскъынджылардан кьорчаламакъ ичюн мудафаа иншаатларыны кьура эдилер. Орманлыкъларда кьалелер агъачлардан, дагълыкълар ерлерлерде исе ташлардан кьурулды. Киев Русининъ тарихий

аяты башлангъанда четэль менбаларында онъа «шеэрлер улькеси» денильгенини сиз энди билесингиз.

Лякин тек Русьнинъ сакинлери къалелер къурмады. Къырым ярымадасы бир чокъ халкъ ичюн ватан олды ве олар, табиий ки, озъ шеэрлерини къорумакъ ичюн истихкамлар (пекинтилер) къура эдилер. Мисаль ичюн, Къырымнынъ дженюби-шаркъий ялысында Сувдагъ шеэринде булунгъан къале уникальдир. Бу топракъ 6-асырда Бизанснынъ идаресинде олгъанда анда биринджи истихкамлар къурулды. Чокъкъа бармай шеэр о заманнынъ энъ буюк тиджарет ерлерине чевирилди. Бу себептен шеэрге саип олмакъ ичюн пек чокъ дженк олды.

1. Сувдагъ къалеси.

2. Сувдагъда Дженевиз къалесининъ манзарасы.

Факъат Сувдагъда, ернинъ табиий рельефине коре уйгъун этип, 14 арбий къулеси ве исары олгъан керчек бир къалени 14—15-асырларда шеэрге саип олгъан Дженевиз (Генуя) шеэринден кельген итальянлар къурды. Бундан отърю бу иншааткъа але даа *Дженевиз къалеси* дейлер.

Эки исар хатты (ёлагъы) арасында шеэрнинъ мескен эвлери, идаре биналары, сила ве эрзакъ амбарлары, аммамлар ве мейханелери булуна эдилер. Къаленинъ исар тышы мааллелери де бар эди.

Къале, я да онынъ бугунгедже етип кельген къысмы сагълам бир шекильде сакъланды. Иншаатнынъ бойле метанетининъ себеби, бина ташларынынъ махсус бир эластик къарыштырманен пекитильмесидир.

Бу себептен ер тепренмелери онъа зарар этмеди. Оны, исарнынъ ташларыны къуруджылыкъ мальземелери оларакъ, озъ кереклери ичюн къулангъан адамлар харап этти.

1. Метиннинъ планыны тизип, эр бир мадденинъ мундериджесини бир ибаренен анылатынъыз: *Метинде ... акъкъында икяе этиле.* 2. Дерсликте даа кыйсы къалелер акъкъында окъугъанынъызны хатырланъыз. Олар не заман ве насыл шараитте къурулды?

Багъчасарай Хан сарайы не ичюн уникаль?

Къырым топрагъы даа бир хатыранен мещурдыр. Бу **Багъчасарайдаки хансарайдыр.** Шаркъ халкъларынынъ укюмдарларына ханлар дегенлер. Бу иншаат Къырым ярымадасы ве Шималий Къараденъиз ялысында 15—18 асырларда Къырым ханлары укюмдарларнынъ сюлялеси ерлешкен ери (резиденциясы) эди.

Мусульманлар — умумдюнъя динлеринден бири олгъан Исламны кутъкен адамлар.

Сарай комплексининъ энъ зияде сюсленген бинасы — эки минарели буюк Хан-Джами.

Джами (Месджит) — ибадет ичюн ер, мусульманларда ибадет бинасы.

Минаре — джами (месджит) янында, устюнден мусульманлар намазгъа чагъырылгъан къуле типинде иншаат, къуле.

Сарайнынъ ансамблинде мусульманларнынъ ер юзюндеки Дженнет багъчасы акъкъында тасавурлары акс олунгъаны ичюн, къырымтатар тилинде шеэрге берильген «Багъчасарай» адынынъ «багъча сарайы» манасына кельгенине тааджиПЛенмеге шей ёкъ. Эки бучукъ асыр девамында (1532-ден 1783 сенесине къадар)

Багъчасарайдаки хан сарайы къырымтатар девлетининъ сиясий, маневий ве медений аятынынъ меркези эди. Сарай Къырым ханларынынъ резиденциясы вазифесини беджерген эки бучукъ асыр девамында онынъ тыш корюниши баягъы денъишти. Аман-аман эр бир янъы укюмдар заманында сарайда янъы биналар къурулды, тамир ишлери япылды. Бугунъ сарай, къырымтатар халкъынынъ миллий серветидир. Бу, дюньяда екаяне олгъан къырымтатар сарай мимарджылыгъынынъ орьнегидир.

Баш корпус ве язлыкъ кошк.

Метинде къулланылгъан 5—10 янъы сёзден кроссворд тизинъиз. Къом-шу раледечи сыныфдашларынынъызгъа оны чезмекни теклиф этинъиз.

Багъчасарай хан сарайынынъ къурулгъаны акъкъында эфсанени окъуп, суаллерге джевап беринъиз.

«... Кунълернинъ биринде Менгли Герай ханнынъ огълу авгъа чыкъты. Частына о куню чокъ ав авлады. Ханзаде мемнун ве ёрулгъан алда терек талдаларында раатланмакъ ичюн ашагъыдаки йылгъада акъкъан Чюрюк-сув янына энди. Бирден-бирге бир сес келип, оны сескендирди. Генч бакъса не коръсин: амансыз тутушувда эки йылан бир-бирине сарылды. Бир анъ ичинде йыланлардан бириси енъильди. Онынъ парчалангъан джеседи къыбырдамайып ята эди. Лякин шу арада чалылардан учюнджи йылан чыкъып, енъген йылангъа атылды. Янъы тутушув башланды. Буны сейир эткен ханзаденинъ акълына бабасынынъ ве халкъынынъ такъдири кельди. Олар да бу яры тири, яры олю, къоркъудан сес чыкъармайып яткъан йылан киби ят баскъынджылардан къале ичинде сакъланып отуралар. Тутушувнынъ нетиджеси не оладжакъ экен? Бу арада енъильген йылан бирден-бирге башыны котерип, буюк зорлукънен сюрелип озен янына кельди. О, сув тубюнде гъайып олды. Лякин бир анъ сонъра айретте къалгъан генч онынъ тири, майышыкъ джеседини энди озеннинъ къаршы кенарында коръди. Огъул эр шейни Менгли Герайгъа айтып берди. Бу, яхшы бир алямет эди. Алтын Орда тар-мар олды. Эки йыланнынъ ту-

тушувы олгъан ерде хан сарайы ве Багъчасарай шеэрининъ кӳурулмасына даир кӳарар алынды. Багъчасарай хан сарайынынъ шималий кириш кӳапысында тутушып бир-бирине сарылгъан эки йыланнынъ сурети тас-вир этильди.

*Багъчасарайда хан сарайы. 1840—1842 сенелерининъ ресими.
Карл Боссоли.*

■ 1. Бу эфсанеде насып фикир акс олунды? 2. Фикринъиздже, эфсанеде нелер керчек ве нелер уйдурма?

Украинада кӳайсы кӳале энъ кӳавий оларакъ белли?

Каменец-Подольск (Камениче) кӳалеси Украинада мудафаа мимарлыгъынынъ белли бир абидесидир. Иншаатларынынъ комплекси Смотрич озенининъ юксек кӳаялы ялысында асырлар девамьнда шекилленип кельди. Бу кӳале Подольенинъ энъ кӳавий мудафаа иншаатларындан бири эди. Украинаны 1656 с. зиярет эткен Тюркиели саяатчы Эвлия Челеби шойле язгъан эди: «Онъа тенъ кельген тек лех мулъкюнде дегиль, бельки чех мулъкюнде, Исвеч улькесинде, Холланда девлетинде ве Немсе дагъларында да ёкътыр». 15 асырнынъ сонъундан 16 асырнынъ ортасына кӳадар агъач истихкамлары таш истихкамларгъа денъиштирильди, исарлары даа кӳалын ве даа юксек япылды, янъы кӳулелер кӳурулды ве иляхри. 16 асырнынъ ортасында кӳале земаневий корюнишине якъын бир сыфат алды. О, шаркӳтан гъарпкӳа таба узангъан, юксек исарнен ве о вакъыт сайысы 14 олгъан кӳулелернен кӳоралангъан дёрткоше шеклинде эди (бугунъ онынъ 11 кӳулеси кӳалды, он экинджиси — Сув кӳулеси — Смотрич озенининъ кенарында эди, кӳаледен тек онынъ виран этильген юкӳары кӳатыны коръмек мумкюн).

Каменец-Подольск кӳалеси.

Каменец-Подольск кӳалесининь исарлары артындаки аятны насыл тасавур эткенинъиз акъкъында бир икяе тизинъиз.

1. Насыл иншаат чешитлери акъкъында бильдинъиз? Оларнынъ бир-бирине ошагъан ве фаркълы ерлери не?

2. Заман сызыгъыны сызып, устюнде мунасип тарихларны къайд этинъиз ве хронологик меселени чезинъиз.

Багъчасарайда хан сарайынынъ къурулувы 1532 с. башланды. Къырымтатар халкъынынъ бу уникаль абидеси къач йыл тура?

3. Къайсы сарайлар, керменлер ве кӳалелер акъкъында бильдинъиз? Абиделерден бири акъкъында план боюнджа бир икяе тизинъиз:

1. Абиденинъ ады не? Не заман къурулды?
2. О ненен белли?
3. Не ичюн бу абиде кыйметли бир тарихий менба сайыла?
4. Не ичюн сарайлар, керменлер ве кӳалелер тарихны огренмек ичюн кыйметли менбалар сайылалар?

Мудафаа иншаатларынынъ къурулувы эр заман айны дѳреджеде муим эдими? Не ичюн кӳалелер ве сарайлар медениет сервети деп сайыла ве кӳрчаланмасыны талап этелер? Не ичюн бир чокъ сарайлар музей олды?

Метинни окъуп, ресимлерни козьден кечиринъиз. Суаллерге бере-джек джеваларынъыз устюнде тюшюнинъиз.

15—16 аа. керменлери сакълагъан сырлар

Луцкте юкъары кермен, Украинада сакъланып кӱалгъан бойле иншаатларынынъ энъ эски, энъ буюк ве энъ дюльберлеринден биридир. О, Волынъде энъ кӱавий, ве о топракъларда биринджи чокъ кӱулели таш кӱале эди. Керменнинъ учкоше шекли бар. О, экиси де 27 метрлик Къапыустю (Аписхане) ве Стырь (янынъда булунгъан озеннинъ ады), эм де 14 метрлик Укюмдар кӱулелери олгъан 12 м юксеклигинде исарларнен кӱоралангъан. Юкъары керменнинъ эски агъач кӱысымы 14-асырда Волынъде Литвалы Гедимин огъуллары сюлялесине аит князь Любарт укюм сюргенде кӱурулып башланды.

Украин топракъларында кермен исарлары артындаки яшайыш Авропа адетлери боюнджа кече эди. Бу чокъ табиийдир, чюнки кермен саиплери Авропа рыцарлары сырасына кире эдилер. Князьларнынъ сарайларына сейях чалгъыджылар, жонглёрлар ве даа сонъра сойтарыларны кӱувана-кӱувана кӱабул эте эдилер. Адий халкъны ве князьларны эглендирген сойтарылар ве жонглёрлар арасында хусусий фаркъ ёкъ эди. О заманки артистлернинъ кӱолундан чокъ шей келе эди: олар эм чалгъыджы, эм акробат, эм жонглёр, эм де айван тербиеджилери эдилер. Менбалар, чекильген йиплер устюнде сув толу чельмеклер тутып джанбазлыкъ япкъан, саллангъан йип устюнде кӱылычларнен оюн япкъан, шар устюнде меаретлик косьтерген акробатлар акъкъында икяе этелер. Атта «кильседен я да юксек сарайдан йипек кӱанатлар устюнде» учуш киби темашалар анъыла. Хусусан кийик айван тербиеджилери князьларнынъ сарайларында пек севиле эдилер. Энъ чокъ аювджыларгъа урьмет косьтериле эди. Аювджылар айванны арт аякъларында турмакъ, инсан арекетлерини текрарламакъ, музыканынъ тактына уйып ойнамакъны огрете эдилер. Аювлар темашаджыларны куреш ве оюнларнен эглендире эдилер. Ондан гъайры копеклер, атлар, къашкъырлар ве атта тавшанларны тербиелей эдилер. Базы князьларнынъ керменлеринде айванларны, бугунъки айванат багъчаларынынъ эджадады олгъан айванханелерде тута эдилер.

Луцк керменининъ исарлары артындаки яшайышны насыл тасавур этесинъиз?

§26. **ШЕЭР СЫРЛАРЫ** я да **КЕЧМИШКЕ ШААТЛЫКЪ ЭТКЕН УКРАИНАНЫНЪ СОКЪАКЪЛАРЫ ВЕ МЕЙДАНЛАРЫ**

Дерсте огренирсинъиз

1. Киевде Хрещатик сокъагъы ве Львовда Рынок мейданынынъ тарихыны икяе этмек. 2. Не ичюн Украинада шеэр сокъакълары ве мейданларынынъ тарихы, бу улъкенинъ тарихыны огренмек ичюн муим менбасы олгъаныны анълатмакъ. 3. Кунлюк аятны огренмек ичюн сокъакълар ве мейданлар тарихынынъ эмиети акъкъында нетиджелер чыкъармакъ.

Устьлеринде Украинанынъ баш сокъагъы — Хрещатикнинъ 19-асырнынъ 80-йылларындан бугунгедже корюниши олгъан фоторесимлерни козьден кечиринъиз. Фоторесимлерде акс олунгъан девирлерде бу сокъакъта нелер денъишти? Бир сокъакънынъ тарихындан адамларнынъ яшайышындаки насыл денъишмелер акъкъында бильмек мумкюн? Нелер денъишмедиди? Фикринъиздже, не ичюн Хрещатик Киевнинъ символы сайыла?

Хрещатик сокъагъы. Киев. 1888 ве 1927 сенелерининъ фоторесимлери.

Хрещатик сокъагъы. Киев. 1963 ве 2013 сенелерининъ фоторесимлери.

Киевнинъ Хрещатик сокъагынынъ насыл тарихы бар?

Украинада, буюк ихтимал иле, бу сокъакъ акъкъында бильмеген ёкътыр. *Хрещатик* Киевнинъ баш сокъагы, онынъ символы оларакъ белли. О, шиирлерде ве йырларда теренном этильди, пек чокъ фильмлерде косътерильди. Хрещатикни долашув, Киевге кельген туристлер ичюн мытлакъа япыладжакъ ишлер сырасына кире. Эски шеэр Киев ичюн бу сокъакъ баягы яштыр.

Князьлар девринден 19-асырнынъ башына къадар Киевде учъ айры къысым бар эди. Оларнынъ эр бири озъ яшайышынен яшай эди. Князьлар, боярлар, дружинниклер шеэрнинъ юкъары къысмы — Горада яшай эдилер. Киевнинъ дигер эски шеэр оджакълары — Горанен Днепр арасында ерлешкен Подол ве 1051 с. топрагында Киев-Печера кешишханеси къурулгъан Печерскте де эскиден берли яшайыш къайнай эди. 18-асырнынъ экинджи ярысында Печерскке Липки къошулды. 19-асырнынъ башында мезкюр учъ къысым бирлешти. Сабыкъ Хрещатик йылгъасынынъ еринде князьлар деврининъ топракъ седлери биткен ве Липкининъ шахсий къаралтылары башлагъан сынъырда Хрещатик сокъагы пейда олды. О, Киевнинъ янгы меркези олды.

Хрещатикни бир сокъакъ оларакъ 19-асырнынъ 30—40-ынджы йылларда къурып башладылар. 19-асырнынъ 70—80-йылларында Хрещатикте эсасен буюк тюкянлар, конторалар, банклар киби учъ къатлы биналар къурула эди. Хрещатик тамам о йылларда шеэрнинъ баш сокъагы олды.

1. Думская мейданы янында Хрещатик сокъагы (бугунъки Незалежность мейданы). 20-асырнынъ башы.

2. Киев сакинлери дженк вакътында виран этильген Хрещатикни янгыдан къуралар. 1943 с. Гъайрыдан къурув вакътында сокъакъ баягы кенишлетильди (75—100 метргедже) ве янгыдан планлаштырылды.

Сокъакъта тюрлю мемурий муэссиселер, баш почтампт ве телеграф пейда олдылар. Бу ерде Киевнинъ энъ яхшы туюкялары, отеллери, кинотеатрлары, клублары ве нешприятлары, энъ буюк банклары булуна эдилер. Хрещатиктеки биналарны маден деталлери, япма нагъышлар, кузгюли витриналар сюслей эдилер. Сокъакъ башта керосин ве газ, 1900 сенесинден сонъ исе — электрик фенерлеринен айдынлатыла эди. 1892 с. сокъакъ боюнджа бухар трамвайынынъ эки демир ёлу отъкерильди. Хрещатикни Подолнен багълагъан биринджи электрик трамвай ёлларыны 1936 сенесинден Хрещатикте троллейбус къатнап башлагъанынен, сёкип алдылар).

Экинджи джиан дженки йылларында сокъакънынъ аман-аман бутюн эвлери виран этильди. 1948—1957 сенелери арасында Хрещатик гъайрыдан къурулды ве реконструкция этильди.

Незалежность (Мустакъиллик) мейданынынъ Хрещатикте хусусий ери бар. Мейдан бу адны 1991 с. Украина мустакъиллигини илян эткен вакъытта алды. Бу ерде анъаневий суретте йылбаш нараты къоюла, халкъ шенъликлери ве фестиваллер кечирилелер.

Тувгъан шеэринъизде я да энъ якъын мемурий меркезде меркезий сокъакънынъ ады не? Мусафирлеринъизге бу сокъакъ акъкъында мытлакъа нени икяе этер эдинъиз? Сыныфдашларынынъизнен фикирлеринъизни пайлашынынъиз.

Львовнынъ меркези насыл къурулды?

Белли олгъаны киби, князьлыкъ Львовнынъ тарихы 13-асырда башланды ве князьлар Даниил Романович ве онынъ огълу Левнинъ адларынен багълы. Шеэр тез оскени ичюн сакинлер, эв къуруладжакъ топракъ арсасына (участок) саип олмакъ макъсадынен дженюп кенарындаки орманларны кесе эди ве Плотва озенининъ ёлуны денъиштирдилер. Сокъакъларнынъ агъы бугунъки **Рынок (Базар) мейданында** шекиллениди. О заманки Авропа шеэрлерининъ планлама къаиделерине коре шеэр меркези ратуша (беледие) бинасы ичюн айырыла эди. Анда ерли озь-озюни идаре этювнинъ векиллери отурышлар кечире эдилер. Этрафы — тиджарет меркези олгъан базар мейданы эди. Львов да тыпкъы бунынъ киби къурулды. Бу себептен Рынок мейданы шеэрнинъ тиджарий ве идарий меркези эди. Меркезге шеэрнинъ секиз баш сокъагъы чыкъа эди. Олар шеэрни, даа кичик сокъакълар агъынен парчалангъан буюк мааллелерге боле эдилер.

16-асырда Львовда мескен биналары уфакъ топракъ арсаларында (участок) къурула ве бир къач къатлы олып, бир-бирининъ янында тура эдилер. Сокъакъкъа тек порталы ве янында коридорнен одаларны айдынлатмакъ ичюн эки пенджере олгъан тар фасад чыкъа эди. Экинджи ве учюнджи къатта учер пенджере ола эди. Бойле биналарнынъ биринджи къаттаки одалар икътисадий ихтияджлар ичюн — тюкянлар, амбарлар, тюрлю конторалар оларакъ къулланыла эдилер. Экинджи ве учюнджи къатларда адамлар яшай эди. Биналар таштан («камень») къурула, ве онынъ ичюн оларгъа «камьяныця» дей эдилер.

Львовда шеэр Ратушасы булунгъан Рынок мейданындаки биналар.

Метин боюнджа ичинде *Ким? Не? Не заман? Насыл? Не ичюн?* сёзлери олгъан суаллерни азырланъыз. Къомшу раледе отургъан сыныф-дашларыныызгъа оларгъа джевап бермекни теклиф этинъиз.

Львовдаки Рынок мейданынынъ мимарий абиделери насыл тарихий малюматларны сакълайлар?

Львовда Рынок мейданы, бир чокъ реконструкциялар ве денъиштирмелерге бакъмадан, кунюмизге къадар 16 а. шеэр къуруджылыгынынъ чизгилерини сакълады. Мейданны дёрт тарафындан Львов зенгинлерининъ 44 таш бинасы сарып ала. Бу биналар озь адларыны я саиплерининъ адындан, я да мимарий хусусиетлерине коре алдылар.

Къара камьяныця.

онынъ порталында ачыкъ китапны туткъан къанатлы арслан ерлештирильген. Китап устюнде 1600 с. тарихыны коремиз.

Мисаль оларакъ, фасадда эйкеллернен сюсленген базиргян ве апханеджи Лоренцовичнинъ бинасы (4-номералы бина). 19-асырда оны бояладалыр. Ондан сонъ диварлары хусусий бир къара тюс алдылар. Бу онъа янъы «Къара камьяныця» адыны берди. Рынок мейданынынъ дигер бинасы — Флоренциялы базиргян Бандинеллининъ сарайы (2-номералы бина), ичинде шеэрнинъ биринджи почтасы ерлештирильгенинен белли. 14-номералы бина бир заманлары Италиялы базиргян Антонио Массариге аит эди. Бу бина озь сюсюнен белли:

Корняктнынъ бинасы ве онынъ «итальян азбары»

Рынок мейданында энъ белли бинагъа Корняктнынъ ады берильген. Костантин Корнякт — 16-асырнынъ экинджи ярысында Львовнынъ энъ зенгин базиргяны, бир юнан эди. Корняктнынъ бинасы — о заман шеэр ичинде эки арсада къурулгъан екяне бинадыр. Азбар учь тарафтан итальян сарайлары орънегинде ачыкъ кемерлер-лоджияларнен къушатылгъан. Бу себептен бинагъа Корняктнынъ сарайы да дейлер.

Дерснинъ материаллары боюнджа «Киев ве Львовнынъ сокъакълары» викторинасы ичюн 10 суаль азырланъыз. Оларны айры карточкалар устюнде язып, сыныфта викторинаны кечиринъиз.

1. Киевнинъ меркезий сокъагъы — Хрещатикнинъ тарихы акъкъында не бильдинъиз?

2. Львовда Рынок мейданынынъ къурулувы тарихында насыл хусу-сиетлер бар?

3. Не ичюн Украинада шеэр сокъакълары ве мейданларынынъ тарихы, бу улъкенинъ тарихыны огренмек ичюн къыйметли менбадыр?

4. Яшагъан сокъагъынъызнынъ тарихыны айтып беринъиз.

Не ичюн тувгъан шеэрнинъ/койнинъ тарихыны бильмек муимдир? Оны къайдан огренмек мумкюн? Мектебинъиз булунгъан сокъакънынъ музе-йи ичюн насыл экспонатларны теклиф этер эдинъиз? Шеэрнинъ мерке-зинден узакъ олгъан аралыкъларнынъ озъ тарихы бармы?

Метинни окъуп, ресимлерни козьден кечиринъиз. Суаллерге бере-джек джевапларынъызны тюшонинъиз.

19-асырнынъ 60—80-йылларына аит менбаларнынъ ангилери Хрещатикнинъ къурулувы акъкъында икяе этелер?

«Шеэрнинъ янгы къазанчлары сырасына «Одесса» ве «Яссы» фирмалары астында эки кондитер тюкяны кире. Биринджиси, ондан эр шейни уйгъун фиятларгъа алмакъ мумкюн олгъанына ве о эр тюрлю сымарышларны алгъанына бакъмадан, пек саде донатылгъан. Экинджиси тамамен аристо-кратик тарзда донатылгъан, ве мубалаягъа этмейип айта билемиз ки, пай-тахтта бойле муэссисе биринджи номера сайылыр эди. Бу кондитер тюкянында пиширилген тортлар, конфетлер, тюрлю къурабиелер четте къалсын, онынъ донатылмасы мухтешем, мебеллери йымшакъ, яйлы (пружиналы), къадынлар ичюн мусафир одасы тропик осюмликлер толу.

Бу кондитер тюкянларындан гъайры «Исвичре кондитер тюкяны» фир-масы алтында бир данеси даа бар. Онынъ озъ хусусий чизгиси бар, онда бир къач дане яхшы этип сайлангъан деврий неширлерни алалар. Базылар, окъулгъан газеталаргъа невбетни беклеп, шоколад, къаве я да пунш иче, дигерлер бильярд ойнайлар. Бу ерде устанынъ ярдымджысы бесе-белли озъ ишини пек яхшы биле: анда эр кунь пирожно-елер, конфетлер ве дигер татлы емеклернинъ янгы чешитлери пейда ола»

«Киевде яхшы шоколад, къаве, чай, дон-дурма ве серинлетиджи ичимликлери олгъан бир чокъ кондитер тюкяны бар. Хусусан «Се-мадени» кондитер тюкяны мешур (Хрещатик, Думанынъ къаршысында).

Куньдюз саат 11 ве 3 арасында бу кондитер тюкянына, оны озълерине биржа киби бир шей япкъан Киевнинъ туджджарлары ве иш адамлары рыкъма-рыкъ этип толдуралар».

Хрещатикте «Семадени» кондитер тюкяны. 20-асыр-нынъ башы фоторесими.

■ 1. 19-а. сонъу Киев сакинлерининъ кунълюк аята акъкъында нелер бильдинъиз? 2. Шеэрлер адамларнынъ яшайыш тарзыны насыл денъиштире эдилер? 3. «Меракълы ве файдалы тарзда раатланамыз» адлы кыылавузны азырлап, ичинде тувгъан шеэринъизде я да сизге энъ якъын олгъан шеэрде бош вакъытта зиярет этмекни тевсие эткен ерлеринъизни къайд этинъиз.

§27. ЕШИЛЬ ЧАДЫР АЛТЫНДА я да УКРАИНАНЫНЪ ПАРКЛАРЫ ВЕ БАГЪЧАЛАРЫ

Дерсте огренирсинъиз

1. Уманьде «Софиевка» паркы ве Черниговщинада Качанивка къоругъы акъкъында икяени азырламакъ. 2. Не ичюн багъча-парк санатынынъ абиделери бешериетнинъ медений мирасында айырылмаз бир кыысмыны тешкиль эткенлерини анълатмакъ.

Фоторесимни козьден кечиринъиз. Бу манзараны бегенесинъизми? Фотограф ресим чеккенде манзарадан зевкъ ала эдими? Не ичюн бойле тюшюнесинъиз? Табиатны севген адамлар чокъмы? Парклар не ичюн къурула ве медений мирасынынъ бир кыысмы оларармы?

*Черкащинадаки
Уманнинъ «Софиев-
ка» адлы дендроло-
гик паркында
булунгъан
Севги адасы.*

Дендрологик парк — ичинде эм ерли флорагъа аит, эм де четэльден кетирильген терек ве осюмликлер осьтюрильген парк.

«Софиевка»нынъ гузеллиги, Уманщина сакинлеринден юзлердже ады билинмеген усталарнынъ эмегинен мейдангъа кетирильди. Чокъ табиий корюнген ве манзараны уйгъун шекильде тамамлагъан Севги адасы биле къолнен ясалгъан. Онынъ топрагъы къолнен

уюльген ве ялылары, тыпкы тыйнакнынъ ялылары киби, гранитнен пекитильгенлер.

Бу ерде 2000-ден зияде терек ве чалы чешитлери оселер.

«Софиевка» дендропаркынынъ насыл тарихы бар?

Украинаны дюньяда ялынъыз къадимий китаплар, къыйметли археологик тапылмалар я да буюк керменлер киби абиделер танымтай. Шаирлер теренном ве рессамлар усталыкънен тасвир эткен аджайип табияты да онынъ визит карточкасыдыр. Эбет, тарихчы-алимлер тек инсан къолунен ясалгъан шейлерге абиде дейлер. Лякин, тааджибли олса да, Украинанын манзаралары арасында къолнен ясалгъан сойлары да бар. Бельки де энъ буюк шуретни Черкащинанын Уманьде булунгъан «Софиевка» паркы къазанды. Оны Украинанын сынъырлары тышындаки пек узакъ ерлерде 18-а. сонъу — 19-а. илкъ ярысына аит дюнья багъча-парк санатынынъ энъ муим эсери деп таныйлар.

«Софиевкагъа» кельгенде акъылгъа бирден масал ичине барып тюшкенинъ келе. Паркнынъ базы кошелери мифологик юнан танърылары, къараманлар, яызджылар ве фельсифеджилернинъ яшагъан ерлерини хатырлаталар.

1802 с. тантаналы суретте ачылгъан «Софиевка» але даа табийи ве сунъий (яни инсан тарафындан япылгъан) элементлерининъ нефис бирлешмесинен тааджиште къалдыра. Паркта табийи ве сунъийнинъ бирлешмеси о къадар мукеммельдир ки, онъа уйгъунлыкъ деп къыймет кеселер. Этрафтаки муитнен аэнкъдеш суретте мунасебет — инсаннынъ къадимий икметидир. Иште «Софиевка»нынъ ешил чадыры оны сакълап тура.

Къоба — ер къабугъында табийи я да сунъий чукъур я да бошлукъ.

Парк, лех магнатлары Потоцкийлернинъ мулъкю эди. Граф Станислав Потоцкийнинъ рефикъасы Софиянынъ шеревине онъа «Софиевка» адыны къойдылар. Онынъ лейхасыны Лехистанлы арбий муэндис Людвик Метцель азырлады. Онынъ биваста реберлиги алтында тыйнакълар, шлюзлер, шадырванлар ве учансувлар, Анти-Цирцея адасы, ералты Ахеронт озени, копюрлер, къобалар, Елисей (Элисион) чайырлары, ёлакълар ве аллеялар системасы къурулды, эйкеллер тикленди.

«Софиевка» акъкъында икяеде сизге энъ зияде не тесир этти?

Паркны насыл иншаатлар безетелер?

Паркнынъ композициясы Каменка озенининъ ятагъы боюнда инкишаф эте. Анда бир сыра суный хавузлар ве тыйнакълар: Юкъары — 8 га зияде, Ашагъы — 1,1 га якъын ве дигерлери, шлюзлер, шеллялелер, Ахеронт адлы ералты озен (224 м узунлыгъында), шадырванлар ве дигер иншаатлар къурулды. Паркны суный къаялар, павильонлар, кошклер, эйкеллер безетелер.

Тарпей кзаясы.

Флори павильоны.

Баш къапысындан, юксек къая устюнде агъачтан къурулгъан кошк (багъчада я да паркта раатланмакъ я да кунештен, ягъмурдан сакъланмакъ ичюн устю къапалы енгиль иншаат) корюне. Енгиль конструкциялы олып о санки къаяны тамамлай, этрафтаки манзарагъа там уя. Къаянынъ ады Тарпея. Бу, Къадимий Ромада Капитолий къалесининъ кунюмизге къадар сакълангъан исарынынъ ады.

«Иылан» шадырваны.

Юксек диреклер ве фриз устюндеки юзюм япракъларынен салкъымлары тасвирленген барельефлер саесинде Флори павильонынынъ зариф бир корюниши бар. Орьнек 1852 с. япылгъан. Гранит басамакълар кениш, овал шеклинде салонгъа алып баралар. Беяз мермерлер арасында Ашагъы тыйнакънынъ манзарасы ачыла.

Ашагъы тыйнакънынъ ортасында ташны сарып алгъан йыланнынъ ачыкъ агъзындан кокке таба сув диреги фышкъыра — бу «Иылан» шадырваныдар.

Буюк учансув, паркнынъ энъ эски иншаатлар сырасына кире. Саатлердже аман-аман 15 м юксеклигинден ашагъы тюшкен сувнынъ кунеште парыл-парыл парылдагъаныны зевкънен сейир этмек, онынъ гурюльтисини динълемек мумкюн. Сув бу ерге Юкъары тыйнакътан ералты Ахеронт озени иле келе.

Барельеф

(къабартма) — тюз бир юзю устюнде япылгъан ве земиннен багълы олгъан эйкель композициясы. Юксеклигине коре юксек (горельеф) ве алчакъ (барельеф) я да тюз оймаджылыкъ) чешитлерини айыралар.

Буюк учансув.

Девлер йылгасы.

Сцилла къобасы.

Каллипсо къобасы.

Фетида къобасы.

Фетида (Венера) къобасы, озюнинъ тюзгюн мимарий шекиллеринен антик ибадетханенинъ киришини анъдыра. Къобанынъ, дёрт директен тешкиль олунгъан софасы бар. Олар озь устюнде гранит пилякини ве яры даире шеклиндеки пенджерени туталар. Къобанынъ ортасында Венеранынъ эйкели тикленген.

Меджлислер мейданындан даа юкъары, буюк гранит таш боюнджа тёпеге гранит басамакълар алып баралар. Юкъарыда сол тарафта гульгули граниттен ясалгъан Гъарбий къоба (Сцилла къобасы) булуна. Ичинде гранит скемлелер ве кичкене маса ясалгъанлар.

Арслан я да Гурюльти къобасы (энь баштаки ады — Каллипсо къобасы) — энь мукеммеллерден биридир. О, ойле бир усталыкънен ясалгъан ки, ялынъыз ичине кирип, базы ишленген ерлерини корьген сонъ бу инсаннынъ кълунен ясалгъанына эмин оласынъыз. Иште анда, къобанынъ сол тарафында, кичик бир учансув ясалгъан. Анълашыла, онынъ гурюльтиси адланмасына себеп олды.

«Софиевка»даки аджайип иншаатларнынъ бири акъкъында бир тапмаджа тизинъыз. Сыныфдашларынынъызгъа оны чезмекни теклиф этинъыз.

Качановкадаки къорукъ нenen белли?

Черниговщинадаки *Качановка сарайы* Украинада къаралтылар ве багъча-парк санатынынъ мешур абидесидир. Сарай комплексининъ къурулувы 1771 с. башланды. О башта П. Румянцев-Задунайскийнинъ къаралтысында олып, ондан сонъ Тарновскийлер аилесининъ мулъкю олды. Качановканынъ юкселювини оларнен багълайлар. Джошкъунлыкънен къадимий украин эсерлерини топлагъан Василий Васильевич (кендже) Качановка саиплерининъ учъ несили ичинде энъ парлакъ шахсиет эди. 1866 с. Качановка онынъ къолуна кечкен сонъ къаралтыда къуруджылыкъ джанланды, паркны къурмагъа, ёлларны низамгъа кетирмеге башладылар.

Земаневий Качановка.

Качановка паркы Украина ве Европада энъ буюк парклардан биридир. Лякин онынъ уникаллиги буюклигинде дегиль: Качановкада дюнья парк санатынынъ Украинанынъ табиятынен бирлешмеси айретте къалдыра. Паркнынъ голлери ве тыйнакълары мефтюн этелер, бу ерде парк копюрлери, тиллерде дестан олгъан Севги ве Садакъат байырлары, Буюк тыйнакънынъ ялысындаки «Романтик» йыкъынтылар сакъландылар. Паркта 50-ден зияде терек джыныслары ве чалыларнынъ 30 чешити осе.

Саиплерининъ сойлары ве достлары, эксери алларда къоранталарынен берабер, Качановкагъа мусафирликке къувана-къувана келе ве бутюн язгъа къала эдилер. Т. Шевченко, Н. Костомаров, М. Максимович, Н. Гоголь, Д. Яворницкий ве пек чокъ дигер украин медениет эрбаплары Качановканынъ мусафирченлигини хатырлай эдилер. Ресам И. Репинге де Качановкада мусафир ол-

*«Хатман». 1880.
Рессам И. Репин.*

макъ къысмет олды. О, саибининъ образыны ресимде сакълады: Репиннинъ белли «Хатман» этюди асылында В. Тарновскийнинъ суретидир.

Суретте Качановка саиби, къырмызы, алтын нагъышлы кунтуш кийип, устюнден зенгин къушакъны такъып, пыштав ве къылычнен сарай огюндеки топлардан бирине таянып тура. Тасвирленген урба ве сила — В. Тарновскийнинъ топламында сакълангъан керчек эски казак эшьяларыдыр.

Качановка Т. Шевченконынъ досту рессам В. Штернбергнинъ иджадында буюк роль ойнады. В. Штернберг Санатлар академиясыннъ талebesи олгъанда, 1836—1838 сенелеринде бу ерде яз татиллерини кечирген эди. Озюнден сонъ о, пек къыйметли графикалы япракълар ве кичик ресимлер къалдырды. В. Штернберг Украинанынъ табиатына ашыкъ олды. Т. Шевченконынъ айткъанына коре, Карл Брюллов Штернбергнинъ бир эскизинде бутюн Украинаны коре эди.

*«Качановкада
Г. Тарновскийнинъ
къаралтысы».
1837.
Рессам В. Штернберг.*

«Боюнджакъ йипи» оюныны ойнанъыз. Группанынъ эр бир иштиракчиси бирер джумле къошып, Качановкадаки къаралты акъкъында икяе этинъиз. Бир шей къошып олмагъан иштиракчининъ сырасы невбеттеки иштиракчиге кече. Кимнинъ джумлеси сонъки олса, о енъе.

1. Уманьде «Софиевка» паркы не заман ве насыл шараитте къурулды?
2. Черниговщинадаки Качановка нenen белли?
- 3–4. Не ичюн багъча-парк санатынынъ абиделери бешериятнинъ медений мирасынынъ айырылмаз парчасы олалар?

Сиз дерсте анълатылгъан паркларда олдынъызмы? Оларны корьмек истер эдинъизми? Паркны къурмакъ къолаймы? Сизинъ шеэринъизде (коюнъизде) даа чокъ парклар олмакъ ичюн не керек? Не ичюн эски бир икметли сёзге коре, терек сачмакъ яхшы иш деп сайыла?

Озюнгъизни парк мимары оларакъ тасавур этингъиз. Бу парк насыл оладжагъыны сызынгъиз. Сиз оны кѳайсы ерде кѳурап эдингъиз?

§28. ХАТЫРАНЫНЪ КѳОРУМАСЫНДА я да ТУВГЪАН УЛЬКЕНИНЪ КѳАЙСЫ АБИДЕЛЕРИ КЕЧМИШ АКЪКЪЫНДА ИКЯЕ ЭТЕЛЕР

АМЕЛИЙ ДЕРС № 4

Дерсте огренирсингъиз

1. Догъгъан улькенгъизде кечмиш акъкъында малюмат берген тарихий абиделернинъ мисаллерини кетирмек. 2. Тарихий абиделер тарихчыларгъа насыл ярдым эткенини анълатмакъ. 3. Тувгъан улькенгъизде тарихий абиделернинъ такъдири акъкъында икяе этмек.

Фоторесимлерни козьден кечирип, языларыны окъунгъыз. Бу абиделер акъкъында не бильдингъиз? Мимарлыкъ ве санат абиделерини не ичюн кѳорумамакъ кереклигини тюшюнингъиз. Бу кѳоруп насыл шекильде ола?

Львов виляети Жовковск району Потеличи коюндеки кильсе.

Хмельницкий виляетининъ Летичев районуида Меджибож кѳасаба-сындаки кермен.

Бу агъач ибадетхане Украинада сакъланып кѳалгъанлардан энъ эскисидир. О 16-асырда (1502 с. кѳурулды деп сайыла) Потеличининъ чольмекчилери парасына даа эвельки ибадетханенинъ еринде кѳурулды. 17-асырда о баягъы денгъишти: дамы ве алтари янъыдан кѳурулдылар. 17-асырнынъ 40-йылларында япылгъан ресимлер ибадетханени уникаль япалар.

«Меджибож» адыны Дженюбий Буг ве Бужок озенлери арасында мейдангъа кельген бурун устюндеки джогърафий ерлешювнен багълайлар. 1540—1731 сенелеринде Синявскийлер магнатлар аилеси Меджибожнынъ саиби эди. 1540 с. Синявскийлер эски агъач истихкамларны (пекинтилерни) гъайрыдан къурып башладылар. Керменде сарай къурып резиденция япмакъ истеген саиплер керменни темелинден гъайрыдан къурдылар.

Дерске азырлангъанда, сыныфдашларыныызгъа танытмакъ ичюн тарихий абиделернинъ тасвирлерини тапмакъ керек эдинъиз. Шеэр/коюнъизнинъ мусафирлерине бу абидени таныткъан хатыра тахтасынынъ метнини языныыз.

Группаларда вазифеге коре «Хатыранынъ къорумасында» альбомы ичюн ашагъыдаки план боюнджа малюмат топланъыз:

1. Абидени ким ве не вакъыт къурды/мейдангъа кетирди?
2. Онда энъ зияде айретте къалдыргъан не.
3. Абиденинъ такъдири насыл эди.

Ишинъизнинъ нетиджесини сыныфдашларыныызгъа танытынъыз. Музакере вакътында догъгъан суаллерге джевап беринъиз.

1-группа. Дерске азырлангъанда яшагъан еринъиздеки ибадетханелер — мусульман джамилери, христиан кильселери, еудий синагогларынынъ тарихыны огренмели эдинъиз.

2-группа. Дерске азырлангъанда улькенъизнинъ къалелери, керменлери ве сарайларынынъ тарихыны огренмели эдинъиз.

3-группа. Дерске азырлангъанда улькенъизнинъ парклары ве багъчаларынынъ тарихыны огренмели эдинъиз.

Не ичюн сеяат эткен инсанлар энъ эвеля тарихий абиделерни зиярет этмеге тырышалар? Оларнен танышув теджрибемизни насыл арттыра? Фикирлеринъизни мисаллер кетирип исбатланъыз.

Ишинъизнинъ эр бир басамагъы ичюн мунасиб баллар къойып, дерсте къазангъан баанъызны озюнъиз къоюныз.

Дерснинъ басамагъы /	Баллар	1	2	3
Дерске азырланув				
Чифт олып чалышув				
Группада чалышув				
Умумий даире муакемедде иштиракъ этив				
Меним баам				

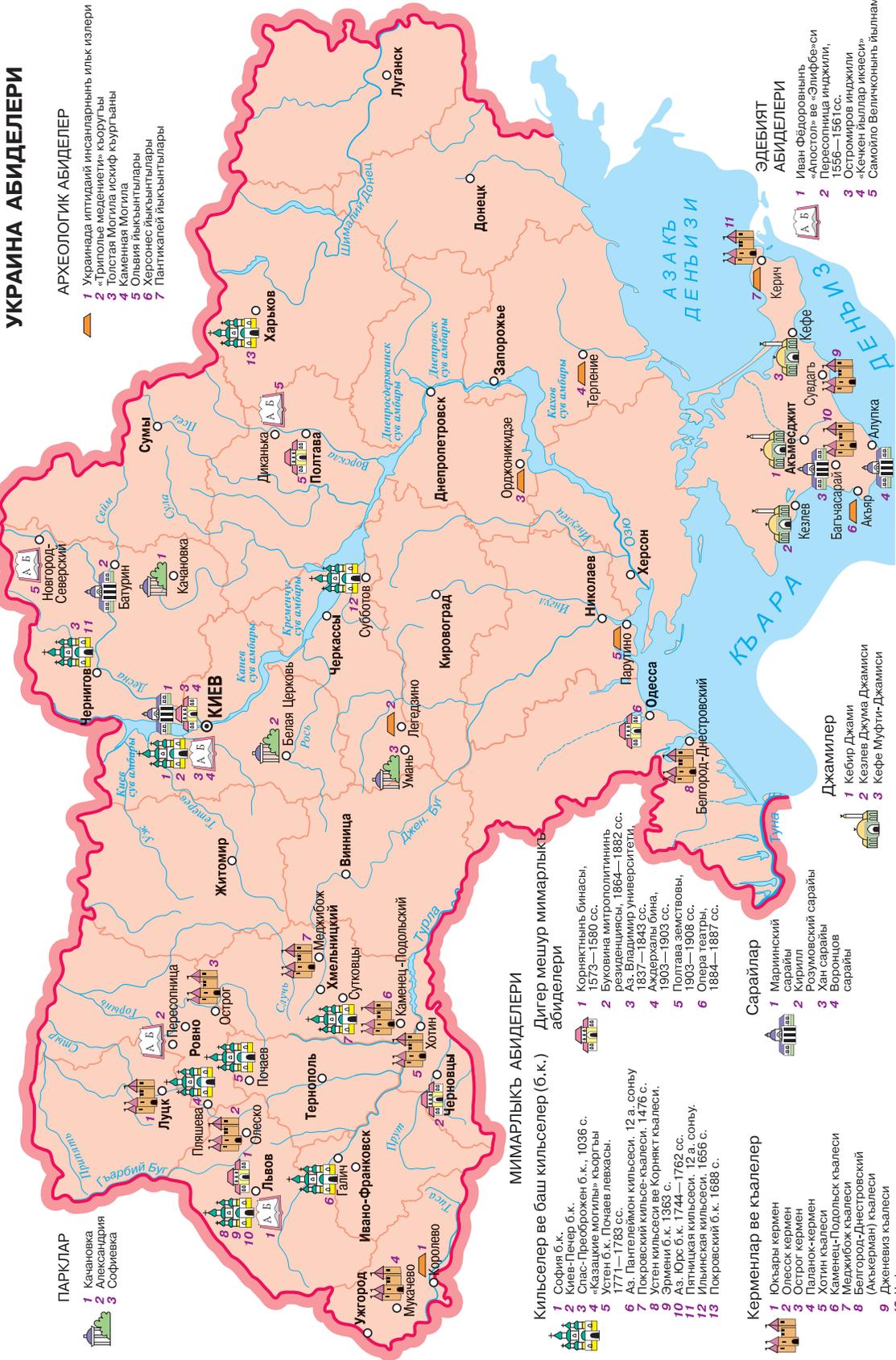
УКРАИНА АБИДЕЛЕРИ

ПАРКЛАР

- 1 Каначовка
- 2 Александрия
- 3 Соплявка

АРХЕОЛОГИК АБИДЕЛЕР

- 1 Украинада иттилай инсандарнын ильк излери
- 2 «Триполье мелеңдетиш» кюругы
- 3 Толстая Могила искиф кюругы
- 4 Каманная Могила
- 5 Олвия йыккынтлары
- 6 Херсонес йыккынтлары
- 7 Пантикапей йыккынтлары

МИМАРЛЫК АБИДЕЛЕРИ

Кильселер ве баш кильселер (б.к.) Дигер мешур мимарлык абиделери

- 1 София б.к.
- 2 Свев-Печер б.к.
- 3 Свев-Пресборжен б.к. 1036 с.
- 4 «Казан б.к. Почаев лаврашы»
- 5 Устен б.к. 1771—1783 сс.
- 6 Аз. Пантелеймон кильсеси. 12 а. сону
- 7 Покровский кильсе-кыалеси. 1476 с.
- 8 Устен кильсеси ве Корняк кыалеси.
- 9 Эрмени б.к. 1363 с.
- 10 Аз. Юр б.к. 1744—1762 сс.
- 11 Пятницкая кильсеси. 12 а. сону.
- 12 Ильинская кильсеси. 1656 с.
- 13 Покровский б.к. 1688 с.

Керменлар ве кыалелер

- 1 Южары кермен
- 2 Олеск кермен
- 3 Острок кермен
- 4 Паланок-кермен
- 5 Хотин кыалеси
- 6 Каменец-Подольск кыалеси
- 7 Меджибож кыалеси
- 8 Белгород-Днестровский (Аккерман) кыалеси
- 9 Дженевиз кыалеси
- 10 Чуфут-кыале
- 11 Еньи кыале

Сарайлар

- 1 Маринский сарайы
- 2 Кирилл
- 3 Розумовский сарайы
- 4 Воронцов сарайы

Джамилер

- 1 Кебир Джами
- 2 Кезлев Джума Джамиси
- 3 Кефе Муфти-Джамиси

ЭДЕБИЯТ АБИДЕЛЕРИ

- 1 Иван Федоровнын «Апостол» ве «Зрибеси» Пересопница инджили.
- 2 1556—1561 сс.
- 3 Остромиров инджили «Кечкен йиллар икяеси»
- 5 Самоило Величконнын йылнамеиси

§ 29. СЕЯТ ДЕВАМ ЭТЕ я да ЭНЪ МУИМНИ ХАТЫРЛАЙЫКЪ

АМЕЛИЙ ДЕРС № 5

«Тарихий трен» оюн-сеяаты йыл девамында тарих дерслеринде огренген материалларынгъызны хатырламагъа ярдым этеджек.

Оны кечирмек ичюн:

- Ёлджулыкъ вакътында токътайджакъ станцияларынгъызда невбетчи оладжакъ 7 козетиджини сайлангъыз. Невбетчилернингъ вазифеси — сеяатчылар командалары тарафындан вазифелернингъ беджерильмесине къыймет кесмек ве командаларнынъ станцияда булунгъан вакътыны козетмек.
- Эр бир станция ичюн, устюнде онынъ номери ве ады олгъан левханы, сеяатта булунгъан группаларнынъ сайысына коре вазифелер язылгъан кягъыт япракъларыны ве вазифелерини беджереджек темиз кягъыт япракъларыны азырлангъыз.
- Эр бир сеяатчылар командасы ичюн орьнек боюнджа устюнде станциянынъ ады ве балларнынъ сайысы косьтерильген маршрут весикъасыны азырлангъыз. Маршрут весикъасы командаларнынъ станциягъа келюв сырасыны бельгилей.

Маршрут весикъасы № 1

(дигер командалар ичюн мунасиб шекильде № 2, 3, 4...)

Станциянынъ номери	Станциянынъ ады	Максималь баллар сайысы	Алынган баллар
1	Тарих ве харита		
2	Заман саиби		
3	Буюклернен юзьме-юзь		
4	Турмуштаки уфакъ-тюфек шейлер		
5	Хатыра къоруйыджылары		
6	Байракълар алтында		
7	Чюрюмез хазинелери		

- 5—7 сеяатчылар командасына бирлешингъиз. Эр бир команда озь маршрут весикъасыны алмалы.

- *Сыныфта ерден ерге авушып, бельгиленген тертип боюнджа станцияларда токътанъыз. Эр бир станцияда энг чокъ 5 дакъикъа къалынъыз.*
- *Сеяатны битирген сонг балларны сайып гъалипни бельгилемек ичюн маршрут весикъаларынъызны оджагъа теслим этинъиз.*

ЁЛДЖУЛЫКЪ ИЧЮН ВАЗИФЕЛЕР

Станция 1. Тарих ве харита

199-нджы саифедеки хаританы козьден кечиринъыз. Оны малюмат менбасы оларакъ къулланып, 5 дакъикъа ичинде Украинада белли медениет абиделерининъ булунгъан ерлерини ве пейда олув тарихларыны бельгиленъыз.

Теклиф этильген шартлар боюнджа джедвельни толдурынъыз:

	Абиденинъ ады	Пейда олув ери	Пейда олув заман
Къалелер, керменлер, сарайлар			
Эльязма ве басма китаплар			
Парклар			

Эр бир догъру толдурылгъан уджре ичюн бирер балл къошунъыз. Бойлеликнен, догъру толдурылгъан сыра (абиденинъ ады, пейда олув ери ве пейда олув заманы) сизге 3 балл кетиреджек.

Станция 2. Заман сайби

Бир къач суали олгъан хронологик меселени тизинъыз. Тарихларны вакъыт сызыгъында къайд этип, оны чезинъыз. Нетиджени язынъыз. Максималь баа — 5 балл.

Станция 3. Буюклернен юзьме-юзь

Бу вазифе сизге йыл девамында огренген энг муим тарих эрбапларынъызны хатырламагъа ярдым этер.

Суретлерни козьден кечиринъыз. Оларда ким тасвир этильген? Олардан бири акъкъында къыскъа бир икяе тизип, дефтерге язынъыз.

Эр бир таныгъан суретингиз ичюн 1 балл берингиз. Тарихий шахыс акъкъында иякенинг эр бир джумлеси ичюн де 1 балл къошынгиз. Энг чокъ 11 балл алынаджакъ.

Станция 4. Турмуштаки уфакъ-тюфек шейлер

Вазифе сизге тюрлю тарихий девирлерде яшагъан адамларнынъ турмуш хусусиетлерини хатырламагъа ярдым этер.

Ресимлерни козьден кечирингиз. Оларда нелер тасвир этильгенини бельгиленгиз. Украин топракъларындаки турмушнынъ хусусиетлерини анълатмакъ ичюн бу шейлерни я да абиделерни насыл къулланмакъ мумкюн?

Джедвельни толдурынъыз.

Ресимлерде не тасвирленген?	Бу шей, тертибат, накълият вастасы я да абиде акъкъындаки икяеде турмушнынъ хусусиетлерини анълатмакъ ичюн къулланыла биледжек сёзлер ве сёз бирикмелери
1. Искиф меликнинъ пекторали (кокюслиги)	Искифлер, кочебелер, атлы аскерлер, эки бучукъ бинъ йыл эвель, Къара денгиз сырты, алтын ильван, искифлернинъ аяты ве турмушундан левхалар, Днепропетровщинада Толстая Могила, Борис Мозолевский адлы археолог
2.	
3.	
4.	
5.	
6.	
7.	
8.	
9.	
10.	
11.	
12.	

Ады догъру айтылган эр бир шей/абиде ве илх. ичюн 1 балл беринъыз. Эр бир келишкен сёз я да сёз бирикмеси ичюн де 1 балл къошунъыз.

Станция 5. Хатыра къоруйджылар

Бу абиде сизге мимарлыкъ ве тасвирий санат абиделерини хатырламагъа ярдым этер.

Ресимлерде тасвирленген абиделерни козьден кечиринъиз. Насыл абиделер тасвирленгенини бельгиленъиз. Джедвельни толдурынъиз.

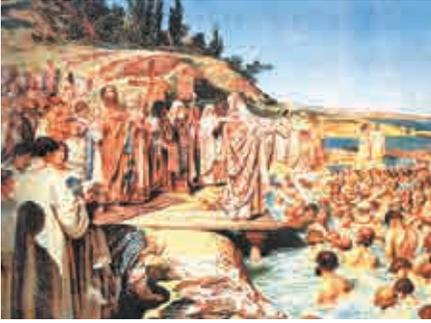
Насыл абиде тасвирленген	О не заман ве насыл шараитте мейдангъа кетирильди?	Не ичюн бу абиде къыйметли бир тарихий менбадыр?
1.		
2.		
3.		
4.		
5.		
6.		
7.		
8.		
9.		

Джедвельнинъ эр бир догъру толдурылгъан уджре ичюн 3 балл беринъиз. Энь буюк баа — 27 балл.

Станция 6. Байракълар алтында

Бу вазифенинъ макъсады, сизге Украина тарихынынъ энъ парлакъ адиселерини хатырлатмакытыр.

Фоторесимлер ве ресимлерни козьден кечиринъиз. Оларнынъ къайсы вакъиаларгъа алякъалары олгъаныны тюшюнинъиз. Бу вакъиалардан бири акъкъында кыска бир (3—7 джумле) икяе тизинъиз. Дефтерге язынъыз.

Вакъиаларгъа ресимлер багъышлангъан

1. _____ ; 2. _____ ;
3. _____ ; 4. _____ ;
5. _____ .

Догъру бельгиленген вакъиалар сизге 1 балл кетиреджек. Вакъиа акъкъындаки икяеде эр бир келишкен джумле ичюн де 1 балл къошунъыз.

Станция 7. Къыйметли байлыкълар

Бу вазифе сизге эски заманларда Украина топракъларында мейдангъа кетирильген китапларны хатырламагъа ярдым этеджек.

Белли китап абиделерининъ тасвирлерини козьден кечиринъыз. Насыл китаплар тасвир этильгенини хатырланъыз. Олардан бири акъкъында къыскъа бир (3—7 джумле) икяени тизинъыз. Джедвельни толдурынъыз.

Насыл китап тасвир этильген?	О не вакъыт мейдангъа кетирильди?	О къаерде мейдангъа кетирильди?	Бу китап ненен белли?
1.			
2.			
3.			
4.			
_____ адлы китап акъкъында онынъ _____ олгъаны белли.			

Эр бир догъру джевап сизге 4 балл кетиреджек (эр бир уджре ичюн 1 балл). Икяеде эр бир келишкен джумле ичюн 1 балл беринъыз. Энь чокъ 19 балл оладжакъ.

БОШ ВАКЪЫТТА ОКЪУНЪЫЗ

Къыркъэр къалесининъ запт этильмеси

Бу исар Багъчасарай янында къая тѣпесинде, кишиси аз олгъан бир исар. Топ, тюфек ве дигер дженк алетлерини къуллаанаракъ басып алмакъ пек мушкюль иштир. Эски заманларда татар союндан олгъан Ас адлы бир топлулукъ, Къырым ханларына исьян этип, о ерде булуна эди. «Такъвим-и булдан»¹ адлы эсернинъ муэллифи о къалени «Къ-р-къ-р» шеклинде язып, «ве ады тюрк тилинде «Къыркъ эр» манасына келир» ибаресинен бельгиледи.

Чингиз хан несли ичинде пек айтувлы олгъан Шейбег хан, о къалени аладжакъ олып, чокъ заман огърашты. Ахыр-сонъу шубӕлерге далып, уюттен кесильди. О заман Яшлав къабилесинден бир гъайретли эр, «дженк — яландыр» манасына те-шеббюс этти. Аскерлерде олгъан давул, зурна ве бутюн ава алет-лерини чалдырмагъа эм де тава, тас киби бутюн бакъыр савутларындан не олса, эписини бир-бирине къакъмагъа буюрды. Учъ кунъ къадар татар аскерлери токътагъан ерден къиямет аляметини анъдыргъан сес чыкъты.

Уджюм башлайджагъыны тюшюнген къале эалиси къол-ларындан силяларны ташламайып, учъ кунъ учъ гедже мезар ташы киби аякъ устюнде бекледилер. Энгъ сонъу эписи, такъатлары къалмайып, истер-истемез олюлер киби юкълап къалдылар.

Акъыллы мырза исе, гъалебе байрагъыны ачып, янында дже-саретнен мешур татар аркъадашларынен берабер уджюм этти. Къаленинъ эалиси юкъуда олып, татарларнынъ уджюмини дуймады. Бойлеликнен о къале дженксиз ве урушмасыз басып алынды.

Заман кечкен сонъ мусульманларда о къалеге ихтияджи къалмайып, онда Багъчасарайда яшагъан еудий таифесинден Къаравин адлы бир сойны ерлештирдилер. Бу кунъге къадар оларнынъ вергилеринден бир къысмы Яшлав бейлерининъ пайына тюше.

¹ «Девлетлер такъвими»; Суриели эмир, тарихчы ве джогърафияджи Эбу-ль-Фида (1273—1331) тарафындан тахминен 1331 с. язылгъан тарихий-джогърафий эсер.

Эски Къырымда Мис джамисининъ эфсанеси

Къырымнынъ пек чокъ эфсанелери бар. Базылар асырлар девамында яшап кельди. Сизге бугунъ Эски Къырымда йыкъынтылары булунгъан Мис джамиси эфсанесининъ XVIII асырнынъ биринджи ярысында ве XX асырнынъ башларында язылып алынгъан эки вариантыны танытмакъ истеймиз. Одеколон, духи киби къокъулы маделерни бильдирген «мис» сёзюнинъ эскиден «мушк» я да «муск» шеклинде язылгъаныны бильмелисинъиз.

Мушк джамиси

(XVIII асырнынъ сонъунда Хурреми Челеби Акъайнынъ «Челеби Акъай тарихы» китабында язылгъан вариант)

Эски заманларда Салгъат шеэрининъ ери Кефе искелесине якъын олгъаны ичюн Бухара, Аджем¹ ве дигер ерлерден кельген базиргянлар Френкистан ве Аджемден кетирген малларыны сатып битиргендже о ерде къала экенлер. О ернинъ суву ве авасы пек гузель олгъанындан, анда чадыр ве отавларыны къурып, ратлана экенлер.

О ерде базиргянлар ич бир вакъыт эксик олмагъанлар. Базы кучлю туджджарлар о ерде сайысыз ве бенъзерсиз биналар къургъанлар. Ондан сонъ, башкъалардан хавфсыз олмакъ ичюн о ерни юксек исарнен къоралагъанлар.

Бойлеликнен Кефеге дёрт саатлыкъ ерде Агъармыш адлы буюк дагънынъ этегинде тахминен 300 (912—913) сенедде Салгъат ады берильген пек буюк бир шеэр пейда олгъан. Оны Сейид Ахмед хан² йыкъмадан эвель шеэр муфтиси ольген. Ерине дёрт энъ буюк дин алимининъ китапларыны ве арапча лугъатны эзберден бильген устюн бирисини сайламакъ истегенде, шеэрде бунынъ киби къыркъ бильгили инсан чыкъкъан экен.

Ве кене де кучлю базиргянлардан бири бу шеэрде бир буюк джами къурып башлагъан. Эм де малнен ибадет эткенинден гъайры, даа чокъ севап къазанмакъ ичюн беден хызметини де къошаджакъ олгъан. Эр кунлюк урбасыны кийип, ыргъатларынен берабер балчыкъ ташыгъан.

¹ Бугунъки Иран.

² Алтын Орданынъ ханы, XV асырда Къырым ханы Менгли Гирайнен дженкleshкен.

О вакыт о ерден йигирми эшек юкю татар мушкюнен бир туджджар кече экен. Балчыкъ ташыгъан базиргян ондан:

— Не малынъыз бар? — деп сорагъан.

Кечкен базиргян, онынъ кирли урбасыны корип:

— Санъа керек мал ёкътыр, — деп ашалайыджы джевап берген.

Джами къургъан базиргян, мушк саибининъ бу джевабындан утанса да, кене мушкнинъ фиятыны сорагъан. О, не олса да, джевап берген. Джами къургъан базиргян шу ерде мушкнинъ фиятыны толусынен төлеп, йигирми юкни де сатын алгъан. Мушкни алып, оны джами ичюн къарыштырылгъан чамургъа къатты. Къурулгъан джамининъ диварларыны онен сывалагъанларыны ривает этелер.

Муск джамиси

(Н. Маркс тарафындан 1915 сенесинде рус тилинде «Мюск-джами» адынен бастырылгъан вариантнынъ терджимеси)

Ягъмур кечкен сонъ Эски Къырым татарлары муск къокъусынен нефес алмакъ ве кечмишни хатырламакъ ичюн Муск джамисининъ йыкъынтылары янына келелер. Джамини къургъан Юсуфны анъалар. Юсуф не заман яшады? Ким биле не заман? Бельки де Эски Къырымнынъ ады Солгъат олгъан замандадыр? О заман бутюн шеэрде шадырванлардан кокке таба сувлар фышкъыра, сокъакъалардан узун керванлар кече ве юз дане «хан» деген мусафир-ханелер ёлджуларгъа араба къапыларыны ача эдилер. О заман зенгинлер агъырлы-сабырлы, саллана-саллана базарда долана, факъирлер исе оларгъа теменна этип, аткъан акъчаларыны минетдарлыкънен къап-къач этип ала эдилер.

— Алла разы олсун, агъа.

Лякин бир аммал ич бир вакыт атылгъан акъчаларны котермек ичюн эгильмей, башыны эр даим тик тутта эди. Авучтаки берчлер джан кирлетмез. Аллагъа хамд олсун! Аммал Юсуф керчек айтмакътан къоркъмай эди. Баймы, факъирми — бакъмай эди. Чюнки заман — бир электир. Ондан эм факъирлик, эм де зенгинлик эленип кечерлер. Юсуф:

— Эй, байлар! Сизде сарай ве алтын, мал ве сюрюлер бар, амма инсафынъызны санки чалдылар. Факъирлер ичюн къальби-

нъизден бир шей къопмаз, джамининъ тезден йыкъыладжагъыны корьмейсинъиз. Мал-мулькюнъизден бир парча беринъиз! — дей эди.

— Пек эйи, догъру, догъру, — деп тюшюне эди факъирлер. Зенгинлер исе:

— Сен ким олдынъ да, бизни огретесинъ! Озюнъ бай олсанъ, корер эдик! — деп ачувлана эдилер.

Юсуфнынъ козьлери яшланды ве о кокке бакъып:

— Янъы джами къурмакъ ичюн пек чокъ алтын саиби ве ёкъсулларгъа ярдым этмек ичюн эр кестен зенгин олмакъ исте-йим! — деп дуа окъуды.

Кокте Алланынъ мелеги бар эди. О, Юсуфнынъ дуасыны йылдызлардан даа юксек, ярыкътан даа юкъары ерге алып кетти. Залым адамлар исе Юсуфны Агъармыш орманындаки учурымгъа атаджакъ олдылар. Анда, энъ тюбде, эгер тюбю олса, инсан кемиклери пек чокътыр.

Бу арада мейданда бир керван токътады. Чюнки онда бир деве айдавджысы ольди. Керван саиби:

— Бельки сен девени айдап олурсынъ? — деп сорады. Юсуф:

— Бельки де айдарым, — деди.

Деве айдавджысы олып, керваннен Индол аркъасына, Индге догъру кетти. Бу мемлекет акъкъында эшитмеген бармы? Анда ташлар арасында парлакъ эльмаз догъа, денъиз алтында къыйметли мерджан яшай, къарлы дагълардан орюмчек ювасындан индже басма кетирелер ве отларнынъ тамырлары ерден муск къокъулары ве зеэрлерни ичелер. Юсуф о улькеде чокъ йыл кечирди. Дагълардан йылгъагъа эне ве текрар дагъларгъа чыкъа эди. Алла ёлларыны берекетли этти, керван саибининъ байлыгъы эп арта, Юсуф исе кене де факъир къала эди. Къолларгъа кир япышмаса, алтын да япышмаз.

Керван саиби:

— Бойле союны даа къайдан тапарсынъ? — деп тааджиплене эди

Бир кунъ Юсуф шорбаджысына, о бир вакъыт корьмеген эльмазлардан бир чувал кетирди. Эм озюне бир данечигини де алмады. Шорбаджынынъ акълына, оны даима алдаткъан огълу кельди. Ве о якъынларына:

— Эшитесизми, ольсем, байлыгъым огълума дегиль де, Юсуфкъа къалсын, — деди.

Ве чокъкъа бармай ольди. Ойле ола. Бугунъ барсынъ, ярын ёкъсынъ. Тюневин бир шейинъ ёкъ эди, бугунъ бай олдынъ. Ве

Юсуф озь шеэрининъ бутюн базиргянларындан даа зенгин олды. Керваны Солгъаткъа якъынлашкъанда джума куню эди. Бинъ деве арды-сыра келе эдилер. Бу Юсуфнынъ керваны деп, кимсенинъ акълына биле кельмеди. О джамиге якъынлашкъанда, оны кимсе танымады. «Ана, къуббе де йыкъылды», — дегенде ким олгъаныны анъламадылар. Индемейип тура эдилер. Юсуф: «Базан ойлангъан индемез, базан — утангъан», — деп тюшюнди ве:

— Байлыгъымызнынъ бир парчасыны берсек не олур! — деди. Солгъат беклери:

— Сенде олса, сен бер! — деп къычырыштылар.

Юсуф кулюмседиди:

— Юсуф бойле япаджагъына сёз берген эди.

О заман олар: «Бу адам Юсуф дегиль экенми?» — деп ойландылар. Муджизелер де ола. Эртеси кунъ исе эски диварларны йыкъмакъ ичюн мейдангъа юзлернен ишчилер кельди:

— Юсуф агъа ёллады, — дедилер.

Юсуфнынъ буйругъынен эр тарафтан мермер ташы, филь кемиги, алтын кирамет кетирип башладылар. Халкъ ичинде:

— Къырымда бойле джами даа олмады, — дей эдилер.

Ве эмиринен Кефеге муск юкю геми кельди. Юсуф: «Ягъмурдан сонъ Муск джамиси олгъан ерден кокке бувнен берабер къокъулар да юксельсин», — деп, мускни джамининъ къалавлары ичюн япылгъан балчыкъкъа къарыштырмагъа буюрды. Буны бильген халкъ Юсуфкъа «диндарлар атасы» деди.

Эки къыш кечкен сонъ Къурбан-байрам куню джами азыр эди. Кокке догъру эки безз минаре узана, дамнынъ энъишлеринде алтын парылдай, къуббелерни къою къырмызы сомаки таштан къаланып япылгъан къушакълар безете эдилер.

— Эбу-ль-Гъази Юсуф, диндарлар атасы Юсуф, кель, биринджи къурбанны сен чал!

Юсуф биринджи къурбанны чалып, этини энъ факъир аммалгъа берди. Алладан джами къурмакъ ичюн байлыкъ истегенде озю да онынъ киби факъир бири эди. Ве Юсуф кокке козь ташлады. Бир безз булут келип, джамининъ устюнде токътады ве ерге эльмаз киби парлакъ сув тамчыларыны ягъдырды. О заман джами кенарындан юкъарыгъа муск къокъулары котерилип башлады. Ве халкъ Юсуфкъа теменна этти:

— Юсуф, сен Солгъат укюмдары олмагъа ляйыкъсынъ.

Лякин Юсуф башыны саллады:

— Акимет — адамлар арасындаки учурымдыр.

Ве омрюнинъ сонъунадже факъирлер арасында къалды. Чюн-ки эр шейини дагъытып, кене факъир олды. Амма ханларны ве беклерни унуткъан халкъ Юсуфны унутмады. Ве Эски Къырымнынъ татарлары ягъмурдан сонъ муск къокъуларынен нефес алмакъ ичюн Муск джамиси янында топлангъанда, эр заман диндар Юсуфны хатырлайлар.

Софиевканынъ ешилъ чадыры алтында

Украинадаки Умань шеэри энди ярым йылдыр котеринки бир рухий алда олып яшай эди. Чариче багъчасы — мешур Софиевка этрафында хусусий бир джанланув бар эди. Сабадан багъчанынъ ешилъ чытырманлыкъларындан къушларнынъ чивильдешюви дегиль де, усталар субетининъ давушлары, балта урушлары, пычкъыларнынъ чыйкъылдамасы, паркта хавузлар ве шадырванларны темизлемек ичюн къулланылгъан худжур машиналарнынъ гъыджырдамасы эшитиле эди.

Йосип, багъчеван ярдымджысы олып хызмет эткен бабасынен берабер, сабадан парккъа кете эди. Бу саба огъланда пек шенъ ёлдашы бар эди. Киевден яз татиллери ичюн онынъ досты Микола кельди. Микола, язынынъ ешилъ къокъуларынен бол-бол нефес алып:

— Сен инанмазсынъ, Йосип, амма Софиевка акъкъында бизим гимназияда да билелер. Оджалардан бири бу ердеки багъчеванлардан билъги алып, теджрибесини арттырды, — деди.

— Инанылмайджакъ шей не? Бу йыл пек чокъ белли инсан — багъчеванлар, агрономлар, оджалар, атта профессорлар кельди... Ондан гъайры рессамлар раатлыкъ бермей! Юбилейге азырланалар.

— Софиевка керчектен де юз йыл толдурамы?

— Ёкъ, Микола. Керчектен де бир къач йылдан сонъ юз йыл толдураджагъанына бакъмадан, багъчанынъ юбилейини къайд этмейлер. Тантаналар багъчеванлыкъ окъув юртунынъ 50 йыллыгына багъышлана. Оларны Йылбаш байрамында кечирмеге планлаштыралар. Граф Феликс Потоцкийнинъ заманында олгъаны киби, оюн геджеси — бал да оладжакъ дейлер. Энъ урьметли мусафирлерни беклейлер. Онынъ ичюн тек багъча дегиль, бутюн шеэр безене.

— Демек, бутюн бу теляшлар къыш кунюндеки байрамлашманен багълы? Лякин мен паркта о къадар чокъ адам топлангъанына

къуванам. Ич олмады ресим сызгъанда янъгъызлыкъта олмам. Мен, достум, энди сонъ къарар бердим: рессам оладжагъым. Я сен сув муэндиси олмакъ ниетинъден вазгечмединъми? — деп сорады Максим.

Йосип баш аллеядан тар бир ёлакъкъа бурулды. Аркъадашынынъ айткъаныны эшитмеген киби келе эди. Лякин бирден чагъырды.

— Кель, санъа озюм тамир эткен шадырванны косътерейим. Инанмазсынъ, о 80 йыл къадар чалышмады. Графиня Софиянынъ олюминден берли, дейлер.

Ёлакъ достларны паркнынъ узакъ бир кошеге кетирди. Устюнде гранит къая юкселе эди. Микола, дикъкъатнен бакъып, къаяда тар бир аралыкъ коръди. Достлар, оны зорнен кечип, уфакъ бир къобагъа барып тюштилер. Къаранлыкъ ичинде бир ерге сийрек-сепелек тамчылар тюше эди. Йосип:

— Тамчылар тюшкен ерни коресинъми? — деп сорады.

Микола даа яхшы бакъкъан сонъ тамлаларнынъ санки догъру къаядан сызып чыкъкъанларыны ве таш устюнден кечип, мермер бир ваза ичине тюшкенлерини абайлады. Йосип:

— Ваза толгъан сонъ шадырван чалышып башлайджакъ — серпинтилер вазаны чокъ япракълы чечек шеклинде сарып алып ве бу, сув чалкъанып биткендже, бир къач сание девам этеджек. Ондан сонъ эр шей янъыдан башланаджакъ, — деп икяе этти. — Уманъде чокътан яшагъан адамлар бабама шадырваннынъ даима бир вакъытта ачылгъаныны айткъан эдилер. Вакътыны тек графиня билип, эр заман сейир этмеге келе экен. Бу онынъ сыры эди.

— Демек, сен энди багъчанынъ бутюн сырларыны чездинъ? — деп сорады Микола.

— Къайда шуны! Амма бабам дей, паркнынъ сыры пек саде, о — севгидир.

Микола бу фикирге къошулып:

— Неден олмасын? Озюнъ тюшюнип бакъ: граф Потоцкийнинъ Уманъ паркныны рефикъасы Софиягъа эдие оларакъ къургъаныны эр кес биле. Буны кириш къапысы янындаки диреклерден бири устюнде язы да тасдыкълай — «Севги Софиягъа такъдим эте». Паркнынъ къуруджысы, эвельден графнынъ явери олгъан, онынъ досту ве къаралтынынъ каясы муэндис Людвиг Метцель, табиятны севгенинден оны мукеммеллик нумюнеси сайгъаны ичюн, паркнынъ ерлешеджек ери олгъан Каменка дересининъ зариф гузеллигини сакъламагъа тырыша эди, — деди.

— «Сакъламагъа» не демек? — тааджиПЛенди Йосип. — Ёкъса сен София паркында бутюн гузелликлернинъ сунъий, къолнен ясалгъанларыны бильмейсинъми?

— Сен не, мен Киевде окъугъан йылларымда буны унуттым деп беллийсинъми? Лякин мен кошклернен шадырванларны дегиль де, озенчиклернен голлер, къаяларнен учансувларны козьде тутам.

— Мен де тамам оларны айтам, — деди Йосип. — Бабам, паркнынъ къуруджылыгъында бинълернен ишчининъ чалышкъаныны айткъан эди. Бутюн бизим къаялар ве терасса-лар — оларнынъ къолларынен ясалгъанлар.

— О заман, — Микола бираз ойланды, — граф Потоцкий тарафындан паркнынъ гузеллигини теренном этмек ичюн чагъырылгъан шаир Трембецкийнинъ шиирлери асылында, бош ерни багъ-чагъа чевире биледжек инсан эмегини юксельте экенлер де.

Балаларны ниает тапкъан Йосипнинъ бабасы:

— Догъру айтасынъ. Бунъа шуны иляве этерим ки, Софиевканынъ къурулувына эмекдарларнынъ ялынъыз бир не-сили иссе къошмады.

Даа сонъра парк Русие императоричесининъ мулъкю олып (онынъ экинджи ады — Чариче багъчасы бундан келе), бу ерде къуруджылар, усталар ве багъчеванлар эмегини аямадылар. Дюнъянынъ тюрлю кошелеринден кельме экзотик осюмликлер оськен оранжереялар мейдангъа кетирильди. Пек чокъ балкъурт сепетлери бар эди. 1859 сенесинде Умангъа Одессадан багъ-чеванлыкънынъ баш окъув юрту авуштырылгъан эди. Оджалар ве талебелернинъ эмеклери саесинде парк акъикъый бир надир осюмликлер музейине чевирильди. Бойлеликнен эмек дженнет киби бу кошенинъ гузеллигини даа да арттырды.

Эски керменнинъ эфсанелери

Михась, артындан зынджыр иле Волоханъ адлы аюв баласыны чекип, учъ кунъден берли орманлар ичинде юре эди. Бу аюв баласына ола, Михась тувгъан коюнден князнынъ Луцк шеэринде кетмеге джесарет этти. Асылында йигитте, даа яхшы такъдир къыдырып, эвден чыкъмакъ ичюн башкъа себеплер де бар эди. Чюнки Михасьнинъ яшайышы пек агъыр эди. Йигит янъгъызлыкъта осе эди. Балалыкътан атик ве беджерикли олмайып, эп хасталана ве, ондан гъайры, сагъ аягъы акъсагъаны ичюн акъранлары онен достлашмай эди. Бунынъ ичюн йигит да-

има орманда къачакълап юре, эр бир отны-ешилликни таный, къушларны сеслеринден айырмагъа биле, кийик айванларны корьмезден чокъ эвель дую эди. Бир кунь орманда зайыф бир аюв баласыны тапты. Башта оны аш берип беследи. Ондан сонъ яваш-яваш бель къатламакъ, чомпарлаз атмакъ, чёкип аякъ атаракъ ойнамакъ киби тюрлю марифетлер огретти. Койде, йигит тенбель олып осе деп, Михасьнинъ устюнден куле эдилер. Лякин о, бош лафларгъа къулакъ асмай эди. Чюнки князьнынъ керменинде зияфетлер вакътында князьнынъ мусафирлерини эглендирген махсус айванлар толу олгъаныны ондан гъайры кимсе бильмей эди. Михась буны сейях чалгъыджы-оюнбазлардан эшитти.

Михась, ёл бою буны тюшюнип, ахыр-сонъу Волоханнен берабер хызметке кирмек ичюн князьнынъ керменине кельди. Араба къапысы янында бир топ адам иле чувал, сепет, фычы ве богъчалар юкю арабалар тура эдилер. Анълашыла, князьнынъ софрасы ичюн эрзакъ кетирдилер. Михась, кермен тургъан юксекликке котерильгенде эркеклернинъ эрзакъ арабаларына уджюм эткен къашкъырлардан шикъет эткенлерини эшитти. Койлюлер: «Акъшамгъадже араба къапысындан ичери кирмек, отъмек ве балымызны князларнен боярлар дегиль де, къашкъырлар ашайджакълар», — деп сес-шамата чыкъара эдилер.

— Волоханъ, анълашыла, бизге керменнинъ дигер араба къапысыны къыдырмакъ керек оладжакъ. Чюнки эрзакъ кетиргенлерни ичериге йибермеселер, бизге беклемеге шей ёкъ, — Михась аюв баласынынъ къулагъы артындан охшады.

Бу арада йигит сагъ тарафта юкъарыгъа кеткен айланчыкъ ёлакъны сечти.

Михась, бир къач адым атып, чалылар ичине барып тюшти.

— Пек меракълы, ёлакъ чокъ юрюльген киби олса да, чалылар ич де юрюльмеген киби корюне, — Михась тюшюнджелеринен пайлашып, зынджырны даа зияде чекти. Чюнки аюв баласы худжур алгъа кельди. О инатланып ве урькип башлагъаны ичюн, оны аз къала зорнен чекмек керек олды.

Бир къач адымдан сонъ Михась пек юксек бир исар огюнде токътады. Этрафы чым-чырт эди. Бир ерде къуру пытакъ чытырдады. Ташчыкъ тыгъырды. Ве бирден адымларнынъ сеси иле къарт кишининъ нефес алувы эшитильди. Бир анъ сонъра йигит князны корьди. Йигитте бу Свидригайлонынъ озю олгъанындан ич бир шубё ёкъ эди. О юксек, кесментик, къарышкъан чал сачлы олып, таякъкъа дегиль де, къылычкъа

таяна эди. Свидригайлонынъ къылычны элинден ташламагъаныны Волынъде эр кес биле эди.

Князь йылгъадан юкъарыгъа башкъа бир ёлакънен чыкъкъаны ичюн йигитни корьмеге чареси ёкъ эди. Чалылардан оны козеткен бир чифт вахший козъни де корьмей эди. Михась да джанаварны корьмеди, амма дуйды ве Волоханнинъ о къадар тирельгени де бу себептен экенлигини анълады. Свидригайло бир адым даа атты, ана энди омузлары да яр ичинден корюнди, ве иште атылмагъа азыр олгъан къашкъыр... Михась ялынъыз:

— Къылыч! — деп къычырып етиштирди.

Челик яшыны тек бир кере яшнады. Князь къуртарылды.

— Сен бу ерге къайдан кельдинъ? Ве не сабий киби вайвалдайсынъ? — гурь сесинен сорады князь ве ондан сонъ, аюв баласыны корип, кульди:

— Лянет олсун. Мен сени рыцарь белледим, шимди исе оюнбаз олгъанынъы корем. Лякин бунъа бакъмадан, къуртулыш ичюн тешекюримни бильдирмек керегим.

— Ёкъ, князь хазретлери, мен чалгъыджы дегилим. Тек озюм огреткен аюв баласыны керменге береджек эдим. Онъа койде къалмакъ олмаз.

— Олмаз дегенинъ догъру, — разы олды князь. — Рыцаргъа къылычсыз ве князьгъа ордусыз къалмакъ олмагъаны киби. Манъа, тыпкъы сенинъ аювынъа киби, даа яхшы ер къыдырмагъа вакъыт кельди. Чюнки озь башыма энди джанаваргъа да къаршылыкъ косътералмайым. Айды кель, деллял¹, сени керменге кирсетейим. Менде бу ерде гизли киришим бар.

Михась, къобагъа кирип, догъру къулеге — чанълары къакъылып акъшам вакътыны бильдирген шу юксек Къапыустю къалесине дегиль де, даа алчакъ ве тынч олгъан Стырь къулесине чыкъты. Андан князь Михаське къылыч ярдымынен йыллар девамында муафаза эткен Волынъ топракъларыны косътерди.

— Бир вакъытлары рыцарьлар устюнде рыцарь олгъан князь Хоробрый да небиренинъ² мазгъалындан³ бойле этип бакъа эди. Алидженап ве гъайретли олып о, Лех къыралынынъ умюди эди. Онъа Чех мемлекетининъ таджыны теклиф эттилер, лякин о,

¹ Деллял — эвельден халкъ арасында юрип, юксек сеснен хабер бильдирген адам.

² XVIII а. къырымтатар тарихчысы Хурреми Челебининъ «Челеби Акъай тарихы» китабындан алынгъан. *Къыркъэр* — бугунъки Чуфут-къале.

³ *Мазггал* — кермен ве я къале исарларында атыш ичюн тешик.

балалыкътан начар ве зайыф олгъанына бакъмадан, рыцарьлар гъалебесини сайлап алды, — деп икяе этти Свидригайло. — Мен Волынь, Киевщина, Черниговщина ве Подольени азат этеджек олгъанда, о меним тарафымы алды. Святая озени янындаки аль этиджи урушмада о сераскер олып, меним баш умюдим эди. Арслан киби урушты, амма енъмеге къысмет олмады. Мен беллесем, Хоробрый ольмесе, эм урушманынь, эм де бу керменнинъ такъдири башта тюрлю оладжакъ эди. Чюнки бундан сонъ о, тек кечмишни къорчалайджакъ. Эфсанелерни сакълайджакъ...

Бойле этип Михась сарайда къалды. Кермен муафазынынъ хызметине кирди. Князь Свидригайло шу кычырувы ичюн онъа Деллял дей эди. Онъа бутюн рыцарьлары акъкъында икяе этти, кыылыч къуланмакъны огретеджек олды, лякин Михась буны ред этти.

— Менде Волоханъ бар да. Яхшысы, эфсанелерни сакълайым. Мында эр бир тула — бир эфсанедир, — деди.

Свидригайлонынъ олюминден пек чокъ йыл кечсе де Деллялны кя къулелерде, кя де азбарда коре эдилер. Базылар онынъ озь аюв баласыны чагъыргъаныны эшиткен киби олалар. Эфсанелерге инангъанларнынъ къаршысына исе о, эски тула устюнде бир хаялий сурет — кечмишнинъ къаранлыгъындан бар къуветинен багъыргъан кичик бир адам сыфатында чыкъа.

(Азырлагъан Сейтягъяев Н.)

МУНДЕРИДЖЕ

Кечмиш сеяатына ёл алгъанда. 3

1 болюк. ТАРИХЧЫЛАР КЕЧМИШ АКЪКЪЫНДА КЪАЕРДЕН ВЕ НАСЫЛ ХАБЕР АЛАЛАР

§ 1. Сеяат башлана я да тарих бир илимдир	9
§ 2. Онынъ азретлери вакъыт я да хронология дегени недир?	15
§ 3. Шейлер не вакъыт лаф этип башлайлар я да археология дегени недир?	22
§ 4. Таныш олмагъан танышлар я да тарих тимсаль ве бельгилерде.	29
§ 5. Кечмишнинъ кылавузлары я да тарихта язма менбалар	37
§ 6. Къоранта шеджереси я да фоторесим альбомындан даа нелер бильмек мумкюн	43
<i>Амелий дерс № 1</i>	43
§ 7. Тек сёз дегиль я да тиль кечмиштеки бильгининъ менбасыдыр.	47
§ 8. Анълашылмагъан адлар я да сизнинъ тувгъан шеэрингизде (коюнгизде) кечмишни анъдыргъан адлар	53
<i>Амелий дерс № 2</i>	53
§ 9. Ёыр къанатларында я да тарих ве фольклор	55
§ 10. Кечмишни корьмек мумкюнми я да харита усьтюндеки тарих	63
<i>Бош вакъытта окъунгыз (азырлагъан Салядинов Къ.)</i>	72

2 болюк. ТАРИХ НЕ ВЕ КИМ АКЪКЪЫНДА ИКЪАЕ ЭТЕ

§ 11. Адсыз ве белли олгъан къараманлар я да тарихта адамлар.	81
§ 12. Дженклер, сеяатлар, кешфият я да тарихта вакъиалар	91
§ 13. Аятый отьмек я да Киев Русининъ девирлеринде адий омюр	99
§ 14. Ер юзюнинъ бутюн кошелеринде билинген ве эшитильген я да Киев Русининъ эмиетли вакъиалары	107
§ 15. Шан-шурет де, ираде де я да украин казачествосы уруш ве сеферлерде	115

§ 16. Эвнинъ янында вишне багъы я да 18—19 аа. украин кою ве шеэри.	124
§ 17. Илим ве бильгининъ ярыгъы я да Украинада биринджи университетлер	134
§ 18. Шиддетли йыллар я да украин инкъилябы ве большевик акимиятининъ биринджи онйыллыгъы	139
§ 19. Кене де урушкъа я да Украина экинджи джиан дженкинде	148
§ 20. Земаневий Украинада я да мустакъиль Украина	156
§ 21. Себат ве эмек йырларынынъ улькеси я да тувгъан улькенинъ тарихы не акъкъында икяе эте.	161
<i>Амелий дерс № 3</i>	161
<i>Бош вакъытта окъунгъыз (азырлагъан Салядинов Къ.)</i>	164

3 болук. НЕ ИЧЮН МЕДЕНИЕТ АБИДЕЛЕРИ ТАРИХИЙ ВАРИЕТКЕ МЕНСЮП ОЛА

§ 22. Аллахкъа бинъ шукюрлер олсун я да ислям динининъ къыскъа тарихы	191
§ 23. Къырымнынъ мешур джамилери я да оларнынъ бугунъки алы	194
§ 24. Икмет менбалары я да китаплар ве миниатюралар	205
§ 25. Таш йылнаме я да Украинанынъ къалелери, керменлери ве сарайлары.	213
§ 26. Шеэр сырлары я да кечмишке шаатлыкъ эткен Украинанынъ сокъакълары ве мейданлары.	220
§ 27. Ешилъ чадыр алтында я да Украинанынъ парклары ве багъчалары	226
§ 28. Хатыранынъ къорумасында я да тувгъан улькенинъ къайсы абиделери кечмиш акъкъында икяе этелер	233
<i>Амелий дерс № 4</i>	233
§ 29. Сеятат девам эте я да энъ муимни хатырлайыкъ	236
<i>Амелий дерс № 5</i>	236
<i>Бош вакъытта окъунгъыз (азырлагъан Сейтягъяев Н.)</i>	243

Саядинов Къ. (Кириш, 1—20 § — терджиме этти; 22—23 § — азырлады; «Бош вакъытта окъунъыз» С. 72—79; С. 164—189 — азырлады);
Сейтягъяев Н. (21 §, 24—29 § — терджиме этти; «Бош вакъытта окъунъыз» С. 243—253 — азырлады).

22—23 § азырлавда ДжаОЮ «КъМПУ» къырымтатар ве тюрк эдебияты кафедрасынынъ хадими **Эльвира Усеинова** ярдым этти.

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(Вступ до історії)

5 клас

*для загальноосвітніх навчальних закладів
(кримськотатарською мовою)*

Обкладинка *Тетяни Куц*
Макет, художнє оформлення,
комп'ютерна обробка ілюстрацій *Володимира Волкова*

Перекладачі: *Саядінов Кубедін Усеинович,*
Сейтяг'яев Нариман Сейтаметович

Директор *І.Б. Чегертма*
Редактор *Г.М. Дудакова*
Коректор *Е.А. Ібрагімова*
Оператори: *С.Ю. Аджалімов, Е.Р. Аджалімова*

Підписано до друку 27.06.2013 р. Формат 70x100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура «SchoolBook_Alх». Умовн. друк. арк. 20,8.
Обл.-вид. арк. 19,74. Обсяг 16,0 друк. арк.
Тираж 665 прим. Зам. № 356.

КРП «Видавництво «Кримнавчпедержвидав»
95000, м. Сімферополь, вул. Горького, 5.
E-mail: krimuchpedgiz@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК № 508 від 26.06.2001 р.

При верстці використано електронний макет Видавництва «Генеза»
04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 3966 від 01.02.2011 р.

Надруковано у ТОВ «Видавництво «Вперед»
97534, АРК, Сімферопольський район, с. Строгонівка, вул. Лікувальна, 1.